

3/20 ✓

+

इति छांदोग्योपनिषद्सं समाप्तं
Iti chhandoggyopaniśhdaśhye samaptam

7/21

+

884

9194

छांदोग्योपनिषद्भाष्य प्रारंभः क्रियते

884

3/20 ✓

निमित्तं नृपासनं तु यथाशास्त्रं समर्पितं किं विदालं बन्धुपादाय तस्मिन् सौमानसि हृत्तिसंतानं करुणां तद्विल
 लोपप्रत्ययानंतरि तमिति विनोषस्ता न्येत नृपासनानि सत्यशुद्धिकरत्वेन वस्तुतया वसासकत्वाददेतज्ञानो
 पकारकाण्यालं बन्धविषयत्वात्सुखसाध्या निवेति पूर्वमुपन्यस्यते तत्र कर्मात्यासस्य दृढीकृतत्वात्कर्मपरित्या
 गेनोपासन एव उक्तं खंवेतः समर्पणं कर्तुमिति कर्मागविषयमेव तावदादावुपासनमुपन्यस्यते ॥ १७ ॥ मित्यु
 तदहंरमुज्जीथमुपासीत ॥ १८ ॥ मित्येतदहंरपरमात्मनो लिवातं नेदिष्ठं तस्मिन्निप्रयुज्यमाने सप्रसादतिप्रिय
 नामग्रहपादवलोकस्तदिहेति परंप्रयुक्तमलिघायकत्वाद्यावर्हितं द्राष्टृदृष्टस्वरूपमात्रं प्रतीयते तथा चर्चा दिव
 स्यस्यस्मत्प्रतीकं संपद्यते एवं नामत्वेन प्रतीकत्वेन च परमात्मोपासनसाधनं श्रेष्ठमिति सर्ववेदांतेष्ववगम्यते
 तं अपकर्मास्वाध्यायाद्यंतेषु च वक्तुं प्रयोगादति सिद्धमस्य श्रेष्ठं मतस्त्रदेतदहंरं वर्णात्मिकमुज्जीथा तैस्तथा
 वयं तेषां मुज्जीथश्चाद्विवाच्यमुपासीत कर्मावगावयवस्तु तं कारे परमान्नप्रतीकं दृढमेकाग्र्यलक्षणां मतिं सं
 तनुयात् तमुपासीत यथैव कृतिः १० कारस्यो ज्जीथश्चाद्विवाच्ये हेतुमाह ॥ १८ ॥ मिति ह्यजायति ॥ १९ ॥ मित्या वाच्य
 रत्यहियस्मादुजायति अत उज्जीथं १० कार इत्यर्थः ॥ तस्योपधार्यान तस्याहंरस्योपधार्यानमेवमुपासन
 मेव विल्लयेवं फलं तूतानां पृथिवीरसोगतिः परायणमवष्टंसः ॥ पृथिव्या आपोऽसुह्योतां प्रेता न पृथिवी तस्ताः र
 मः पृथिव्याः अपामो पथयोरसोऽपरिणामत्वा दोषधीनां तासां पुरुषोरसो न परिणामत्वात्सुखस्य तस्यापि
 पुरुषस्य वायसः पुरुषावयवानां हि वायस्यारिष्ठाऽतो वायुः पुरुषस्य रस उच्यते तस्या अपि वाच्यस्य सः सार
 तराः चरुः आमरसः सारतरं तस्यापि सः सः उज्जीथः प्रकृतत्वा दो कारः सारतरं एवं स एष उज्जीथा रव्यं १० कार
 तृतादीनां मुज्जीथश्चाद्विवाच्यमुपासीत कर्मावगावयवस्तु तं कारे परमान्नप्रतीकं दृढमेकाग्र्यलक्षणां मतिं सं

१ यादि यत्नं नृपासनं प्रवर्तयति इति वाक्यं नृपासनं प्रवर्तयति इति वाक्यं नृपासनं प्रवर्तयति इति वाक्यं

स

पि

परं च तद्वर्तमानं वपराध्वं तदहंती निपराध्वः परमात्मस्थानाहः। परमात्मवदुपास्यत्वादित्यसि प्रायोऽष्टमः पृथि
 व्यादिरसंख्यायां यदुजीथोयउजीथः। अत्र त्रससंशुक्तं कतमासात्र कृतमत्र भसाम कतमो वासउद्गीथः। क
 तमाकारं तमेति वीसादराथा ननु बद्धनां जातिपरिप्रश्न इतमव नस्यत्र गजातिबहुलं कथं इतमव प्रयोगो नेष
 दोषो जातो परिप्रश्नो जातिपरिप्रश्न इत्येवं विग्रहे जाना बुग्यतीनां बहुत्वोपपत्तेर्न जाते परिप्रश्न इति विग्रहस्य
 ते ननु जाते परिप्रश्न इत्यस्मिन् विग्रहे कतमः कठं या है स्युदाहरणमुपपन्नं तत्रापि कठं दिजाताववव्य न
 क्ति बहुत्वा सि प्रायेण परिप्रश्न इत्यदोषो यदि जाते परिप्रश्नः स्यात्कतमा कतमर्गित्यादावुपसंख्यानं कतमं
 स्यादिमुष्टं सवति विमर्शं कृतो लवति विमर्शो हि कृते सति प्रतिक्व नोक्तिरुपपन्ना वागेव त्रकप्राणः साम वाग्य
 योरे कालेनाष्टमत्वया धातः पूर्वस्मादाक्यां तरत्या दाक्षि गुणसिद्धये वाक्प्राण्यां मृक्सा मयोनी इति वागेव कर्त्राणां
 सामेत्युच्यते यथाक्रमं त्रकसामयोन्योर्वाक्प्राणयोर्ग्रहणो हि सा वासामृयां सर्वेषां वसाप्तामवरोधः कृतस्या
 तदवरोधे च सर्वे कामाश्चावरुद्धाः स्युरोमित्येतद्वारसुजीथ इति स ह त्थात्रां कानि वल्यते तदेतदिति मिथु
 नं निर्देश्यते किं तन्मिथुनमित्याह। यथा वाक्प्राणश्च सर्वत्र कसामकारव पास्तो मिथुनं त्रकसामश्चेति चे
 त्रकसामकारणा स्ततावुक्सामत्राद्योक्तावित्यर्थः न तु स्वतंत्रं त्रकसामव मिथुनमन्यथा हि वाक्प्राणश्चैकं
 मिथुनमृक्सामवापरं मिथुनमिति दे मिथुने स्यातां तथाव तदेतन्मिथुनमित्येकवचनं निर्देष्टो नुपप
 न्तस्या त्रसमादृक्सामयोन्योर्वाक्प्राणयोरेव मिथुनत्वं तदेतदेवं लक्षणां मिथुनमामित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्य ॥२॥
 ते एव सर्वे कामादिगुणा विनिष्टं मिथुनमोकारे संसृष्टं विद्यत इत्यो कारस्य सर्वकामादिगुणवित्त्वं सिद्धं।
 वाङ्मयत्वं कारस्य प्राणनिष्ठाद्यत्वं मिथुने न संसृष्टत्वं मिथुनस्य कामा पयि नृत्वं प्रसिद्धमित्येति द

न

पार

॥२॥

+ सर्वे कामावरोधे च त्रकसामसाध्यानां कर्मणा मवरोधः कृत स्यात्

हांतुच्यते। यथा लोके मिथुनौ मिथुना वयवौ स्त्रीभूमौ सौ यदा समागच्छतो ग्राभ्यघर्मतया संयुज्येयातां। तदा पयनः प्राप
 यतः। अन्योन्यस्येतरैतरस्य तो कर्म। तथा स्वात्मानु प्रविष्टे न मिथुने न सर्वकामाप्तिगुणवत्त्वमोकारस्य सिद्धिमिच्छति
 प्रायः। तदुपासको युजातात द्रमोत्तवति। त्याह। आपयिता ह वै कामानां यजमानस्य सवति। य एतदक्षरमेव माद्विगुणव
 दुजीथमुपास्ते स्ते। तस्यैतद्यथोक्तं फलमिच्छाहर्थाः। तं यथा यथोपासते तदेव सवतीति श्रुतेः। समृद्धिगुणवांश्चोका
 रः कथं। तद्देह तत्प्रत्यक्षं कृतमनुज्ञाक्षरमनुज्ञान्यसाक्षरं यत्तदनुज्ञानुमतिरंकार इत्यर्थः। किं मनुज्ञेत्याह श्रुतिम
 रेव। यद्विकिंचयत्किंचलोके ज्ञानं धनं वानुज्ञा ज्ञानातिविधां वनी वा तत्रानुमतिं कुर्वन् ॐ मित्येतदाह। तथा व वेदे
 त्रयस्त्रिंशदित्यो मिति ह वाचेत्यादि। तथा लोके पितवदं धनं गृह्णामि इत्युक्तं ॐ मित्याह। त एषा उ एव एषेव स ॐ मृष्टि यथो
 द्रियदनुज्ञाया अनुज्ञासां समृद्धिमुखत्वादननुज्ञायाः। समृद्धे ह्यो मिति अनुज्ञां ददाति। तस्मात्समृद्धिगुणवा
 नोकार इत्यर्थः। समृद्धिगुणोपासकत्वात्तद्रमोत्तमं मृष्टमिच्छति ता ह वै कामानां यजमानस्य सवति। य एतदेवं विधा
 नक्षरमुजीथमुपास्त इत्यादि पूर्ववत् अथेवा दानं मद्रूपं स्तोत्रमुपासकं स्यात्प्ररोचनार्थः। कथं। तेनाक्षरेणाप्र
 कृतेनेयमृगवेदादितुक्षाणां त्रयी विद्या। त्रयी विद्या विहितं कर्म इत्यर्थः। न हि त्रयी विद्ये वा श्रावणादिर्वर्तते। कर्म तु तथा सि
 प्रवर्तत इति प्रसिद्धं। कथं ॐ मित्या प्राकृत्यो मिति त्रांसस्यो मिसुजायतीति। लिङ्गस्य सोमयाग इति गम्यते। तच्च कर्म
 तस्यैवाक्षरस्यापत्त्यै पूजार्थं। परमात्मप्रतीकं हितत्तदपवितिः परमात्मन एव सा। स्वकर्मणा तमात्यर्थं सिद्धिं वि
 दतिमानव इति स्मृतेः। महिम्नारसेन किंचैतस्यैवाक्षरस्य महिम्ना महित्वेन न त्विग्यजमानादिप्रापौरित्यर्थः। तथै
 तस्यैवाक्षरस्य रसेन ब्राह्म्यावादि निर्वृत्तेन ह विषेत्यर्थः। यागस्तोमाद्यक्षरेण क्रियते। तच्च दित्यमुपतिष्ठते।
 ततो ब्रह्मादि क्रमेण प्राणो नं वजायते। प्राणैरन्ते न वयजस्तायते ३ तमुच्यते अक्षरस्य महिम्नारसेनेति। तत्राक्षरं रवि
 ज्ञानवतः कर्मकर्तव्यमिति स्थितमाक्षिपति। तेनाक्षरेणासौ यश्चैतदक्षरमेवं व्याख्यातं वेदयश्च कर्ममात्रविदक्षर

यो

याथासंख्येन वेदेन वेदा तावुसौ कुरुतः कर्मा तथैव अकर्म सामर्थ्यादेव फलं स्यात् । किंतु ज्ञातृद्वयं याथासंख्येन विज्ञानेनेति । दृष्टं हि
 लोके हरीतकीं कीलक्षयतोस्तद्रसातिज्ञेयं यो विरेचनं । नैवं यस्मान्नाना तु विद्या वा विद्याव । लिखेत्तु न हि विद्या वि
 द्ये । तुलावः पक्ष्यावृत्यर्थः । नोकारस्य कर्मा तगमात्रं विज्ञानमुक्तीथाद्यंगमात्रविषयमुपासनातिष्ठे विज्ञानमवरस
 तसमाप्तिरसमृद्धिगुणवद्विज्ञानं । किंतु हिततो ल्यधिकं । तस्मात्तदंगाधिक्यात्कलाधिक्यं युक्तमित्यसि प्रायो दृष्टं हि
 लोके वणिक्त्वावरयोः पद्मरागादिमणिविक्रिये वणिजो विज्ञानाधिक्यात्कलाधिक्यं तस्मात्तदयदेव विद्याया विज्ञानेन
 युक्तः सक्तरोति श्रयः कर्मश्रद्धया अद्यानस्य असंशुपतिषदायोग्येन युक्तस्येत्यर्थः । तदेव कर्मैव वीर्यकर्तारं सैवं
 मविष्यत्कर्मणोधिकफलं लवतीति । द्विविदत्कर्मणो वीर्यवत्तरवचनादविदुषोपि कर्मवीर्यवदेव लवतीत्यसि प्रायो
 नवाविदुषः कर्मण्यधिकारः । औषस्येकां देविदुषामप्यार्त्विज्यदर्शनात् असतमाप्तिरसमृद्धिगुणवद्विज्ञानमित्ये
 कमुपासनं मध्ये प्रयत्नातरादर्शनात् । दने के हि विनोषणैरनेकयोपास्यत्वात्तरवत्त्वैतस्यैव प्रकृतस्योद्भिदधारव
 स्यात्तरस्योपव्याख्या न लवति ॥ ॥ प्रथमः खंडः ॥ देवा सुरा देवाश्चासुराश्च । देवादीत्युच्यते धीति नार्थस्य शास्त्रो
 ज्ञासिता इन्द्रिय प्रवृत्तयो देवाश्चासुराश्चैतद्विपरीताः स्वेष्वेवासु भुविषयविषयासु प्राणनक्रियासुरमणात्स
 लविक्रस्तम आत्मिका इन्द्रिय प्रवृत्तिरप्येव । हवैश्वर्यवृत्तौ ज्ञासिको निपातो यः प्रयस्मिन्निमित्तं इतरेतरविष
 यापहारलुप्त्येतिरे संपूर्वस्थिततः संग्रामार्थं त्वमिति संग्रामं कृतवतः इत्यर्थः । शास्त्राप्रकाशावृत्यति
 लवनाय प्रवृत्ताः स्वात्मा विक्रस्तमो रूपा इन्द्रिये वृत्तयोऽसुग्रास्तथा तद्विपरीताः शास्त्रार्थविषयविवेकज्योतिरात्मा ॥ ३ ॥
 नादेवाः स्वात्मा विक्रस्तमो रूपा सुरासि लवना वृत्ताः । इत्यन्योन्यासि लवोद्भव रूपः संग्राम इव सर्वप्राणिषु प्रतिदेह
 देवा सुरा संग्रामोऽनादिकाळ प्रवृत्त इत्यसि प्रायः । स इह जल्यारव्याधिकारूपेण घर्मघर्मस्य निविवेक विज्ञानाय क

गे

॥ ३ ॥

५

अतएवाणविशुद्धिविज्ञानविधिपरतया। उल्लेखेपि देवा सुराः प्रजापतेरपत्यानि प्राजापत्याः। प्रजापतिः कर्मज्ञाना
 धिकृतः पुरुषः पुरुष एवोत्कर्मयवमेव महान्प्रजापतिरिति अकृतं तदा तस्य हि नास्ती स्त्रीयाः स्वासाविकथ
 करणायैकत्रयोविरुद्धा अपत्यानीवातदुस्तवत्वात् तत्र उक्तं षोडशकर्मणो लक्षणानिमित्तेह। देवा हि उज्जीथमुज्जीथ
 सत्पुपलक्षितमोहात्रं कर्मजं हुराहृतवतः। तस्यापि केवलस्यारुणा संसवा जुहोतिष्टोमाद्याहृतवत इत्यसि त
 प्रायः। तत्किमर्थमाजं हुरित्युच्यते। अनेन कर्मणो नाना सुरानसि सविधाम इत्येवमसि प्रायाः संतोयदावत दु
 जीथं कर्मजिहीर्षवस्तदा ते ह देवानासि क्यन्तासिकायां सवतं तं प्राणं प्राणं वेतनावेतमुऽजीथ कर्तारं उज्जी
 तारं उज्जीथ सत्पुपासां चक्रिरेकृतवत इत्यर्थः। नासि क्य प्राणदृष्टो जीथाख्यमक्षरमोकारमुपासां चक्रि
 र इत्यर्थः। एवं हि प्रकृतार्थपरित्यागोऽप्रकृतार्थोपादानं न कृतं स्यात्। खल्वेतस्यैवाक्षरस्यैवोकारोऽप्युपास्यतया प्रकृतो न नृणा
 योपलक्षितं कर्मजं कृतवत इत्यवोमं चः। इदानीमेव कथं नासि क्य प्राणदृष्टो कारमुपासां चक्रि इत्यास्ये नैष दोष उज्जीथं क
 म्ण्येव हि तत्कृतं प्राणदेवतादृष्टो जीथलक्ष्येयव ओकारमुपास्यत्वेन विवक्षितो न स्यतं तस्मादर्थेन कर्मजं कृतव
 त इति पुक्तमेवाक्ता तमेव देवो वर्तमुजातारं हुरा सुराः स्वासाविकतम आत्मानोऽज्योतीरूपं नासि क्यं प्राणं देवं स्यो ल्येन पाप्रा
 नाधर्मासंगरूपेण विविधुर्विद्वन्तः संसर्गं कृतवत इत्यर्थः। सहि नासि क्यः प्राणकल्याणगंधग्रहणा सिमानासंगतिस्त
 तविवेकविज्ञानो ब्रह्मवा सतेन दोषेण पापमसं सर्गं ब्रह्मवा तदिदमुक्तमसुराः पापमना विविधुरिति। यस्मादासुरेण पाप
 नाविद्वः। तस्मात्तेन पापमना चरितो प्राण प्राणोऽमुं धिया हतः प्राणिमतस्तेनोभयं जिघ्रति लोकः सुरस्ति च दुर्गं धिरपा
 ममना ह्येष यस्मादिदं उल्लेखेन दृष्टं रूपामविवक्षितं यस्यो लयं हविराति मार्कती तियदयं देवदमप्रतिरूपं जिघ्रति।
 तिसमानप्रकरणकृते मुखाख्य प्राणस्योपाख्यत्वात् तदिदमुदित्याहृतं सवार्थोयं विचारः अस्यावर्तितोऽततैस्वत्रादिदे
 वताः क्रमेण विचार्य सुरेण पापमना विद्वान् इत्युपोद्धते समानमन्यत्वा अथ रुवाचं वक्षुः ओत्रमन इत्याद्यनुक्ता अपि

न्यास्यग्रसनादिदेवतादृष्ट्याः एवमुक्त्वन्वेतादेवताः पाप्मसिति रिति श्रुत्यंतरा। दामुरविश्रवात्। घ्राणादिदेवताय
 पोद्याथानंतरं यएवायं प्रसिद्धो मुखसवो मुखः प्राणस्तं नृणां मुपासां च क्रिरे' तं हामुराः पूर्ववद्व्याप्राप्यविदध
 सुर्वैरेनष्टाअसिप्रायमस्त्रेण अकृत्वा किं विदपि प्राणस्य' कथं विनश्यद्व्यात्र दृष्टं तमाह। यथा लोकेऽस्मान्मारवणं
 नश कंतेरवनि तुं कुदात्वा दिसिरपिले तुं नश कोऽखण एवाखणः। तमृत्वा सामर्थ्या दहोष्टः पांसुपिंडः। श्रुत्यंतरा
 नृमनिद्रिक्तो अस्तेदनासि प्राये नैण। तस्या नमनुः किं विदप्य कृत्वा स्वयं विध्वंसेत विदीयेते वं विदध सुख्यर्थः। एवं वि सुष्टोऽ
 सुरैर्यर्षितत्वात् प्राण इत्येवं विदः प्राणस्तस्तस्य फलमाह। यथा नृमानमित्येष एव दृष्टं त' एवं हेवस विध्वंसेत विनश्यति।
 कोसोऽस्या ह। य एवं विदियथोक्त विप्राणा विदिपापं तद नर्थं कर्तुं कामयत इच्छति यज्ञी। आप्येन मसि दासति हि नस्ति
 प्राणविदे प्रात्याक्रान्तादुनादि प्रयुक्ते सोप्येवमेव विध्वंसत इत्यर्थः। यस्मात्स एष प्राणा विद प्राणस्तत्त्वा दश्मा खण
 वा नृमाषणी खणः घर्षणी य इत्यर्थः। ननु नासिकोपि प्राणो वाद्यो मायया मुख्यः। तत्र नासिकः प्राणः पाप्मा नाह
 विदः प्राण एव सन्नै मुख्यः कथं नैष दोषो नासिकस्तस्मान् न करणवैगुण्यादि दोषायाः अपि स मुख्यः स्थानदे
 वता बळायस्य स्थानं विद इति युक्तं। यथा नृमादयः शिवावसुरा अप्रयाः कार्यविशेषे कुर्वन्ति नान्यहस्तगतास्तद
 दोषवत्तद्ग्राणसविवत्त्वादाविद्वा घ्राणदेवतानमुख्यो यस्मान्न मुविद्वा सुरैर्मुख्यं तस्मान्नैवैतेन सुरैरसि दुर्गं चि
 वां विज्ञानाति घ्राणेनैव तदुत्तयं विज्ञानाति लोका कोऽतश्च पाप्मकार्यादशानादपहृतपाप्मापहृतो विनाशितोपनीतः
 पाप्मायस्मात्सायमपहृतपाप्मात्तेषां विशुद्ध इत्यर्थः। यस्मात्त्रात्मसंलक्षितः परिणः कल्याणाद्या संगवत्त्वा घ्राणदयो नत
 थात्मसंलक्षितैर्यः किंतु सर्वार्थः। कथमित्युच्यते नमुख्येन यदश्नातियस्त्वितिलोकस्थं स्तेनास्तेन पातेन वेतरा
 न्घ्राणादीनवतिपाळयति। तेन हितेषां स्थितिर्भवतीत्यर्थः। अतः सर्वं लरिः प्राणोऽतो विरुद्धः। कथं पुनर्मुख्यः ॥४॥
 श्रितपीतास्यां स्थितिरिषांगम्यते इति उच्यते एतं मुख्यं प्राणं मुख्यस्य प्राणस्य वृत्तिमान्न पाने इत्यर्थो तैत्ततों तेम
 रणकाण्डेऽदित्वाऽसुखो क्रामति। घ्राणादिप्राणसमुदाय इत्यर्थः। अप्राणो हि नश क्रौत्वा शि तुं पातुं वा।

नैवैष प्रजात्यः प्रजापतिर्गुणायति प्रजानामनोत्पत्त्यर्थः न ह्यनुयति द्रीह्यादेः पक्तिः स्यादतनुं प्रजायतीवो ज्ञायति यथै
 वो ज्ञातानार्थमत उद्गीथः सवितोत्यर्थः किं चोद्यन्ते तमस्तरीकं ज्ञं बलयं प्राणिनामपहति तमेवंसुपांसवितारं योवेद
 सोपहंतानात्राश्रयिता हवैलयस्य जन्ममरणादिलक्षणा स्यात्तमनस्तमसश्च तत्कारणस्याज्ञानलक्षस्य सवति यद्यपि
 स्थानेत्वेदाद्याणादित्योतिना विवलक्ष्यते तथापि न सतत्त्वसेदस्तयोः कथं सप्रान उएवतु न्यएव प्राणः सवित्रा मुणतः
 सवितान् प्राणेन यस्मादुच्छोयं प्राणः गुच्छश्चासौ सविता किं वक्षर इतीमं प्राणमावहते कथयंति तथा वक्षर इति प्रत्यास्व
 र इति वा मुंसवितारं यस्माद्याणः स्वरत्येव न पुनर्मृतः प्रत्यागच्छति सवितान् त्वस्तमिच्छा पुनरप्यहं न्य हनि प्रत्यागच्छत्येतः
 प्रत्यास्वरोयं योस्मादुपातानामतश्च समानावितरेतरं प्राणादित्यावतः सतत्त्वं देसेत्वेदाहेतं प्राणमिह मुंवादित्यमुज्जी म३
 थमुपासीतां धरव लुल्लिखति प्रकारं तरेणोपासनमुज्जीथस्योच्यते व्यानमेव च वक्ष्यमाणलक्षणां प्राणस्यैव वृत्तिवि
 शेषमुज्जीथमुपासीता धुनात सतत्त्वं निरूप्यते यदे पुरुषः प्राणिति मुखनासिका ल्यां वायुं बहिर्निस्सारयति स प्रा
 णाश्चाश्वावायो वृत्तिविशेषो यदपानित्यपश्चसिति ता ल्यामेव अंतरा कर्षति वायुं सोपानोपानाश्चो वृत्तिस्ततः कि
 मित्युच्यते अथ यत्कललक्षणा योः प्राणापानयोः संघिस्तयो रंतरा वृत्तिविशेषः स व्यानोयः सो व्यादिशास्त्राश्च प्र
 सिद्धस्तथा विशेषनिरूपणान्ता सो व्यान इत्यति प्रायः कस्मात्पुनः प्राणापानौ हित्वा मद्गतायासेन व्यानस्यैवोपास
 नमुच्यते वीर्यवत्कर्म हित्वा कथं वीर्यवत्कर्म हेतुत्वमित्याह यो व्यानं संप्रवा ग्यान कार्यत्वाद्भवो यस्माद्यान निर्व
 र्त्त्योवा कस्मादप्राणं नूनपानं न प्राणापान व्यापारावकुर्वन्चावमलिव्याह रय्युद्धारयति लोकस्तथावा विशेषम्वम
 कसंस्थं सामसामावयवं वो ज्जीथमप्राणान्नपानन न व्यानेव नैव निर्वर्तयतीत्यति प्रायः न केवलं वागाद्यलिव्याह र
 णमेवातोस्मादत्योन्यपिया निवीर्यवंतिकर्माणि प्रयत्नाधिक्यनिर्वर्त्या नियथाग्नेर्नैव नै मादोर्मर्षादायाः सरणं वा
 वने दृढस्य धनुषः आयमनमर्षणमप्राणान्नपानं स्तानि करोत्यतो विनिश्चो व्यानः प्राणादिवृत्तित्यो विनि

४ स्वापासनं ज्यायः । फलं बत्वा रात्रौ पासनं वद' एतस्य हेतोरेतस्मात्कारणा ज्ञानमेवो जीथमुपासीत' नान्यद्व्यतरं । कर्मवीर्यवत्तरत्न फलं मथाधुनारवन्तू जीथ' क्षराण्युपासीत' सत्त्वक्षराणि मास्त्रवन्तित्यतो विज्ञानं यु जीथ इत्युपनामाक्षराणि । अेनामाक्षरोपासनोपि नाम वत एवोपासनं कृतं सवेदमुक्तं त्रिंशमिष्टं इति यद्वद' प्राणा एवोदित्यस्मिन्तक्षरे प्राणदृष्टिः । कथं प्राणस्यो ह्यमिन्याह । प्राणेन ह्युक्तिश्च तिसर्वा प्राणस्यावसाददर्शना' इतोऽस्य दः प्राणस्य च सामान्यं वाकूगीर्वाचो ह गिर इत्यावद्वते क्रियाः । स्तथान्तं मधने हो हं दं सर्वं स्थितमतो स्य न्नस्य थकारस्य वसान्यं । त्रयाणां कृत्युक्तानि सामान्यानि । तानि नितेनानुरूपेणात्रोपेक्ष्य पिद्वद्वद्वानि' धोः एवो दुवै स्थानादंतरि च गीर्वाचो गिराणो कानां' इति वीर्यं प्राणि स्थानादादित्य एवो दूर्ध्वत्वादायुर्गीरगन्मादीनां गिरणादग्निस्त्वंगीर्यकर्मवस्थानात्सामवेद एवोऽस्वर्गसंस्तुतत्वाद्यदुर्वदो गीर्यदुषा प्रयत्नस्य हविषो देवतानां गिरणात् त्रसवेदस्त्वंगीर्यकर्मवस्थानात्' उ जीथ' क्षरोपासनं फलं मधुनो ज्याते' दुग्धदो ग्धस्मे साधकाय कासा वाक् दौ हं' कोसौ दो ह इत्याह' यो वा वो दो ह' सागादित्रादूसाध्यं फलं मित्याति प्रायस्तद्वाचो दो हस्तं च यमेवा वाग्दो ग्धात्मानमेव दो धि किं वा नवो न्प्रसूतान् जो नादश्च दीप्याग्निर्भवति' य एतानि यथोक्तानि एवं यथोक्तं गुणा न्यु जीथ' क्षराणि विद्वान्सन्नुपास्ते उ जीथ इत्यथ खत्विदानीमात्रीः समृद्धिरात्रिषः कामस्य समृद्धिर्यथा सवेत्तु च्यते इति वाक्यशेषः उपसृष्ट्या न्युपपन्नं व्यान्युपगंतव्यानि ध्येयानि लर्थः । कथमित्युपासीते वमुपासीतियथा येन सामन्नायेन सामचित्रोपेक्षोप्यनृत्त निरुष्य न्याह वेदुजाता तत्सामोपधावे' दुवे दुपसरे चित्तये दुत्पत्यादितिर्यस्यामृचित सामतं चर्वठपधावे देवतादितिर्यदा र्वयं सामतं चर्वयं' यां देवतामतिष्ठे' च न्यान्तां देवतामुपधावे येन कुंदमागायत्यादिनास्तोत्रं स्यात्तं सै' उपधावे येन स्तोमेन स्तोत्रमाणा हस्या' स्तोमं गफ क स्याकर्तृगामित्वादात्मनेपदं स्तोत्रमाणा इति तं स्तोममुपधावे' यां दिनामतिष्ठे' च न्यान्तां दिनामुपधावे दधिष्ठां दि सिरात्मानमुपधातस्त्वरूपं गं न्नामादितिः सामादि' त्रैमेणत्वं

द्विःसमार्थार्थः २

वि२

वात्मानमंततो नोपसत्य'कां कामं व्यापन्नप्रमत्तः स्वरोषव्योजनादित्यः प्रमादमकुर्वन्मृतोऽस्यानाः शिं प्रमेकयद्य
 दे त्रास्मां एवं विदेसकामः समृद्धो तसमृद्धिगच्छेत्को सोयत्कामेयः कामोस्य सोयं यत्कामः सक्तवीवेत्ति ॥ ३ ॥ अमित्येतदि
 त्यादिप्रकृतस्यानुरस्यपुनरुपादानमुक्तां थाहुराद्युपासनांतरितत्यादन्यत्र प्रसंगो मासूदित्येवमर्थे प्रकृतस्यैवाहुरस्या
 मृतास्य गुणविशिष्टस्योपासनं विधातव्यमित्यारंभः ॥ ३ ॥ अमित्यादियारयातं देवावैमृत्योर्मा रकद्वित्यतः किं कृतवन्तः
 इत्यन्यते त्रयी विद्यां त्रयी विहितं कर्म प्राविशन् प्रविष्टं वन्तो वेदिकं कर्म प्राश्नवं ईदृशार्थः ॥ तन्मृत्योस्त्राणं मन्यमानाः
 किं वा ते कर्मण्यपि नियुक्ते ईदोतिर्मन्त्रैः ॥ ३ ॥ पदोमदि कुर्वन्त आत्मानं कर्म तरेषु कादयं छादितवन्तः ॥ यद्यस्मादेतिर्मन्त्रैः
 तां दितवन्तः ॥ तस्माच्छंदसां मन्त्राणां कादनां चंदस्य प्रसिद्धमेव ॥ ३ ॥ स्तत्र देवान्कर्म परान्मृत्युर्यस्य थाहो के मृत्युघातको
 मृत्युमुदकेनातिगंसीरपरिपश्येदुष्टिनादकसावोपायसाध्यं मन्यमाना न एव पर्यपश्यन् दृष्टवान्मृत्युः कर्मण्योपा
 र्थेन न सा व्यान देवान्नेने इत्यर्थः ॥ ३ ॥ सो देवान् दत्तं त्वं मृत्युच्यते ॥ ३ ॥ विस्मयिष्यन् विस्मयिष्यन्तुः सामसंबंधे कर्मणीत्यर्थः ॥
 देवा वैदिके न कर्मणा संस्कृताः ॥ ३ ॥ अस्मान् संतो मृत्योश्चिकीर्षितं विदितवन्तो विदित्वा च तत्र धीव्या रताः कर्मस्यः ॥ ३ ॥
 आस्तोय जुषषः ॥ ३ ॥ अग्न्यनुः सामसंबंधात् कर्मण्यस्युत्थायेत्यर्थः ॥ तै कर्मणा मृत्युस्य ॥ ३ ॥ पगमं प्रति निराशास्तदपास्या
 मृतास्य गुणमक्षरं स्वर्गं ॥ ३ ॥ त्रिदितं प्राविशन् वन्तो वप्रविष्टं वन्तः ॥ ३ ॥ कारोपासनपाराः ॥ ३ ॥ स्तुपासकनपराः संवृता इत्यर्थः ॥
 ३ ॥ एव त्राहो वधारणार्थः ॥ ३ ॥ अमुं यत्नं तिबेद्यार्थं ॥ ३ ॥ कथं पुनः स्वर्गाद्वा वाच्यं मन्तरस्येत्युच्यते ॥ ३ ॥ यदा वै ॥ ३ ॥ वमात्रो त्थिमित्ये
 वातिस्वरस्यैवं सामैवं युयुत्सु एष उस्वरको सोयदेतदहुरमेतज्जामृतमलयं तस्य विन्ययथा गुणमेवा मृता अलियाश्वा
 नवदेवाः ॥ ३ ॥ सयोन्योपि देववदेवैतदहुरमेवैतदमृतमलयं गुणं विद्वान्प्राप्नोति स्तौति ॥ ३ ॥ उपासनमेवात्र स्तुतिरतिप्रेता ॥ ३ ॥
 तथैवैतदेवाहं स्वरममृतमलयं प्रविशन्ति ॥ ३ ॥ तत्र विन्ययवराजकुलं प्रविशन्नामिव राज्ञो अंतरंगं बहिरंगतां न पर
 स्थब्रह्मणोतरंगबहिरंगताविशेषः ॥ ३ ॥ किंतु ह्यिदमृतं तो देवा येनामृतत्वेन यदमृतं अमृतं अस्त्वन्मृतं नैवामृतत्वेन विविश

न ५५

॥ ६ ॥

३ + खलु यत्र प्रोक्तं प्रणवो ब्रह्म वा नान्यथा प्रणवो ब्रह्म इति श्रुतिः ३ अतो ७
 स्तदमृतो सवति । न न्यूनता नाप्यधिकता अर्धिते मृतत्वं इत्यर्थः ॥ ४ ॥ प्राणादित्यदृष्टि विनाष्टस्योद्गीथस्योपा
 सनमुक्तमेव चानूय प्रणवोद्गीथयोरेकत्वं कृत्वा तस्मिन् प्राणरश्मिसेदागुणविशिष्टदृष्ट्या ह्यस्योपासनमेव
 कमुत्र फलदमिदानीं वक्तव्यमित्यारत्यते अर्धं वाच्यं ॥ सो वा आदित्य उद्गीथ एष प्रणवः प्रणवो ब्रह्म वाच्यो
 यि स एव ब्रह्म वाच्यो नान्य उद्गीथ आदित्यः कथमुद्गीथाया मन्त्ररमो मित्येतदेष हियस्माच्चरन्नुवाच यन्मनेव
 र्थत्वाद्वाच्यं तन्मथवास्वरनाच्छब्देति अतो सा तु उद्गीथः सति विना तमेवमेव वाहमस्य गामिषमातिमुख्येन
 गी गीतवानस्म्यदित्यनुमयसेदं कृत्वा ध्यानं कृतवानस्मीत्यर्थः । तेन ह्यस्मात्कारणान्ममत्वमेव को विष्णुः
 तिरुकोषीतकिः कुंभीतर्ककस्यापत्यकोषीतकिः पुत्रमुवाचोक्तवान् ॥ इमीनादित्यं वसेदेन त्वं पर्यावर्तयान्
 पर्यावर्तयेत्यर्थः । त्वं योगादेवं ब्रह्मो वेतव पुत्रासर्वे तु मर्हतीत्यधिदेवताः अधिधानंतरं मयात्ममुच्यते । य
 वायं मुरव्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीतेत्यादि पूर्ववदो मिति ह्येषं प्राणोपि स्वरन्नेयो मिति ह्यनुज्ञां कुर्वन्निबवा
 दिप्रवृत्त्यर्थं मेतीत्यर्थः । न हि मरणकारणं त्वेभुमूषास्समीपस्थाः प्राणस्योकारणं च त्वेत्येतत्समीपान्यादादि
 त्येषां कारणमनुज्ञासात्रं द्रष्टव्यमेतन्नुवाहमस्य गामिषमित्यादि पूर्ववत् । अतो वागादीन्मुरव्यं च प्राणं ते दगुण
 विशिष्टमुद्गीथं पश्यन् तूमानं मनसा तिगायतात् । पूर्ववदावर्तयेत्यर्थः । ब्रह्मो वे मे मम पुत्रासर्वे त्वं त्वेव म
 तिप्रायः संनित्यर्थः । प्राणादित्ये कत्वोद्गीथदृष्टेरेकपुत्रत्वफलदोषेणापोदितत्वाद्द्विप्राणसेददृष्टेः कर्तव्य
 तावोद्यते स्मिन् न वंदे ब्रह्म पुत्रफलत्वात् मथ खलु य उद्गीथ इत्यादि प्रणवोद्गीथै कत्वं दंद्रीनमुक्तं । तस्येतत्फलं
 मुख्यं ते । हो नृपदनाज्ञोतायत्र स्तुः शंसति । तस्मान्न हो नृपदनाज्ञोत्रात्कर्मणः सम्यक् प्रवृत्तादित्यर्थः । न हि देवा
 मात्रा फलमाहर्तुं वाक् । किंतु ह्येवमपि दुरुद्गीथं तदुद्गीतमुद्गीतं कृतमुद्गीत्राच्च कर्मणि कृतं कृतमित्यर्थः ।
 तदनुसमाहरात्यनुसंधाते इत्यर्थः । विविक्षयेवधारं त्वेषम्यसमीकरणमिति ॥ ५ ॥ अथेदानीं सर्वफलसं
 पत्यर्थमुद्गीथस्योपासनांतरं विविक्ष्य तद्वयमेव पृथिव्यां दृष्टिः कार्या तथाग्निः सामसा म्यग्निदृष्टिः क
 थं पृथिव्याग्न्या च सामत्वमित्यन्यतः तदतदग्न्याग्ने सामेतस्यां च । अथिया मृच्य चरु मधिगतमुपासितवन्

स्थितमित्यर्थः। अवीवसामतस्मादतएव कारणादन्यथ्युहमेव सामगीयतइदानीमपिसामगेः। यथावज्ज
 कसामेनात्यंतंतिनेन्योन्यंतथैतौष्टिथ्ययग्रीकथमियमेवपृथिवीसासामनामार्द्राववाच्या। इतस
 क्कशब्दोद्वाद्योग्निरमः। तदेतत्तथ्यग्निरदयंस्यामेकशब्दासिधेयत्वमापन्नसामतस्मान्नान्योन्यंति
 नंपृथिव्यग्निरदयंनित्यसंश्लिष्टमृक्सामेइवातस्माच्चपृथिव्याग्नौर्त्तकसामत्वमित्यर्थः। साम्प्रदोरयोःपृ
 थिव्यग्निरदष्टिविधानार्थमियमेव साग्निरमइतिकेविदंतस्मिन्मेवर्वायुः सामत्यादिपूर्ववन्नहरेत्राणा
 मधिपतिश्चंद्रमा। अतःससामा। अथदेतदादित्यस्यभुक्तुंलाःसुकुटीष्टिःसैकमृकअथयथादादित्येनी
 तंपरःकृच्छपरोतिनायेनकाश्चैतसामतश्चकोतसुमाहितदृष्टेइत्यते। तेएवैतैस्तैसाः। उक्तैकृच्छलेसा
 सामञ्जसामथयएषांतरादित्येआदित्यस्यातर्भ्येहिरण्यमयोहिरण्यमयइवहिरण्यमयो नहिसुवर्णवि
 कारत्वंदेवस्यसंभवति। अकसामगेश्चात्यापहतपाप्मत्वासंतवा नहिसौवर्णः। वेतनेपाप्मादिअप्राप्ति
 रस्ति। येनप्रतिषिध्येत। वाचुषेवाग्ररुणादतोनुत्तोपदंतमएवहिरण्यमयशब्दो ज्योतिर्मयइत्यर्थः। तै
 उत्तरेष्वपिसमानायाजना। पुरुषःपुरिश्रामनात्पूरयतिवास्तेनह्यनाजगदिति। दृश्यतेनिवृत्तवस्तु
 र्तिःसमाहितवेतैतिब्रह्मवायुर्थादिसाधनैनापेक्ष्य। तेहस्थिनोपिभ्रमन्कैनादयःकृच्छास्युरित्येता
 विभिन्नवृहिरण्यमभ्रहिरण्यकैर्नाइति। ज्योतिर्मयाप्येवास्यभ्रमन्कैर्नाइत्यर्थः। आप्रणारवात्
 प्रनेणरवानरवाग्रंनरवाग्रेणसहसर्वःसुवर्णइवसारूपइत्यर्थः। तस्यैवंसर्वतःसुवर्णवर्णस्याप्यद्वैत
 विज्ञेयः। कथंतस्ययथाकपेर्मर्कटस्यासःकप्यासः। आसेरुपेवेनानार्थस्यकरणेद्यञ्कपिपृष्टंतीता
 येनापविशति। कप्यासइवपुंडरीकमह्यंततेजस्वीवमस्यदेवस्याहिणी। उपमितोपमात्वा नहीनोप
 मा। तस्यैवगुणविशिष्टस्यगोणमिदं नामोहिति। कथंगोणत्वंसरूपदेवःसर्वतःपाप्मत्यउपाप्मना

॥७॥

स हतकार्येत्यर्थो यथात्मा परतप ओत्त्यादिव द्यति। उदित उत इत उत इत इत्यर्थः। तोसा बुन्नामा तमेवेत्यु
 ण संपन्नमुन्नामानं यथै न्नेन प्रकारेण यो वेद सोप्येव मेवो देत्युक्तं तिसर्वस्यः पाप्मल्यो ह वै इत्यवधार
 णार्थो निपातो उदेत्येवेत्यर्थः। तस्योद्गीथत्वं देवस्य दित्यादौ नामिव विवक्षितत्वादाह। तस्य के साममगे को
 पृथिव्या धृक्त्वं कुरुणे पर्वणी सर्वात्मा हि देवः परापरलोककामे नि तत्त्वाऽप्युपपद्यते। पृथिव्या गत्या पृथक् साम
 गेच्छत्वं सर्वयो नित्याच्च यत एवमुन्नामा वासावृक् साममगे च श्वतस्माह कसामगे च लुप्राप्तिमुद्गीथत्वं मुच्यते। पर
 क्षेण परोक्षप्रियत्वादेव स्यतस्माद् उद्गीथ इति। तस्मात्त्वेव हेतोरुद्गायतीत्युक्तं ज्ञानाय समाहृतस्य यथैकस्य न
 न्नाम्नो ज्ञाता सोऽतो युक्त उद्गातेति नाम प्रसिद्धिरुक्तुः। स एष देव उन्नामा ये वा मुष्मादादित्याऽत्यरां चः पवीरा
 गंचनाऽर्धलोकास्तेषां लोकानां वेदेन केवलमीदृशित्वमेव वराह्याद्वारयति च। सदाधार पृथिवी द्या मुतेमा
 मित्यादिमंत्रवर्णात्। किंच देवकामानामीष्ट इत्येतदधिदेवतदेवताविषयं देवस्योद्गीथस्य स्वरूपमुक्तं ॥६॥
 अथाहुना आत्ममुच्यते। वागेव कर्माणाः सामाघरे परि स्थानत्वं सामान्या त्वाणोच्चारणमुच्यते। सहवायुना वा
 गेव सा प्राणो म इत्यादि पूर्वञ्च कुरु एव गीत्मा सामात्मेति कायात्मा तत्त्वात् साममोत्रमेव ईर्ष्य न साममोत्रस्य च
 छातृत्वात् मनसः सामत्वं मथय देतद रूपं ईर्ष्यं साः सैव गीथयन्ती कं परः कुरुमादित्य इव कुरुता तत्र विधानं
 सामाधय एषोतर हि णि पुरुषो द्रुयते। पूर्ववत् सैव गीथयन्ती कं परः कुरुमादित्य इव कुरुता तत्र विधानं
 प्राक्षरं तोरुत्तिका। तथा सामोक्तं सौम्ययदि सा मोत्रं साममन्त्रं कुरुता स्त्रमुक्त्वादन्यत्रथाय दुः। सा हा स्वधा वष
 डादिसंभवेव वायु दुस्तस्मात् सर्वान्मन्त्रां सर्वयो नित्याच्चेति ह्यवो वाम। अगादिप्रकरणान्तं ज्ञेति त्रयो वेद
 स्तस्यैतस्य वाहुपस्य पुरुषस्य तदेव रूपमिति दिव्यते। किंतु यद्दमुत्थं पृथग् दित्यस्य पुरुषस्य तदेव रूपमिति दिव्यते।
 दित्यदधिदेवतमुक्तं। वाचमुष्यगे छोपवेणी। तविद्यो स्तापि वाहुषस्यो छो। यत्वा मुष्यनामो दि। युद्गीथ इति व तदेव साम

नामस्त्वानीनसेदादाइपनीमागुणनामादिनिदेशादीनिह्यविषयत्वेदय्यपदेनाद्यादित्यत्राक्षुषयोर्तेदइतिवेन्तोभैमृनो
अनेकैनेवेत्येकस्योसयात्मप्राप्त्यानुपपत्तेर्दिष्टासावेनोपपद्यतइतिवेत्तवद्वयतिहिसएकधस्तदतिविवासवतीत्यादिभै
नान्वेतनस्यैकस्यनिरवयवत्वावदिधसौत्तावानुपपत्तेस्तस्मादस्यात्माधिदेवतयोरैकत्वमेवयत्तुस्याद्यतिदेवो
तेदकारणमवोको'नतइदावगमाय'किंतहिंस्थानसेदादेदात्रांकामात्तदित्येवमर्थसहवषयाक्षुषःपुरुषः।येचव
तस्मादाध्यात्मिकादात्मनोर्वायोर्वाकृनालोकास्तेषांवेष्टमनुष्यसंबन्धिनांवकामानां।तत्तस्माद्यस्मेवीणायांगायं
तिगायकास्तएवैतमेवगायंति'यस्मादीश्वरंगायंति'तस्मान्नेघनेसनयोधनलासपुक्ताधनवंतइत्यर्थः।अथयएत
देवंविद्वान्यथोक्तंदेवमुद्गीथंविद्वान्सामगायति'उत्तौसगायति'वाक्षुषमादित्यं'तस्येवविदःफलमुच्यते।सामुनेवा
दित्येनसएषयेचामुष्मात्पुंरं'लोकास्तो'ध्या'प्नोति'त्यो'दित्यांतर्गतदेवोत्तलेत्यर्थो'देवकामांश्चाधानेनैववाक्षु
षेणवयेवैतस्मादवो'लोकास्तो'ध्या'प्नोति'मनुष्यकामांश्चाक्षुषोत्तले'त्यर्थः।तस्मादुहैवंविदुजाताब्रह्माद्यजमानो'कस्मि
ष्टंतेतवकाममागायान्ति'येषहिंयस्मादुजाताकामगानस्यो'ज्ञानेनकामसंपादयेत्तुमीष्टेसमर्थइत्यर्थः।कोसौ।यएव
विद्वान्सामगायति'सामगायति'दिरुक्तिरूपासनसमाध्यर्थी॥७॥अनेकयोपास्यत्वादक्षुरस्यप्रकारांतरेणपू
वरीयस्त्वगुपाफळमुपासनांतरमानिनायेतिहासः।स्तमुखविबोधनार्थस्त्रयस्त्रिसंख्याका'हृति'एतिहाथी।
उद्गीथेउद्गीथज्ञानप्रतिकुशकीळा निपुणावत्त्वः।किस्मिंश्चिद्देशोकावेननिमित्तेवासमेतानामित्यसिप्रायो'न
हिसर्वस्मिन्नुगतित्रयाणामेवकोशकै'उद्गीथादिविज्ञानेभूयंते'ह्यपस्तिज्ञानर'भूति'कैकेयप्रत्तयः सर्वज्ञकल्पाः
केतेत्रयइत्याह।'मि'ळकोनामतः'वाळा'ब'त्यौ'तोपत्यं'रा'ळ'व'त्य'क्षु'कितायनस्यापत्यं'वे'कितायनो'द'त्तु'गे'त्रो'दा'व्यो'॥८॥
द्यामुष्यायणोवा'प्रवाहणोनामतो'जा'ब'ळ'स्या'प'ह्य'जे'वि'ळि'रित्येतेत्रयस्तेहो'तुर'न्य'मु'द्गी'थे'वै'कुश'का'नि'पु'णा'इ
तिप्रसिद्धास्मो'तो'हंतयद्यत्प्रतिसेवतामुद्गीथे'उद्गीथज्ञाननिर्मिता'कथा'विचारणा'पक्ष'प्रतिपक्षोपन्यासे

वि३

+ कागतिरिति प्राण इति ह वाव प्राण निष्पाद्यो हि स्वरस्तस्मात्स्वरस्य च

नवदामोवादं कुर्म इत्यर्थः । तथा च वतः । द्विष्य संवादे विपरीतग्रहणानां चोऽपूर्वविज्ञानोपजनः संशय निवृत्तिश्चेत्यतस्त
द्विष्य संवादे विपरीतग्रहणेनान्नोऽपूर्वविज्ञानोपजनः । योगः कर्तव्य इति चेति हासप्रयोजनं । दृश्यते हि त्रिंशत् लोकोदीनो
तथेत्युक्ताते समुपविष्टुर्होपविष्टवतः किं तत्र राज्ञः प्राज्ञं गच्छेत्पतेः सह प्रवाहणे जे बळिरुववेतरोत्तगवते
पूजावंतो व । अग्रे पूर्ववदतां । प्राणयोरिति लिङ्गाद्वारजसौ युवयो ब्रौह्मणयोर्वदतो वचिंश्रोण्यामैव्यर्थरहितामित्यप
रे वावमिति विशेषणात्तुक्तयोः सह निष्कः शाकावत्यश्चेकितायनं दाह्यमुवाच । हंतयद्यनुमंस्यसेत्यात्वापेक्षा
नित्युक्त इतरः पृच्छेति होवावा । लब्ध्वा नुमतिराह । का सामः प्रकृतत्वाद्गोथस्योद्गीथोत्रकपास्यत्वेन प्रकृतः परोवरीय
समुद्गीथमिति वव द्यति गतिरागं श्रयः परायणमित्येतदेव पृच्छेदाह्यमुवाच । स्वर इति । स्वरस्तस्मात्स्वरात्मकत्वात्सामो योय
दात्मकः सततं निस्तदाश्रयश्चतवतीति युक्तं । पृष्टं मृदाश्रय इव घटादि स्वरस्य प्रायोगतिः प्राणस्य कागतिरित्युक्तं
मिति होवावा न्नावेष्टं होप्राणः दृश्यते वै प्राणश्च तेनोदिति श्रुतिरन्तर्दामेति वान्नस्य कागतिरिति अत्रापि । इति
होवावापसत्त्वत्वादन्तस्यापां कागतिरित्यसौ लोकोदति होवावापुष्पादि लोकादृष्टिः संतव्यमुपलोकस्थ कागति
रिति पृष्टे दाह्यमुवाच । स्वर्गमुमुं लोकमतीत्याश्रयांतरं परं सामननयेत्कश्चिदिति होवावा । अतो वयमपि स्वर्गं को
लोकं सामासि संस्थापयामः । स्वर्गलोकप्रतिष्ठं सामजानीम इत्यर्थः । स्वर्गसंस्तावं स्वर्गत्वेन संस्तवन्तं संस्तावोयस्वतस्मात्
स्वर्गसंस्तावं हि यस्मात्स्वर्गो वै लोकः सामवेद इति हि श्रुतिः । तमितरः शिकं लेंः शाकावत्यश्चेकितायनं दाह्यमुवाच
प्रतिष्ठितमसं स्तितं परोवरीयस्येनासमाप्रगतिर्यामेत्यर्थो वै श्रयागमं स्मारयति । किं चेति व । दाह्यते तव सामयस्व
सहिष्णुः सामविदेतर्ह्यतस्मिन्कान्ते ब्रूयात्कश्चिद्विपरीतविज्ञानमप्रतिष्ठितं सामं प्रतिष्ठितमित्येवंमुक्तस्यापराजिन
स्तथैव तद्विपते न संशयो न त्वेह ब्रवामीत्यतिप्रायो ननु मूर्द्धपाता हं वेद पराघं कृतवानतः परेणानुक्तस्यापि तपते

+ वा दाप्तादिनं मूर्द्धा शिरस्ते विपतिष्यति विस्वष्टं पतिष्यातीत्येव २

अथ

नमो नवेदपराध्युक्तस्यापि नैव पतत्यन्यथा अकृतान्तमः सुतनाशश्च स्यात्तां तै बरोषः कृतस्यैकर्मणाः शुभ
 शुभस्य फलप्राप्तौ देवाकाव्य निमित्तापेक्षत्वात् तत्रैवं सति मू क्त्वाते निमित्तस्थाप्यज्ञानस्य परातिव्याहार निमित्ता
 पेक्षत्वं मित्येवं मुक्तोदाहृत्य आह 'हंताहमेतद्गवतो वेदानियत्प्रतिष्ठं साममेत्युक्तः प्रत्युवावशात्कावचोविद्वा
 तिहोवावामुस्यैष लोकस्य कागतिरिति पृष्टोदाहृत्येन शाब्दावत्योयं लोक इति होवावाहिलोको यागदानहो यं
 मादितिरभुं लोकं मुष्णीषतीत्यतः प्रदानं देवा उपाजीवंति इति हि अतयः प्रत्युवां वि सर्वभूतानां च रिणी प्रतिष्ठेतः
 सान्नाययं लोकः प्रतिष्ठेवेति युक्तं अस्य लोकस्य कागतिरित्युक्त आह शाब्दावच्योन प्रतिष्ठां हं लोकं कमेतीत्य
 नयेत्साम कश्चिदतो वयं प्रतिष्ठां लोक सामासि संस्थापयामो यस्मात्प्रतिष्ठा संस्थावं हि प्रतिष्ठात्वेन संस्तुतं सामेत्य
 र्थः इयं वैखं तरमिति व अतिस्मैव मेव मुक्तं वंतं ह प्रवाहणो जैवळिरुवाचांत वदे किं च तेनाकावत्य सामेत्या दिष्ट
 र्वचनतः शाब्दावत्य आह 'हंताहमेतद्गवतो वेदानाति विद्विति होवाचेतरोनु ज्ञात आह 'हं अस्य लोकस्य
 कागतिरित्याकाश इति होवाव प्रवाहणो जाकावा इति व पर आत्मा कावा वैनामिति अतः तस्यैकैकर्म सर्वभूतो
 त्वादकत्वं तस्मिन्नेव हि तूतप्रलयः तत्तै स्मृ जत तेजः परस्यां देवतायामिति हि वक्ष्यति सर्वाणि ह वै शमानि स्था
 वरगीकुंगमानि भूतानि जाकावा देवसमुल्लंघ्यंते जैतेजोऽवन्नादि क्रमेण सामर्थ्यादां काशां प्रत्यस्तं यंति प्रलयका
 षे विपरीते नैवं वतं क्रमेण हियस्मादा कमाएवेत्यः सर्वे त्यो तूते त्यो ज्यायान्महन्त रोयतः तसर्वेषां भूतानां
 परमयनं परायणं प्रतिष्ठा त्रिष्वपि काले धित्यर्थो यस्मात्परं परं वरीयः वरीयसोप्येवः परश्च वरीयांश्च परोवरी
 यो नु ज्ञाथः परमात्मा संपन्न इत्यर्थोऽतएव स एषोऽनंतोऽविद्यमानांतं स्त मेतं परोवरीयां संपरमात्मैव तम
 नंतं एवं विद्वा न्परोवरीयां समु ज्ञाथ मुपा स्तेतस्यैतत्कलमाह परोवरीयः परं परं विद्विष्टतरं जीवनेहास्य विदु

वरीयः

यं

॥७॥

नर

३५

३५

रापकारसमर्थस्येतदपि कर्म कुर्वतो नागः स्यर्वा इत्युत्ति प्रायः । तस्यापि जीवितं प्रयत्न्युपायां तरे स्थितिः उच्यते
 मेतत्कर्मदाया यज्ञानावलेपेन कुर्वतो नरकपातः स्यादवेत्युत्ति प्रायः । **प्र**द्राण कर्माश्च श्रवणात्तांश्च सखादित्या
 ६ ति शोषान् अतिश्रीष्टा जायायये कारुण्यादाजहार सादिकय हर्षेण कुलमाष प्राप्तेः सुसिद्धानो सन सि
 द्धानुष्ठाना इत्येतन् बभूवसूदृता तथापि स्त्री स्वासा व्याहनवज्ञायतां कुलमाषा न्यत्युहं स्नात्प्रतिगृह्य नि
 दधो निक्षिप्रवती सतस्याः कर्मजा प्रातरुषः काले संक्षिप्तानः शयने निद्रां वापरिजन्तु वत्पत्न्याः शृण्वत्याः
 यद्यदि बतेति स्थिमानो न स्यस्तौ कलसे मदि । तदुक्तान् समर्थे गत्या लसे मदि धनमात्रं धनस्या न्यततो
 स्माकं लसे मदि । तदुक्तान् समर्थे गत्या लसे मदि धनमात्रं धनस्या न्यततो
 हारजा सो न क्षितिदुरेच्छा नेय द्यते यज्ञमानः । ह्यात्तस्या मने पदं । स च राजा मां पात्रमुपलुत्य सर्वैरालिङ्गयेत्
 त्वि कर्मसिः त्रालि कर्म प्रयेजना येत्यर्थो वृणाते एवं मुक्तवतं जायो वाच । हंत गृहा क्षण हेतु ते इमे हवये मद्रुस्ते वि
 निक्षिप्राख्यया कुलमाषा इति संज्ञा न्वा दित्या मुयज्ञ प्रराजो विततं विस्तारितं त्रालि ग्तिरयाय । तत्र यगत्या ज्ञातु
 बुजा नृपुरुषानागत्य स्तव्यं स्मिन्निति आस्ता वस्तस्मिन्नास्ता वेस्ताथ माणानुपोप विनेत्रा समीप उपविष्टे स्तेषामि
 त्यर्थः । उपवित्रय सरु प्रस्तोतारमुवाच । हे प्रस्तोतरि ह्यामंत्र्या लिमुरवी करणाय । या देवता प्रस्तावं प्रस्तावसुक्ति
 भुमनुगताः न्यायतातां वेदेवता प्रस्तावसुक्तेरविद्वान्स न्यप्रस्तोष्य सि विदुषो मम समीपे । **क**परो चेपि वेदिपते त
 स्य मूर्द्धा कर्म मा तत्र विदामन धिकार एव कर्मणि स्यात्तत्रानिष्ठ मध्ये विदुषां कर्मदर्शना दक्षिण मार्गः श्रुतेभ्यश्चानि
 कारे वा विदुषां सुत्तर एव को मार्गः । अये ते न वस्मार्त्त कर्म निमित्त एव दक्षिणः पंथाः । यज्ञे न दाने नेत्यादि श्रुतेः स्तथो
 कस्य मयोतिव विशेषणात् । विदुः समक्षमेव कर्मण्यन धिकारो न सर्वत्राग्निहोत्रादि स्मार्त्त कर्मा ध्ययनादिषु वा
 नुज्ञायास्तत्र दाना **क**र्म मात्र विदामन धिकारः सिद्धः कर्मणीति । **म** इति विपतिश्चैतीत्यतीत्येवमेवो जातारज
 पि ४

तिहृत्तारमुवाचेत्यादिसमानमन्यते। प्रस्तोत्रादयः कर्मस्यः समारताठपरताः संतोमूर्द्धपातलयात्तुष्ठीमासां च
 क्रिरेऽन्यत्राकुर्वन्तः॥१॥ वेअर्थित्वादिथानंतरं हरेन मुषस्तिं यजमानो राजोवाच। लगवंतं पूजावंतं वै अहं वि
 विदिषाणि वेदेऽनुमिच्छामीत्युक्तं उषस्तिरस्ति स्मिन्वाक्रायणतवापित्रोत्रपथमागतो यदीति होवाचोक्तं वा
 नसहयजमान उवाच। सत्यमेव महं लगवंतं बहुगुणमश्रोषं सर्वं चार्त्तं कर्मसि रार्त्तज्यैः पर्येषिषं पर्येषणं कृतं वा
 नस्य न्यिष्य लगवतो वा अहमवित्याऽलानेनान्यानि मानुं दृष्टिं दृतवानस्य द्यापिलगवांस्त्वेवमेवममसर्वैराति
 ज्यैर्ऋत्विक्कर्मार्थमस्त्वित्युक्तं वंस्तर्पेय्या होषस्तिः किं तर्पेवंतर्पेयं त एव च या पूर्ववृता मया समुत्तिष्ठुः। मया स
 म्यक्पूष प्रसजेनानुज्ञाताः संतः स्तुवतां। त्वया त्येन कार्यं यावेत्येत्यः प्रस्तोतैत्रादित्यः सर्वे त्यो घनं दद्याः प्र
 यक्वसिता वन्मम दद्याः इत्युक्तं स्तथेति हयजमान उवाच। अथ हरेन मोषस्त्यं वचः। अत्राप्रतोतोपससा दोषस्ति
 विनयेनोपजगाम। प्रस्तोतयदिवतोत्यादि मामां स भगवानवोचत्सूवं कतमासा देवताया प्रस्ताव सक्तिम
 न्यायनेति पृष्टः प्राण इति होवाच। युक्तं प्र प्रस्तावस्य प्राणो देवतेति। कथं सर्वाणि स्थावरजंगमानि तूतानि प्रा
 णमेवाति संविशन्ति प्रथयकाळे प्राणमस्ति लक्ष्यित्वा प्राणात्मनैवोद्भिहते। प्राणादेवोऽहं हंतीत्यर्थः। उच्यते
 काळे सौषादेवता प्रस्तावमन्वायत्तावेदविद्वान्त्वं प्रस्तोथ्यः प्रस्तवनं प्रस्तावसक्तिं कृतवानस्मिंसियदि मूर्द्धादि
 रस्ते व्यपतिष्यदिपतितं मसविष्यत्तथोक्तस्य मया तत्काळे मूर्द्धाते विपतिष्यता स्मिन्तः साधु कृतं त्वया निषिद्धः
 कर्मणो यदुपरमं मकार्षीदियति प्रायः। तथो जीथो ज्ञाताप प्रह्वकतमा सोऽधीत्यसक्तिं मुमनुगताऽन्वाय
 तादेवतेति पृष्ट आदित्य इति होवाच। सर्वाणि हि वेमानि तूतानि प्रादित्यस्यैरुर्द्धं रुर्द्धं संतं गायंति त्राह्यं
 तिस्तुवंतीत्यति प्रायः। उच्यते सामान्याः प्राणाः सामान्याः प्राणाः इति होवाच। तः सौषादेवतेत्यादि पूर्ववदेवमेवार्थं हरेन

प्रतिहर्त्रोपससाद' कृतमासादेवताप्रतिहारमन्यायन्ता इति हृष्टो नमिति होवाच। सर्वाणि रुवा इमानि हृतान्य
 न्तमेवाम्मानेप्रतिसर्वतः प्रतिहरमाणामिनिजीवंतिसेषादेवताप्रतिग्राह्यसामान्यात्प्रतिहारसक्तिमनुसंग
 तासमानमन्यतथोक्तस्यमयेति प्रस्तावोक्ताप्रतिहारसक्तीः प्राणादित्यान्तदृष्टोपासीतेतिसमुदा
 यार्थः। प्राणाद्यापत्तिः कर्मसमृद्धिर्वा फलमिति। ११॥ अतीतेरवन्तेऽन्तर्गता निमित्ताकष्टावस्ते कोकि
 ष्टोकिष्टपर्युषितसक्षणा लक्षणासामान्यदित्यन्तसायाधानंतरंगौवः श्वसिर्दृष्टग्रीथउज्जानं सामा
 हिः तः प्रस्तूयते। तत्रत्रैकिळबकोनामतः दक्षस्यापत्यं दाक्ष्योग्मावो वामनामतः मित्रायाश्चापत्यं मैत्रेयो
 वाद्रादृश्चार्थं द्यामुष्यायणो ह्यसौ वस्तुविषये क्रियास्त्रिविविकल्पानुपपत्तेः। द्विनाभादिगोत्रइत्या
 दिहिस्मृतिर्द्वयतेयोसयतः पिंडास्तान्कमुनीथेव द्विवित्त्वाद्दक्षपावनादरादावात्राश्चः स्वाध्यायार्थं स्वाध्यायं
 स्वाध्यायं कर्तुं ग्रामादहिरुद्राजउज्जतवानिक्त्वेदेवास्तेदकास्यान्। उद्राजप्रतिपाळ्यां चकारे
 तिवैकवचनादिगुणादेकोसावृषिश्चोक्तोथ काळप्रतिपाळनादृषेः स्वाध्यायकरणमन्त्रपीकामतये
 तिलुह्यतेति प्रायोऽतः स्वाध्यायेन तोषितादेवताभिर्वाच्यरूपं गृहीत्याश्वाश्वेतः सन्तस्मात्प्रषयेत्
 दनुग्रहणार्थं प्रादुर्बलवप्रादुश्चकार। तमन्ये शुक्लं स्थानं शुक्लकाश्चानुपसमेत्योबुः उक्तवन्तेऽन्तर्गता
 स्मत्यं लगवानागाग्रत्यागनेन निष्पादयत्स्वित्थर्थः। मुखंप्राणं वागादियोवाप्राणमन्वन्तुजः स्वाध्या ॥११॥
 यपि रितोषिताः संतो नु गृहीयुरेनं च रूपमादौ विदायेतियुक्तेमेवं प्रतिपत्तुं मन्त्रानायामं बुभुक्षिताः
 स्मोवेयं इत्येतमुक्तवन्तः सैश्वाश्वेतस्तान्द्रुकांश्च शुनइहैवास्मिन्ने वदेदोमामांप्रातः कोळनुपस

सर्पति

स्य २ वा २

मीयातेऽतिदैर्घ्यं क्वां दसं ईयातेति प्रमादपाठो वा प्रातः काळ करणंत काळव कर्तव्यार्थमन्नदस्य वा सक्कि
रपराहेनालिमुरया तत्रैव हवको हा ल्यो ग्लावो मोंत्र मैत्रे यत्र सचिः प्रतिपाळयंन कार' प्रतीकणं कृतवानि
त्यर्थः । तेष्वनस्तत्रैव गम्यत्सुषेः समक्षं यथैवेह कर्मणि बहिष्यवमानेन स्तोत्रेण स्तोत्रमापातुं कृतं सुखं
मेव संरक्षाः संलग्ना अन्योन्यं मेव मुखेनान्योन्यं पुच्छं गृहीत्वा सप्तपुः आसृष्टवतः परित्रमणं कृतवत इत्यर्थः ।
तएवं संसृष्टस्य समुपविश्योपविष्टाः संतो हिं वं कुर्हिं कारं कृतवतः । ३ मद्रामोऽव पिबामो देवो द्यावनादसु
रणावर्षेणाज्जगतः प्रजापतिः पान्न नास्रजानां सविता प्रसविहत्या सर्वस्यादित्युच्यते एतैः पर्यायैः । एव
सूत आदित्यो नमस्मत्य मिहा हरा आहरति । तएवं हिं कृत्वा पुनरप्युचुः सत्वं हे अन्नपते सहिसवनि
स्य प्रसविहत्यापतिः । न हित्स्या केनाग्रसूतं मन्त्रमणु मात्रमपि जायते प्राणिनाम तो न्नपति । हे न्नपते
नमस्मत्यं मिहा हरा हरेत्यस्यास आदरात् । ३ मिति । १२॥ सक्तिविषयो पासनं सामावयवसंबंधमिति
३ सामावयवोक्तस्तो साक्षराणी विषयाण्युपासनां तराणि संस्तान्युपदिश्यते । नंतरं सामावयवसंबंधं व्याख्यातं
६५ वा वाऽयमेव लोको होतुं कारस्तोत्रोत्तरं सोमिप्रसिद्धं यं वैररथं तरे मित्यस्मात्संबंधसामान्याद्वायुकारस्तोत्रोत्तरं लोका
इत्येवमुपासीत । वायुर्वायुकारो वायुदेवो सामिप्रसिद्धाधिकारः प्रसिद्धो वायुर्वायुश्च वायुदेवस्य सामिप्रसिद्धो
रितित्यस्मात्सामान्याद्वायुकारं वायुदेवोपासीत । ब्रह्मा अथ कारश्चंद्रश्च । अथ कारमुपासीत । अन्यो हीदं स्ति
तमन्नात्मात्वं च । यथकारं कारसामासीत्याद्य । आत्मा ब्रह्मकार इहेति स्तोत्रोत्तरं प्रत्यक्षो ह्यात्मा इहेति व्यपदिश्यते । इ
हेति वस्तुस्तस्मात्सामान्यादग्निराकार इति । निधानानिवाग्नेयानि सर्वाणि सामानीत्यतस्तस्मात्सामान्यादित्युक्ता
र । लब्धैरुर्ध्वं संतमादित्यं गायंति । आयं स्तोत्रादिहा देवस्य सामिप्रसिद्धोत्तरं कार इत्यादित्युक्ता । निहवमित्यादि
नमो कारस्तोत्रे हीति वाक्यं तैत्तिरीयसामान्यादिदेवा औपिकारो कारं वैश्वदेवो स सामिप्रसिद्धोत्तरं

कार २

नात। प्राजापतिर्हि कार' आनिरुक्त्यादि कारस्याना व्यक्ता लक्षणस्थः स्वरः स्वर इति स्तोत्रः। प्राणस्य स्वरः हे
 तुत्वसामान्यादं नृयाया इति स्तोत्रो नै मन्नेन ही दंयातीत्यतस्त सामान्यादा गिति स्तोत्रो विराडं न देवता विरोधो
 वा वैराजे साम्नि स्तोत्रदत्तानां दनिरुक्तो व्यक्त्या दिदं वेदं वेति निर्वक्तुं न शक्यते इत्यतः संशयो विकल्प्यमानस्य
 रूप इत्यर्थः। को सो इत्याह। ऊंकारो व्यक्तोऽयमृतोऽनिरुक्तविशेष एवोपास्य इत्युक्तिः प्रायः। स्तोत्राक्षरोपा
 सनाफलमाह। दुग्धे सौ। वादो ह मित्याद्युक्तार्थः। य एता मे वं यथोक्त लक्षणं साम्नां सामावयव स्तोत्रो सी साक्ष
 रविषया मुपनिषदं दर्शनं वेदतस्मै व तद्यथोक्तं फलमित्यर्थः। हिरत्यो ध्यायपरिसमाप्त्यर्थः। सामावयवविष
 योपासना निरोधपरिसमाप्त्यर्थो रिति॥१२॥ इति श्रीमत्तो विंद सगवत्सूत्र्यपादविषयस्य परमहंसपरिव्राज
 काचार्यस्य श्रीमत्कंकरसगवत्पादकृतौ कौंदो ग्योपनिषदि वरणे प्रथमः पाठकः समाप्तः॥ ॥३॥ मित्ये। तद्व
 रमित्यादिना सामावयवविषयमुपासनमनेकफलमुपदिष्टमनंतरं च स्तोत्राक्षरविषयमुपासनमुक्तं सर्व
 थापिसामेकदेवा संब्रमेव तदित्यथेदानीं समस्ते साम्नि समस्तसामविषयाण्युपासनानि वक्ष्यामीत्यारंभो
 तेऽकृतिः। युक्तं हेकदेवोपासनानंतरमेकदेवो विषयमुपासनमुच्यते इति समस्तस्य सर्वावयवविशिष्ट
 स्य पावतत्तिकस्य सामस्तत्तिकस्येत्यर्थः। रवत्त्विति वा कथावंकारार्थः। साम्ननुपासनं साधु' समस्ते साम्नि
 साधु इष्टि विष्टि धिपरत्वा न्नपूर्वोपासननिंदार्थत्वं साधुना ब्रूय' ननु पूर्वोपासना विद्यमानं साधुत्वं समस्ते सा
 म्नि सिद्धं यते। न साधु सामेत्युपास्त इत्यपसंहारा साधुना ब्रूः शोचनवाची' कथमवगम्यत इत्याह। यत्तु बलु ॥१२॥
 लोके साधुना सनमनवद्यं प्रसिद्धं तस्मात् सामेत्या वदते कुं कुवाकाः यदसाधु विपरीतं तदसामेति। तत्रैव
 साधुं ध्वसाधुविवेककरणे उता वा व्यौ दुः साम्ना एनं राजानं सामं तं वोपागा दुपगीतवान्को सोयतोऽसाधुल्य

मान्यादिंकारादित्वंगम्यत इति हिंकारादित्वेकारणं नोक्तं सामवेपुनः सवितुरुक्तं कारणं न सुबोधमिति स
 मत्यसुक्तं तस्मिन्नादित्वेवयं ववित्तागवाश्रमात्रवक्ष्यमाणानि सर्वाणि सूतान्यन्यायत्तान्यनुगतान्यादित्य
 मुपजायतेनेति विद्यात्कथं तस्यादित्यस्य यत्पुरोदयाधर्मरूपं स हिंकारो लक्ष्मिस्तत्रेदं सामान्यं यत्तत्तस्या
 कारत्वं किंरूपं तदस्यादित्यस्य सामान्यं पशवो गवा दयो न्यायत्ताः अनुगतास्तत्प्रतिरूपमुपजीवेतीत्यर्थे यस्मा
 द्देवं तस्मान्ने हिं कुर्वेति पशवः प्रांगुदयात्तस्माद्दिंकारस्तज्जिनो ह्येतस्यादित्यारव्यस्य सामान्यं प्रकिलजनना
 कलाद्विते एवं वर्तते। यथप्रथमो दिग्ते सवितुरुक्तं सप्रस्तावः तदस्य मुनुष्या अन्यत्ताः पूर्ववत् तस्मान्ने प्रक
 तिप्रज्ञां कामयंते यस्मात्प्रस्तावस्तज्जिनो ह्येतस्य सामान्यं यथसंगववेकायां गवां रश्मीनां संगमनं संगमं वि
 यस्यां वेकायां गवां वा वत्सेः सा संगववेका तस्मिन्कावेयस्या विंरूपं ३ स आदिर्लक्ष्मि विज्ञेयः ३ कारस्तद्व
 स्यवयां सिपक्षिणो न्यायत्ता नियत एवं तस्मान्ना निवयां सि अंतरिक्षे नारं वणान्यनालं वनान्यामान्मादक
 त्मानमेवा लं वनत्वेन गृहीत्या परिपतंति गच्छन्त्यत आकार सामान्यादादिलक्ष्मि संजी निह्येतस्य सामान्यं यथ
 प्रतिमध्यं दिने नेत्रमध्यं दिने इत्यर्थः स उ म्नी यत्प्रकृतिस्तदस्य देवा अन्यत्ताद्यो तनात्तिशया तत्कावेतस्मा
 सत्तमा विंशतिः शिष्टतमाः प्राजापत्यता प्राजापत्यपत्यानामुद्गीथस्तज्जिनो ह्येतस्य सामान्यं यद्दूर्ध्वमध्यं दिनक्षयः ५
 परा ह्लाद्यं रूपं सवितुः सप्रतिहारस्तदस्य गत्ता अन्यत्ताः अतस्ते सवितुः प्रतिहारस्तत्प्रतिहारोऽर्द्धप्रतिहताः स
 तो नावपद्यं तेनाघः पतंति द्वारस्य यो ह्यं यं पीत्यर्थीयः प्रतिहारस्तज्जिनो ह्येतस्य सामान्यं यथयद्दूर्ध्वम
 राह्यागस्तमया स उ पद्मवत्तदस्यारण्याः पशवो न्यायत्तास्तस्मान्ने पुरुषं दृष्टुं श्लाताः कक्ष्यभरणं च त्वं स
 यश्च न्यमित्युपद्रवति उपगच्छति दृष्टुं पद्मवणा दुपद्रवस्तज्जिनो ह्येतस्य सामान्यं यथप्रथमास्तमितेऽदर्शनं जिग
 मिषं प्रति सवितुं तरित निघनं तदस्य पितरो न्यायत्तास्तस्मान्ना निदधति पिह्यपितामहप्रपितामह रूपेण दत्तेषु नि
 क्षिपंति तांस्तदर्थं पिडा न्यास्थापयति निघन संबंधान्निघनस्तज्जिनो ह्येतस्य सामान्यं पितर एव मवयववराः सप्त

सावः साहचर्यदर्शनादजावीनां गावउद्गीथः श्रेष्ठ्यादृष्ट्याः प्रतिहारः प्रतिहरणात्पुरुषाणां पुरुषो निघनं पुरुषाश्च यत्वा
 त्पुरुषाणां फलं सवतिहास्यपवावः यन्मुमावत्सवतिपशुं फलं यत्सो गत्यागादिदिसिर्गुज्यत इत्यर्थः । प्राणेषु पंचविधं प्र
 रोवरीयः सामोपासीति परंपरं वरीयस्त्वमुणवत्प्राणदृष्टि विनिष्टं सामोपासीतित्यर्थः । प्राणो घ्राणो हिंकारो उत्तरोत्त
 रवरीयसां प्राथम्याद्वा क्यस्तावः वावाहिप्रस्तूयते हिंकारोत्तरोत्तरवरीयसी सर्वं वावरीयसी प्राणादप्राप्तमप्युच्य
 ते वावा प्राप्नोत्येव तु गंधस्य ग्राहकः प्राणो वाचो बहुरतरविषयं प्रकाशयति । बहुरतो वरीयो वावठद्गीथः श्रेष्ठ्या
 पः श्रोत्रं प्रतिहारः प्रतिहृत्या वरीयश्चक्षुः सर्वतः श्रवणान्मनो निघनं मनसि हि निघीयंते पुरुषस्य सो ग्यत्वेन स
 र्वेन्द्रियाहता विषया वरीयस्त्वन्मोत्रान्मनसः सर्वेन्द्रियविषयव्यापकत्वादतोन्द्रियविषयोपि मनसो गोचरे
 वेतियथोक्तहेतुस्यः परो वरीयांसि प्राणादीनि वै एतान्येतदृष्ट्या विनिष्टं यः परो वरीयः सामोपासीति परो वरी
 यो हास्यजीवनं सवतीति नुक्तार्थमिति नुपंचविधस्य साम्न उपपासनं नुक्तमिति साप्तसंविधेव वक्ष्ये मापाविष
 ये बुद्धिसमाधानार्थं निरपेक्षो हि पंचविधे वक्ष्यमाणे बुद्धि समाधि सति ॥७॥ अथानंतरं सप्तविधस्य समस्तस्य
 साम्न उपपासनं साध्विदमारत्यते । वाचीति सप्तमीति पूर्ववद्वा गृष्टि विनिष्टं सप्तविधं सामोपासीतित्यर्थो यत्किं
 च वाचः शब्दस्य दुइतियो विनिष्ठः स हिंकारो रुकार सामान्या यैति वा शब्दरूपं सप्रस्तावः प्रसामान्याद्यदा इति
 तदादिः आकार सामान्यादादि च स्थित्योकारसः । वादित्याद्यदुदितिसनुद्गीथ उत्सूर्वत्वाद्गीथस्य यत्प्रतीति सप्र
 तिहारः प्रतिसामान्याद्यदुपेति सनुपद्रव्योपक्रमत्वादुपद्रवस्य यत्कीति तं निघनं निघाव सामान्या दुग्धेस्माद्
 व्याकृतार्थः ॥८॥ अवयवमात्रे साम्न आदित्यदृष्टिः पंचविधेषु नुक्ता प्रथमेवाध्यायेऽथेदानीं रवत्त्वमुमादित्यं स
 मस्तसाम्न्यवयवविभागो यस्य सप्तविधं सामोपासीत कथं पुनः सामत्वमादित्यस्येत्युच्येत उद्गीथत्वहेतुवदा
 दित्यस्य सामत्वे हेतुः कोऽसौ सर्वदा समो वृद्धि क्षयासावात्त्रेन हेतुनः सामादित्यो मां प्रति मां प्रतीति नु ल्यां बु
 द्धिमुत्पादयंतः सर्वेण समोतः सामसमत्वादित्यर्थः ॥९॥ उद्गीथसंज्ञे सामान्यवचनादेव लोकादिभूतसा
 य

श्री

七

॥३॥

विपर्यये जाते साधु बनेति यदसाधुता वत्यसाधु बनेत्येव तदाहुः ॥४॥

प्राप्त्याहं की स इत्यति प्रायः । श्रोतनासि प्रायेण साधुने नमुपासो गादित्येव तत्तत्राहुः । तौति का बंधना यसाधु कार्य
न पश्यंतो यत्र पुनर्विपर्ययो बंधना यसाधु कार्य पश्यन्ति तत्रासाधुने नमुपागादित्यसाधुने नमुपागादित्येव तदाहुः
नोतायाहुः । स्वसंवेद्य सामनोऽस्माकं बनेत्येवं दनुकंपयंतः संवत्समित्यादुरेतत्त्रैरुक्तं सवतियसाधु सवतिसाधु
बनेत्येव तदाहुः । तस्मात्सामसाधु ब्राह्मणेकार्थं लंसिद्धं मतः सयः कश्चि साधु सामेति साधु गुणवत्सामेत्युपासो
ममस्तं सामसाधु गुणवद्विद्वंस्तस्यैतत्फलमत्याशो हृदि प्रयदिति क्रियाविशेषणार्थमेवं नमुपासो स कं साम
श्रोतनाधर्मोः कति स्मत्यविरुद्धा अवगच्छेयुरावेगच्छेयुश्च न केवलं भागच्छेयुः पवनमेयुः रूपनमेयुश्च तोग्यत्वे
नोपरिष्ठेयुरित्यर्थः ॥१॥ कानि पुनस्तानि साधुदृष्टि विशिष्टानि समस्तानि सामान्युपास्यानीति श्रुतिना लुप्यंत
लोकेषु पंचविधमित्यादीनि ननु वलोकादि दृष्ट्या लान्युपास्यानि साधुदृष्ट्या वेति विरुद्धं नसाधुदृष्ट्यर्थस्य लोकादि
कार्येष्वनुगतमतो यथा मत्र घटादि दृष्टिर्धर्मो लोकादिकार्येषु कारस्यानुगतत्वात् मत्रादिव धर्म
टादिविकारेषु साधु ब्राह्मणवाच्यो धर्मो ब्रह्मवासव्यापि लोकादिकार्येष्वनुगतमतो यथा यत्र घटादि दृष्टिर्धर्मो
दि दृष्ट्यनुगते वसा तथा साधुदृष्ट्यनुगते वलोकादि दृष्टिर्धर्मो दिकार्यत्वात् लोकादीनां यद्यपि कारणमविशिष्टं
अलधर्मयोः स्तथापि धर्म एव साधु ब्राह्मणवत्य इति युक्तं साधुकारी साधु सवतीति धर्मविषये साधु ब्राह्मणयोगान्
लोकादिकार्यकारस्यानुगतत्वादर्थप्राप्तेव तदृष्टिरिति साधु सामेत्युपास्त इति न वक्तव्यं । न शास्त्रगम्यत्वात् दृष्टि
वैविध्यं हि शास्त्रप्रपिता एव धर्मोऽप्यास्यान विद्यमाना अप्यशास्त्र्यालोकेषु दृष्टिव्यादिषु पंचविधं पंच भक्तिसेव
पंच प्रकारं साधु समस्तं सामोपासीत कथं दृष्टिवाहिकारं लोकेषु दृष्टिव्यादिषु पंचविधं पंच भक्तिसेव
स्याहिकारे दृष्टिवाहिकार इत्युपासीत । अत्यस्य वा सप्तमीः । तिलो कविषयां हिकारादिषु दृष्टिव्यादिषु दृष्टि
कृत्योपासीत तत्र दृष्टिवाहिकारं प्राप्तामासा मान्या इति प्रस्तावो प्रोक्तो मणि प्रस्तुत्यंते प्रस्तावश्च तन्नि रतं
॥३॥

धावित्तं रवन्वसुमादियं सप्तविधं सामोपास्तयः तस्य तदापत्तिः फलमिति वाक्यत्रोषः ॥ मृत्युरात्रिं दित्यः अ
 होरात्रादिका येन जगत्सामोपास्तयः तस्यातिशयं तदुपास्तयः सन्मुपदिश्यते यथैव त्वनंतरं मृत्युआदि
 त्वविषयं यसामोपास्तयः नस्यात्मसंमितं स्वावयवबुद्ध्या तयामितं परमात्मतुल्यतया वा संमितं अतिमृत्युपा मृत्यु
 यरूपे हेतुत्वा स्यात्प्रथमे व्याये उक्तं यत्सक्तिनामाक्षराण्युक्तीथ मृत्युपा स्यात्तेनोक्तानितथैव सामोपास्तयः सप्तसक्तिना
 माक्षराणि समाहृत्य त्रिसिद्धिः समतया सामंलं परिकल्प्यते तदुपास्तनेन मृत्युगोचराक्षरसंख्यासा
 न्येन मृत्युप्राप्यतदतिरिक्ताक्षरेण तस्य दित्यस्य मृत्योरतिशयं तस्य प्रथमं सक्तिनामाक्षराणि हिंकार इत्येतच्च क्षरं
 सीतमृत्युमतिक्रान्तमतिरिक्ताक्षरं संख्ययेत्यतिशयस्य सामंलं तस्य प्रथमं सक्तिनामाक्षराणि हिंकार इत्येतच्च क्षरं
 सक्तिनामप्रस्तावइति वक्तव्यं क्षरमेव नाम तत्सर्वं धासममादिरिति अक्षरं सप्तविधस्य सामंलं संख्यापूरणं
 काश्चादिरित्युच्यते प्रतिसर इति वक्तुं क्षरं तत् इह एव कमक्षरमपद्विद्यायक्षरयोः प्रक्षिप्यते तेन तत्सममेव सव
 न्युक्तीथ इति अक्षरमुपद्रवइति वक्तुं क्षरं त्रिसिद्धिः समं सवत्यक्षरं मतिविश्रयते अतिरिच्यते तेन वेषम्ये प्राप्ते स
 म्नः समत्वयकारणाया हतदेकमपि सदक्षरमिति अक्षरमेव सवत्यक्षरं तत्समं निघनमिति अक्षरं तत्सममेव सवत्येवं अ
 क्षरसमतया सामंलं प्रीथं संपाद्य यथा प्राप्तान्येवाक्षराणि रच्यते तानि ह वा एतानि सप्तसक्तिनामाक्षराणि द्वावि
 द्वातिस्तत्रैकविंशत्यक्षरसंख्यया दित्यमात्रोति मृत्युं यस्मादेकविंश इतोऽस्माद्धोकादसावादित्यः संख्यया द्वावि
 मासाः पंचवर्तवः त्रयस्मे लोका असावादित्य एकविंश इति अक्षरेण द्विष्टेन द्वाविंशोनाक्षरेण परं मृत्योरादित्याज्ज
 यत्यात्रोतल्यथेयि च तदानीं दित्यस्य रं किं तन्नाकं कमिति सुरवंतस्य प्रतिषेधोऽकं तन्न सवतीति नाकं कमवेत्यर्थो मृ
 तुविषयत्वाद्दुरवस्य विंशोक्तं च तदिगतं शोकं मानं सद्दुरवरहितमित्यर्थः तदात्रोतीत्युक्ते स्येव विंशोक्तं माहैक
 विंशतिसंख्यया दित्यस्य जयमात्रोति परोक्षस्येवं विदुः आदि जयान्मृत्युगोचराक्षरो जयोत्तवति द्वाविंशत्यक्षर

य

य

य

नो

संख्येत्यर्थः। यदतदेवंविद्वानित्यादि उक्तार्थं तस्यैतद्यथोक्तं फलमिति विदिरत्यासः साप्रसविध्यसमाध्यर्थः ॥१०॥
 विनानामग्रहणं च विधयस्य सप्तविधस्य च सामान्यपासनमुक्तमथेदानीं गायत्रादिनामग्रहणपूर्वकं विधिं निष्प-
 ५ फलकानि सामोपासनांतराण्युच्यंते यथाक्रमं गायत्रादीनां कर्मणि प्रयोगस्तथैव मनो हिकारो मनसः सर्वकरण-
 प्रवृत्तीनां जायमानान्नदानंतर्यादाक्युपेक्षी स्तावैव च दुरुज्जथ श्रेष्ठ्याश्च श्रौत्रं प्रतिहारः प्रतिहृतत्वात् प्राणो निघ-
 तं यथोक्तानां प्राणे निघनात्वापकात् एतज्जायत्रं साम प्राणेषु प्रोतं गायत्र्या प्राणसंस्कृतत्वात् स य एवैतज्जायत्रं
 प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी स वत्य विकल्बकुरोत् स वतीत्येतत्सर्वमायुरेति वृत्तं वर्षाणि सर्वमायुः पुरुषस्येति श्रुतेः ज्यो-
 ८ त् उज्ज्वलं जीवति मरुतः सति प्रजादि सिमंहाश्च कीर्यागाश्च यत्रोपासकस्येतद्भूतं यन्महामनस्त्वमदुर्विज्ञास्यादि-
 त्यर्थः ॥११॥ असि मंथति सहिकारः प्राथम्यादग्नेर्धूमो जायते सप्रस्तावः आनंतर्थात् अर्थो ह्येकं कति स उज्ज्वलः यो हविः
 संबन्धाद्येष्टं कृत्वा न स्यांगारा सवति सप्रतिहारे अंगाराणां प्रतिहृतत्वात् उपरिमः सावत्रोषलाग्नेः संशमो नि शोषो-
 ९ म्नामः समाप्ति सामान्या निघनमेतदर्थं तरमग्नौ प्रोतं मंथभनेत्यग्निर्गीयते स य इत्यादि पूर्ववद्ब्रह्मवर्चसी एतत्त्वा-
 द्यापनिमित्तं तेजो ब्रह्मवर्चसं तेजस्क केवळं त्वेति तावः अनादो दीप्ताग्निर्न प्रत्यङ्गुत्तेरतिगुरतो नाचाभेन स होये किं
 १० विन्नति धीवैरुच्छेषान्ति रसनं न कुर्यात्तद्भूतं ॥१२॥ उपमंत्रयते संकेतं करोति प्राथम्यात् सहिकारं पश्य पयते तोषयति
 सप्रस्तावः सह रायनमेकपथं केगमनमुज्ज्वलं चैव ध्यासति स्त्रीमायनं स्त्रियोऽसिगुस्वा सवति सादः प्रतिहारः का-
 लंगच्छति मेथुनेन पारं समाप्तिं च गच्छति तन्निघनमेतद्वाग्भेदेयं मिथुने प्रोक्तं वायं बुमिथुन संबन्धात् स य इत्यादि ॥१५॥
 पूर्ववन्मिथुनी सवत्य विधुरो सवतीत्यर्थः मिथुना निमिथुना प्रजायते इत्यमो घरे तस्य ह्युच्यते तेन कावनं कां विदपि
 स्त्रियं स्वात्मैवैव प्राप्तां न परिहरे समागमार्थिनी वामदेव्य सामोपासनांगत्वेन विधानादेतस्मादन्यत्र प्रतिय-
 ११ वे च स्पृष्टयोर्वैवचनं प्रामादप्याधर्मावगतेर्न प्रतिषेधशास्त्रेण स्यात्विशेषः ॥१३॥ उद्यं सविता सहिकारः प्रा-
 तः

वैष्णवं

यस्यादर्शनस्योदितः प्रस्तावः प्रस्तावनहेतुत्वात्कर्तृणां मया दिनठं प्रीथः श्रेष्ठ्यादपराहः प्रतिहारः पञ्चादीनां गृहान्प्रतिह
 रणादसंयन्निघनंरात्रौ गृहे निघनात्प्राणिनां एतद्गृहं दादित्ये प्रोक्तं ब्रह्म आदित्ये देवत्यत्वात् अय इत्यादि पूर्ववत्तपं तं न
 निंदेत द्रुतं ॥ अत्राण्य कूसरणा नेघन दकसी से कृत्वा दुकार्थं मन्यते तच्च रूपं सीमै नाम सामपर्व न्ये प्रोक्तं मने कर्त
 पत्तादत्ता दितिः पर्वन्यस्य विरूपांश्च सु रूपं च आजा विप्रसृती न्य शुनवरं रूघे प्राप्नोतीत्यर्थो वर्णं तं न विदेत् द्रुतं ॥
 वसंतो हिंकारः प्राथम्यां प्रीथः प्रस्ताव इत्यादि पूर्ववत् वदेत वैराज मृत्यु प्रोक्तं वेद विराजति त्रु वद्यथर्त्तवजा त्वैदमे
 विराजंते एवं प्रजा दिति विद्वानित्युक्तं मन्यद् द्रुतं निंदेत द्रुतं ॥ ॥ ॥ **विद्या** हिंकार इत्यादि पूर्ववत् कर्ष इति नित्यं ब्रुव
 वनं रेवत्य इव लोकेषु प्रोक्ताः लोकी सवति लोक फलेन युज्यते इत्यर्थः लोकानं निंदेत द्रुतं ॥ अजा हिंकार इ
 त्यादि पूर्ववत् मृत्यु प्रोक्ताः पशून् निंदेत द्रुतं ॥ ॥ लो ४ म हिंकारो देहावयवानां प्राथम्यात्त्व कप्रस्तावः आनंत्य
 न्मांसमुद्गीथः श्रेष्ठ्यादस्ति प्रस्ति तिहारः प्रतिहृतत्वा न्मे जा निघन मां त्यादेतद्यज्ञायज्ञीयं नाम साम देवं हावय
 वेषु प्रोक्तं मंगी सवति समयांगो सवतीत्यर्थो नांगे न हस्ता पादादिना विहृत्तिन कुटिला सवति पंगुः कुणी वित्यर्थः
 संक्षरं सवक्षरमात्रं मज्जो मां सानिना न्नीयान्त सक्षयेत् ॥ ब्रुव वनं मस्यापलक्षणा र्थं न ज्ञोना न्नीया सर्व
 देवता न्नीया दिति बोद्धव्यं ॥ ॥ **अग्नि** हिंकारः प्रथमः स्तुतत्वादायुः प्रस्ताव आनंत्य सामी न्यादादित्युद्गीथः
 श्रेष्ठ्यान्तत्वाणि प्रतिहारः प्रतिहृतत्वा त्रं मानिघनं कर्मिणां तन्निघनादित प्रजानं देवता सुप्रोक्तं देवतानां दी
 प्रिमलुद्धि द्रुत फलमेता सामेवा ग्यादीनां देवतानां सलोकतां समानलोकतां सार्धितां समान प्रित्वं सा युज्यं
 मयुग्मावमेकदेहदेहि त्वमित्येतद्वान्ना द्वात्रलु प्रोद्गृह्य सलोकतां वेद्यादित्यास्तावना विरोषतः फल विरोषाप
 पत्ते गच्छति प्राप्नोति समुच्चयानुपपत्ते अब्राह्मणां न निंदेत द्रुतमेतवै देवाः पूय संय द्रागणा इति श्रुते ब्राह्मण नि
 दादेवतानिंदेवेति ॥ ॥ **त्रयी** विद्या हिंकारः अग्न्यादिसाम्नाः आनंत्यं त्रयी विद्याया अग्न्यादि कार्यत्वं श्रुते हिं
 कारः प्राथम्या सर्वकर्तव्यानां त्रयस्मेकास्तत्कार्यत्वात् न तत्र प्रतिप्रस्ताव अग्न्यादीनां मुद्गीथत्वं श्रेष्ठ्यान्त

श्री

विनविशिष्टो न हः स्मविशेषकषल कूजितहं स्यात्तीति १७

त्रादीनां प्रतिहृतलात्प्रतिहृतत्वं सर्वदीनां चकार सामान्यानिधनलमेत सामनामविशेषोपासावा सामुमसुमु
दायः सामनामः सर्वसिन्धोतं यी विद्यादि हि सर्वत्रयत्वं द्यादि हिकारादिसामलतयः उपा स्या अतीति
अपिसामोपासनेषु येषु प्रोतय सामतदु द्यातुपास्य मितिकर्मिगौगौनां दृष्टि विरोपणादा उयस्ये वसं स्कार्य
त्वात्सर्वविषयसामविदः फलं सर्वह सवति सर्वे श्रोतव ज्ञोत्यो निरुपचवित सर्वसावेहि दिक् सै स्ते ल्यो वलि
प्राप्त्यनुपपत्तिस्तदेतस्मिन्नर्थे एषो कोमं त्रो यस्मिन्नि पंचधा पंच प्रकारेण हिकारादि विसागैः प्रोक्ता निज
णित्राणित्रया विद्यादीनि ते ल्यः पंचत्रिके ल्यो ज्ञा यो महत्तरं परं व्यतिरिक्तमन्यद्वयं तं रं नास्ति न विद्यत इत्यर्थः ॥ त
त्रैव हि सर्वस्यां तत्ता विः यस्तद्यथोक्तं सर्वान्नाकं साम वेदसंवेद सर्वे सर्वज्ञो सर्वतीत्यर्थः ॥ सर्वादिशो सर्व दिक्
स्ता अस्मा एव विदेव लो गं हं ति प्रापयंतीत्यर्थः ॥ सर्वमस्मि सवामीत्येवमेत सामोपासीत तस्ये तदे
व तं दितुक्तिः सामोपासनसामोपास्यार्थः ॥ सामोपासनप्रसंगेनागात विरोषा दिसंपदु ज्ञानुरूप्यदि नृत्यते
अथ विरोषसं बंधा दिनदिगानमिति वाक्य विरोषस्तत्र साम्नः संबंधि फलं ल्यो हितं पत्रा व्यसने रग्निदेवत्य
यो ज्ञाथ ज्ञानं तदहमेवं विज्ञिष्टं वृणे प्रार्थयेय इति कश्चिज्जमान उ ज्ञाता वामन्यते अनिरुक्तोः नुक्ता
इत्यविरोक्षितः प्रजापतेः प्रजापतिदेवत्यः सगान विरोष आनिरुक्त्या प्रजापते निरुक्तोः पृष्टः सोमस्य स
मदेवत्यः सगु ज्ञाथ इत्यर्थः ॥ मृदुबलद्वयं गानं वायो वायुदेवत्यं तत्तत्तुद्वयं ॥ बलवच्च प्रयत्नाधिकोपेतं
इत्यर्थे प्रज्ञानं क्रौंचं क्रौंचपक्षिनिर्नदसमं बहुलस्य ते वीरुस्पृश्यं तदप धां तं लि न्नकोस्य व समं वरुणस्य
तज्ञानं ता सर्वाने वोपास्ये सवे तं प्रयुज्ये जीतं वारुणां लु वैकं वज्रयेदमृतं तं देवे ल्यो आगाया निर्ये तो नि साव
यानि म्रधां पि नृत्यः आगाया न्यात्रो म नुष्ये ल्य आशां प्रार्थनां प्रार्थितमित्येतां मि नृणो दणै कं प सु ल्यस्य ग
लोकं यजमाना या न्न मा न्न ने म ह्यमा गाया नीत्ये र्थं तानि म ह्न सा वितय ध्यायेन प्रमत्तः स्वरोष्णं च जगै ना दि
सर्वे ल्यः स्तु वी ते स्तु रा अ कारादय इ इत्य बल कर्मण आ न्नानो देहावयव स्तु नो या स व वं ज्ञा ण वा स सा हो द
यः प्रजापते वि स ग कर्म णा आत्मा न्नानं वा म नः सर्वस्य जी कादयो व्यंजना नि म्बु यो रस्माना स्तमेव विदम

विशजः कं श्रवणम् १

॥१७॥

तातारं यदि कश्चिच्छरेषु पालते तस्वरस्य मा ५८ः प्रयुक्त इत्येवमुपलब्धः इन्द्राणामाश्रयं शरणमाश्रयं प्रपन्नो त्वं स्वरा-
 प्रयुजानो हंस इन्द्रो यत्र वक्त्रव्यं त्वं त्वं प्रतिवक्ष्यति स एव देव उन्नरं दस्यतीति ब्रूयादथ यद्येन मूषां पुनरथैवोपाळ-
 से दत्त प्रजापतिवारणे प्रपन्नो त्वं सत्वा प्रतिपेक्ष्यति स चूर्णयिष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनं स्पृशेत् शूपां त्वं सेतुं सुशरणं प्र-
 पन्नो त्वं सत्वा प्रतिपेक्ष्यति तस्मी करिष्यतीत्येनं ब्रूयादथ इन्द्राणां मनः स्वरादयोऽतः सर्वस्वराद्यो वैषवंतो बक्षवंतो व-
 क्तव्यास्तथाह मिंद्रे वळं ददाति वळं मादघातमिति तथा सर्वं कृष्णान् अग्रस्ता अंतरप्रज्ञां वेदिता अनिरस्ता वदि-
 रक्षिष्वाः विवृता विवृतप्रयत्नोपेताः प्रजापतेरात्मानं परिददाति प्रयत्नान्तीति सर्वं स्पृशेत् लेखेन वृत्ताने केरजलिति हि-
 ताजनलिति हिताः वक्तव्या मृत्योरात्मानं परिहरणीति ॥ ५९ ॥ कारस्थोपासनविध्यर्थं त्रयोधर्मस्कंधा इत्याद्यारस्यं तनैव
 मंतव्यं सामावयवस्तस्यैवोद्गाथादिलक्षणास्यो कारस्थोपासनात्कृत्वां प्राप्यते इति किंतु हियं सर्वैरपि सामोक्तं स रने-
 कर्मतिश्चाप्राप्यतस्मात्कृत्वां ममृत त्वं केवलादो कारोपासनात् प्राप्यत इति तत्कृत्यर्थं सामप्रकरणे तदुपन्यासः । त्रयस्त्रि-
 संख्याकाः धर्मस्य स्कंधा धर्मस्कंधा धर्मप्रविशगा इत्यर्थे ॥ केत इत्याह । यज्ञो ग्नि होत्रादिरध्ययनं स नियमस्य त्रमा-
 दूरस्यासोदानं बहिर्वेदियथाशक्ति इत्यसं विसा गोसिद्धिमाणे स्य इत्येष प्रथमो धर्मस्कंधो गृहस्तसमवेत च । तान्ति नित-
 तं केन गृहस्तेन निर्दिश्यते । प्रथम एक इत्यर्थो द्वितीय तृतीय अवगणान्ना । धर्मार्थस्तप एव द्वितीयस्तप इति कुर्व-
 प्रायणादि तद्वाप्ता पसं सुरि ब्राह्मणं ब्रह्मसंस्थः आश्रमधर्ममात्र संस्थः ब्रह्मसंस्थस्य त्वमृतत्वं अवगणत्वे द्वितीयो धर्म-
 स्कंधो ब्रह्मचार्यो वार्यकुलं वस्ती श्री कर्मस्येत्याचार्यकुलं वा सत्यं तया चैव ब्रह्मविमात्मानं नियमैराचार्यकुलं वसादय-
 तपयन्नेह तृतीयो धर्मस्कंधो स्यादिति विरोधो नैषिक इति गम्यते । उपकुर्वाणकस्य स्वाध्यायग्रहणार्थं त्वान-
 नमुण्यलोकत्वं ब्रह्मवर्षेण सर्व एते त्रयोप्याश्रमैर्णोयथोक्तैर्धर्मैः पुण्यलोकसर्वं ति पुण्यलोको येषां ते इमे पुण्य-
 लोका आश्रमिणोऽसंबन्धिः अवशिष्टस्तुतः परिब्राह्मणसंस्थो ब्रह्मणिसम्यक्किं ततः सोमृतत्वं पुण्यलोक विल-
 क्षणं मरणसावमेत्येतिकं नोपेक्षिकं देवा धर्मतत्त्वैर्बहुपुण्यलोकास्तथ गमृतत्वस्य विसागकरणादिदिवपुण्यलो-

कातिशायमात्रममृतचमलविषयतवः पुण्यलोकत्वादिसत्तंनावद्यद्विस्तकोपदेशात्तात्पर्येति कममृतत्वमिति गम्यते।
 अत्र वा अमघर्मफलपन्थासः प्रणवे सेवास्तत्यर्थे न तस्य छ विध्यर्थः। स्तुतये व प्रणवसेवाया आश्रमघर्मफलविषय
 येवेति हि सिद्येत वा क्यं तस्मात्स्मृतिप्रतिज्ञाश्रये सफलानुदेन प्रणवे सेवाफलममृतत्वं बुवन्प्रणवसेवां स्तोतिष्यथा प्र
 णवर्मणः सेवासक्तपरिधानमात्रफला। राजवर्मेण स्तुतसेवाराज्यतुल्यफलं तितद्व प्रणवश्च तस्य परं ब्रह्मतत्त्व
 तीकत्वा देतश्चैवाक्षरं ब्रह्म एतद्वैवाक्षरपरमं मित्याद्या म्नायात्काठके शुक्ते तसेवातोऽमृतत्वं मन्त्राहुः केचि
 त्तुर्णामाश्रमिणामविशेषेण स्वकर्मनुष्ठानात्पुण्यलोकते होक्ता ज्ञानवर्जितानां सर्व एते पुण्यलोकालयंती
 तिनान् परिब्राजकः स्यापि ज्ञानयमानियमाध्यतमैप एतितप एव द्वितीय इत्यत्र तपः शब्देन परिब्रा
 जतापयोग्यतावतस्तेषां मेव वतुर्णीयो ब्रह्मसंस्तुः प्रणवकस्मामृतत्वमेतीति वतुर्णामिद्विकृतत्वा वि शेषाद्ब्रह्मसं
 स्तुत्येऽप्रतिषेधाच्च स्वर्मे छिदेव ब्रह्मसंस्तुतायाः सामर्थ्ये पित्यापि पतेः न च यववराहादिना वृद्धलसंस्तुता वृद्धः परिब्राजके
 स्तुतो ब्रह्मणि स्थितिनिमित्तत्वं मुपादाय प्रवृत्तत्वा न हि रूढिना ह्यनिमित्तं मुपाददते। सर्वेषां वृद्धलणि स्थितिमवोचाम। य
 वयत्र निमित्तं तमस्ति ब्रह्मणि स्थितिस्तस्य तस्य निमित्तं वावकौ कं संतं ब्रह्मसंस्तुता वृद्धपरिब्राजक विषये संकोचे कारणा
 सावान्तिरोक्षमभूत् शौक्यं युक्तं। न च परिब्राज्या अमघर्ममात्रेण मृतत्वं ज्ञानानर्थक्यप्रसंगात्परिब्राज्यधर्मयुक्तमे
 व ज्ञानममृतत्वसाधनमिति चेन्न आश्रमघर्मत्याविशेषाद्भ्रमे वा ज्ञानविशिष्टो मृतत्वसाधनमित्येतदपि सर्वत्र
 धर्मिणामविशिष्टं न च वैनमस्ति परिब्राजकस्यैव ब्रह्मसंस्तुत्यमोक्षो नान्यथा मिति ज्ञाना मोक्ष इति वसवी
 य निष्पत्तिं सिद्धांतस्तस्माद्यो ब्रह्मसंस्तुत्वा अमविहितकर्मवान्मोक्षममृतत्वमोतीति। न कुस्थं मनिमि। तद्विद्या प्र
 त्ययोर्विशेषात्कत्रोदिकारकक्रियाफलत्वेदप्रत्ययवत्वं हि निमित्तमुपादायेदं कुर्विदं मा कार्षीदिति कर्मविषय
 यः प्रवृत्ताः स्तुतुः। निमित्तं न शास्त्रकृतं सर्वप्राणिषु दर्शनात्सदेकमेवा द्वितीयमात्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमिति

वा ३

ने

वसे

वतो

॥१०॥

शास्त्रज्यन्यः प्रत्ययो विद्यारूपः स्यात्साविकं क्रियाकारकं फलसेदप्रत्ययप्रमं कर्मविधितिमित्तमनुपममृदुनजा
यते। तदेतदेदप्रत्यययोधविरोधात् न हितैमिरि कश्चिदंशदिसेदप्रत्ययमनुपममृदुतिमिरावगमेयं द्राद्ये कत्व
प्रत्ययउपजायते विद्या विद्याप्रत्यययोविरोधात् तत्रैवं सति यंसेदप्रत्ययमुपादाय कर्मविधयः प्रवृत्ताः। सयुस्यो
पमर्दितः सदेकमेवाहितं यंतत्सत्यं विकारसे दोनृतमित्येतद्वा क्यप्रमाणजनितेने कत्वप्रत्ययेन ससर्वक
र्मत्यो निवृत्तो निमित्तनिवृत्तेः सच निवृत्त कर्मब्रह्म संख्यु च्यते स च परिब्राह्मेवान्यस्यासंसवादयो ह्यनि
वृत्तसेदप्रत्ययः सोन्यत्पुत्र्यन्नुपवन्मन्या नो विज्ञाननिर्दं कत्वेदं प्रायामिति हि मन्यते तस्यैवं कुर्वतो न
लसंख्यता वा बारं सणमात्रविकारान्तासि संसि संविप्रत्ययवत्वा न्नवासत्यमित्युपमर्दिते सेदप्रत्यये
सत्यमिदमनेन कर्तव्यं भयेति प्रमाणप्रमेयबुद्धिरुत्पद्यते। आकाश इव तत्तत्तुद्धि विवेकिने उपमर्दिने तिलेदप्रत्यये
कर्मत्यो न निवृत्ते चेत्तत्रैव प्रागिव सेदप्रत्ययोपमर्दनादेकत्वप्रत्ययविधायकं वाक्यमप्रमाणीकृतं स्यात्तदस्य दृष्टान्तं
तिषेधवा क्यानां प्रामाण्यवयुक्तमेकत्ववाक्यस्यापि प्रामाण्यं सर्वोपनिषदांतत्परत्वा कर्मविधीनामप्राण्यप्रसंग
तिवेन्नानुपमर्दितसेदप्रत्ययवत्पुरुषविषये प्रामाण्योपपत्तेः स्वप्नादिप्रत्ययवैश्वप्राकृबोधादिवे किनामकर
णात्कर्मविधिप्रामाण्योद्धृतिवेन्न काम्यधिविध्यनुद्धेददृष्टेनान्नहि कामात्मज्ञानप्रवास्तेत्येवं विज्ञानवद्विः का
म्यानि कर्मणि नानुष्ठीयंते इति काम्यकर्मविधयनुद्धिद्यंते अनुष्ठीयंते एव कामितिरिति तत्रा ब्रह्म संख्यै ब्रह्म विधिनी
लुष्ठीयंते कर्माणि। तिनतद्विधयनुद्धिद्यंतेऽब्रह्म विहिरनुष्ठीयंते एव परिब्राजकानां लिहाकरणादिवदुत्पन्नैकत्वप्रत्य
यानामपि गृहस्थादीनामग्निसोत्रादिकर्माणां निवृत्तिरिति त्वेन्न प्रामाण्यवितार्ययां पुरुषप्रवृत्तेरदृष्टातत्वा न्नहि
नासि योदिति प्रतिषिद्धमिति वरपाकश्चिकुर्वन् नृश्रुतिना त्रौ द्वेषरहितेनपि विवेकिना सिवरणं क्रियतेने कर्मवि
धिप्रवृत्तिनिमित्तसेदप्रत्यये बाधितेऽग्निहोत्रादौ प्रवर्तकं निमित्तमस्ति परिब्राजकस्येव लिहाकरणादौ बुद्ध्या

मु
मालिन

च

विधिजनितेन यस्यै ५

दिप्रवर्तकमिहायकारेण प्रत्ययान्तप्रवर्तकमिति चेन्न तदेद प्रत्ययवतो विद्युतत्वाद्देद प्रत्ययवाननुपमर्दितत्वेद
बुद्धिर्विद्यया संयः सकर्मण्यधिकृत इत्यत्रोच्यते योऽपि विद्युतः कर्मणि तस्य तदकरण प्रत्यया यो न निवृत्ताधिकारस्य
गृहस्थस्येदं ब्रह्मचारिणो विप्रोषधर्माननुष्ठाने एवैतं हि सर्वः स्वाध्यायः श्रमस्तुत्येनैकल प्रत्ययः परित्राडिति
वेन्न स्वस्वामित्वेनेदं बुद्ध्या निवृत्तेः कर्मार्थत्वाच्चेतराः श्रमणामथ कर्मकुर्वीयेति श्रुतेः सस्माच्च स्वस्वामित्वात्वावा
प्रित्तुरेव परित्राडनगृहस्थादिरवत्यप्रत्ययेन विधिनिमित्तत्वेद प्रत्ययस्योपमर्दितत्वाद्यमनियमाद्यनुपपत्तिः
परित्राजकस्येति चेन्न बुत्तुदादिने कल्पप्रत्ययात्प्रत्ययवितस्योपपत्तेर्निवृत्त्यर्थत्वात् नवप्रतिषिद्धिसेवाप्रतिरेक
प्रत्ययोऽस्तेः प्रागेव प्रतिषिद्धौ नान्तरात्रोक्तोपेकंठकेवाप नितगृहितेपिसवितरिपततितस्मिन्नेव तस्मात्सिद्ध
निवृत्तकर्मसिद्धकएव ब्रह्मसंस्त इति यत्पुनस्तत्सर्वेषां ज्ञानविवर्जितानां पुण्यलोकतेतिसत्यमेतद्युक्तं तत्तप
नान्तरात्रेन परित्राडयुक्त इत्येतदसकर्ममपरित्राजकस्येव ब्रह्मसंस्ततासंस्तवाभएव ह्यवत्रोषित इत्यवोचाम एव
त्वविज्ञानवतोऽग्निहोत्रादिवत्तपेनिवृत्तेऽश्लेढ बुद्धिमतएव हितपः कर्तव्यता रथादेतेन कर्मच्छिद्रेत्रे स संस्तता
सामर्थ्यमप्रतिषेधश्च प्रत्युक्तस्तथा ज्ञानवीवानिव निवृत्तकर्मपरित्राडिति ज्ञानवैयर्थ्यं मप्रत्युक्तं यत्पुनस्तत्
वराहादिना ब्रह्मपरित्राजकेन कृतेन ब्रह्मसंस्तनाद् इतितत्परिहृतमेतत्तस्येव ब्रह्मसंस्ततासंस्तवान्ता न्यस्य
ति यत्पुनस्तत्सूतैरिहा निमित्तोपाददत इतितन्नगृहस्थतद्परित्राजकादिना दृष्टदानीना गृहस्थिति
परित्राजकतत्तरणादि निमित्तोपादाना अपि गृहस्थपरित्राजका अभिविरोधे विविधा जातिमतिच गृहस्थ इति ॥१८॥
परित्राजक इति वत हेतिरुक्तं तद्वयं तेनाद्याः नयत्रयत्र निमित्तानित तत्र तत्र वर्तते प्रसिद्धात्वात्तथेहापि ब्रह्म
संस्तनाद्वा निवृत्तसर्वकर्मतसाधनपरित्राडकविषयेत्याश्रमिणिपरमहंसारव्येनृत्तइहलविकुमर्हतिमुरव्यामृ
तत्वफल अवगाह तथेदमेवैकैकं पारित्राज्यं नयज्ञोपासीतत्रिदंडकमंडलवादिपरिश्रवणमुंडोपरिद्वयं ॥१९॥

दशमः ५ य ३

५ संग इति कश्चिदतिरह्यामृत्यः परमं पवित्रमित्यादि च येनाश्चतरी मयै निस्तुति निर्ममस्कार इत्यादि स्मृतित्यर्थः त
 स्मात्कर्मन कुर्वन्तियतयः पारद इति स्मृत्तस्माद लिंगो धर्मो ज्ञेयः कर्तुं लिंग इत्यादि स्मृतित्यर्थः यन्नुसारं यैः कर्म
 त्यागो ल्युपगम्यते क्रियाकारकं च तदेव बुद्धेः सत्यत्वा ल्युपगममन्मृषा यितुबोद्धेः ४२ न्याः ता ल्युपगमादकर्तृत्वम
 ल्युपगम्यते तदप्यसत्तदल्युपगमंतुः सत्या ल्युपगमात्कारणं सतयाऽकर्तृत्वा ल्युपगमात् साधसन्कारकबुद्धेरनि
 वर्त्तित्वं तत्त्वित्प्रमाणेन तस्माद्देशं तत्प्रमाणं जनिद्वैते कल्पप्रत्ययव त एव कर्मनिवृत्तिलक्षणां पारित्राऽध्यवृत्त
 संस्तुतं वेति सिद्धं एतेन गृहस्थस्ये कल्पविज्ञाने सति पारिज्यमर्थसिद्धं नन्व गत्युत्सादनदोषता कस्याप्य रित्र
 जन्वीरहा वा एष देवानां योगिनुद्वाऽस्य इति श्रुते न देवेनैवोत्सादितत्वा दुस्संन एव हि स ए कत्वदर्शने ज्ञाने उपा
 गादग्नेरग्नित्वमिति श्रुतेरतो न दोषता गृहस्थः परित्रा जनिद्वैते तन्निरूपणार्थं मैवमाह
 प्रजापतिर्विराट्कश्यपो बालो कानुद्दिश्यते सुसार रजिष्टुह्यत्वा ल्यतपदसितापं कृतवान् यानंतपः कृतवानित्य
 र्थः ते ल्योति तप्रेत्यः सारस्तनात्रयो विद्यासंप्राप्तव प्रजापतेर्मनसि प्रत्ययैदित्यर्थः तामस्य तपः पूर्ववत्तस्या
 अस्तित्प्राया एतान्यह्ना सणिसंप्राप्तवन्त व्याहृतयस्तान्यकराण्यस्य तपः त्रेत्यो तितप्रेत्यः ॐ कारः संप्रा
 स्तवन्तद्रुक्किं रूपमित्याह तद्यथा प्रांकुना पर्णनाळेन सर्वाणि पर्णाणि प्रावय वजाता निसंनृक्ता निविद्धा
 निव्याप्तानीत्यर्थः एवमोकारेण ब्रह्मणः परमात्मनः प्रतीकस्तेन सर्वावां च एजातसंनृक्ता कारोर्वसर्वा वा नि
 ति श्रुतेः परमात्मविकारश्च नामधेयमात्रमित्यत ॐ कार एवेदं सर्वमिति द्विरह्या स आदराधो लोकादि निस्तु
 दकथनमणो कारस्तुर्थेत्यर्थमिति ॥ ॥ सामोपासनप्रसंगेन कर्मणुपास्तत्वा निवर्त्यो कारं परमात्मप्रत
 कत्वा यान्दतल्लेखनेन महीकृत्य प्रकृतस्येव यज्ञस्यांगस्तत्ता निसामहोममंत्रोक्तानां देवानां न्युपदिदिहन्नाह
 ब्रह्मवादिनो वदन्तीत्युप्रातः सवनं प्रसिद्धं तदस्मृतां तैश्च प्रातः सवनसंबन्धेयं लोकोक्ता वृत्तः सवनैराज्ञे

व्री ६

कु ५

कृत्

स्तथाहर्द्वैर्माध्यंदिनसवनेनानेतरि हलोक आदित्ये अविश्वेदेवौ अनुतायसवनेनानेस्व तीयो लोको वशीकृत
इति यजमानस्य लोको न्यः परिशिष्टेन विद्यते इतः कृतं हि यजमानस्य लोको यदर्थं यजते न कश्चि ल्लोको स्तीति
अति प्रायो लोकाय वै यजमाने यो यजत इति अने लोकात्तावेव स यो यजमानस्तं लोकं स्वीकरोषा पायं साम
होममंत्रोक्तानलं सृष्टं न विद्या न विज्ञानिया सोऽहः कथं कुर्याद्यज्ञं न कथं च न तस्य कर्तृत्वमुपपद्यत इत्यर्थः
सामादिविज्ञानस्तुतिपरत्वात् न विदुषः कर्तृत्वं कर्ममात्रं विदुः प्रतिषिध्यते स्तुतयेव सामादिविज्ञानस्याविद्वत्
कर्तृत्वप्रतिषेधाय यति हि सिद्धे तर्वादि माद्ये योषस्य कांडे विदुषोऽपि कर्मास्तीति हेतुमवो वाम अथैतद्दृश्यमाणं
सामासुपायं विद्वान्कुर्यात्कितदेव मित्वा ह। पुराहर्बं प्रातरनुवाकस्य त्रास्त्रस्य प्रारंसा ज्ञेयनेन गार्हपत्यस्य
पश्चादुदङ्मुखः सन्नुपविश्य सवासवंबसुदेवस्य सामासि गायति लोकं दारमस्य पृथिवी लोकस्य प्राप्ते
दारमपावपुं हे अग्नेयै तेन दारे णपत्रये मत्वा राज्यायत्यथानंतरं हुहोत्यनेन मंत्रेणानमो ग्नये प्रक्षीरतास्त
स्यं वयं ह पृथिवी हिते पृथिवी निवासाय लोकं हिते पृथिवी लोकं निवासायेत्यर्थः लोकं मे मस्य यजमानाय
विदुषो लसस्वैष वै मम यजमानस्य लोक एतागता स्म्यत्रास्मि लोकं यजमानो ह मासु स्तिष्ठः परस्मादुर्ध्वं मृतः
सन्नित्यर्थः। स्वाहेति हुहोत्यपजह्यपनयपरिधं च लोकं दारार्गं लुमित्येतं मंत्रमुक्तीति एवमेतैर्वसुभिः प्रा
तः सवनं संबद्धं लोकानि त्रीतस्यो त्ततस्तप्रातः सवनं वसवो यजमानाय स प्रयकुंति तज्जग्नीध्रीयस्य दक्षिणाग्ने ॥१२॥
जघनेनोदङ्मुख उपविश्य रोऽं सामासि गायति यजमानो तद्देवत्यं वैराज्यायां न रै हृदिते इत्यादिसमानं तथा ह
वनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स आदित्यं देवत्यं आदित्यं इत्येवैश्वदेवं सामासि गायति क्रमेण स्वारा अथ ज्ञाय
साम्राज्याय विद्मिः इत्येव सामादि समानमन्यद्देवतापहतेति बहुवचनमात्रं विशेषः। यजमानत्वेत
देता स्म्यत्र यजमान इत्यादिनिगादेव हवै यजमान एव विद्यथोक्तस्य सामादिविद्वान्यज्ञस्य मात्रा यजस्याथा

तस्य वेदयथोक्तं य एवं वेदय एवं वेद इति ॥ दिसक्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥ इति श्रीगोविंदसंस्कृतः कृतो चांदोग्य
पनिषद्विवरणो द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ॥ असौ वा आदित्य इत्याद्यध्यायारं से संबंधोतीतानंतराध्या
यां तं कृतं यज्ञस्य मात्रां वेदेति यज्ञविषयानि च सामभूमि मंत्रोक्तानि निविषेति ॥ अष्टफलप्राप्तये यज्ञांगसूतानि
उपनिदिष्टानि वेदज्ञानां च कार्यनिर्वृतिरूपः स वितामहृत्योत्रियादीष्वेतेष्वेव सर्वप्राणिकर्मफलसूतः
प्रत्यक्षं सर्वरूपज्ञाव्यते ॥ तोयज्ञापदिदेवानंतरंतत्कार्यसूतसवित्रविषयमुपासनं सर्ववर्षार्थस्यः ॥ अ
सुतमफलं विधास्यामि ॥ एवमारुते अतिरसो वा आदित्यो देवमध्विन्यादिदेवानां मोदनानमध्वि वमध्वसा
वादित्यो वसधादीनां च मोदनहेतुत्वं वक्ष्यति सर्वयज्ञफलरूपत्वादादित्यस्य कथं मधुत्वमित्याह ॥ तस्य मधु
तोद्योरिव चामस्येव मधुनस्तिरश्चानिश्चासौ वंशश्चेति तिरश्चानिवंशस्तिर्यग्गते बहिद्यौ लक्ष्यते ॥ अंतरिक्षं च
मधुपूपोद्युवंचो लुग्नः सलुंबत इवातो मधुपूपसामान्यादंतं विह्वं मधुपूपो मधुनः सवित्रुराश्रयत्वाच्च मरा
वयोरनुमयोरश्मिस्थाः अपो लोमाः सवित्रं त्राहृष्टाः एता वा आपः सुराजो यन्मरीचय इति हि विज्ञायते ॥
अन्ता अंतरे हि मधुपूपस्तरश्म्यंतर्गतत्वाद्भूमरबीजस्तरताः पुत्रा इव हिता लक्ष्यं द्यंत इति पुत्रा इव पुत्रा
मधुपूपनाशंतर्गता हि त्वमरपुत्रास्तस्य सवित्रुर्मध्वाश्रयस्य मधुनो येषां चः प्राणेष्वंदित्रागतारनुमयः
स्ता एवास्य प्राण्यः प्रागवनामवुनानां यो मधुना अश्वमध्वाधारं विज्ञापित्यर्थः ॥ तत्र अश्वमधु कृतो लो
हितरूपं सवित्राश्रयं मधु कुरुर्वेति ॥ तिमधु कृतो त्वमरा इव यतो रसमादाय मधु कुरुर्वेति तत्सुषुप्तमिव
पुष्पमृग्वेद एव ॥ तत्र ग्राहिणसमुदायस्याग्वेदारव्यत्वाच्च मात्रादर्थलोग्यरूपरसनिस्त्रावा संलावा वत्स
वदत्रा ह्मत्रा ग्वेदविहितं कर्म ॥ ततो हि कर्म फलसूतमधुरसनि आ वसं सवान्मधुकरैरिव पुष्पस्थानीया
याद्येव विहिता कर्मण अपि आदाय ॥ अग्निर्मधुनिर्वर्त्यते ॥ कास्ता आप इत्याह ॥ ताः कर्मणि प्रयुक्ताः सौ

माऽप्यपयोरूपाऽग्नेौ प्रहिष्ठास्तत्पाकातिनिर्वृत्ताऽमृताऽमृतार्थत्वादित्यंतरसवत्युत्पत्तिरिति। तद्वसाना
 दायतावाएताऽत्रचः पुष्पेऽप्योरसमाददाना इव त्वमराः सवतमृगवेदविहितं कर्मपुष्पास्थानीयमत्यतपन्म
 सितपंकुतवत्य इवेताऽत्रचः कर्मणिप्रयुक्तानि गृहिर्हिमंत्रैः शस्त्राद्यंगलावमुपगतैः क्रियमाणं कर्ममधुनिवे
 र्त्तकं रसं मुवंतीत्युपपद्यते पुष्पाणि वत्समरेराकृत्यमाणानि तदेतदाह ॥ तस्यैव हि स्यात्सितपत्रस्य को सो
 रसोयः ॥ पुष्पाधुकरा सितपत्राणि सृजन्त्युच्यते। यन्नो विष्कृतत्वं तेजो देहगवादीनि रिंक्ष्य सामध्ये पितै रिति
 यै रवेक ल्यवीर्यं सामर्थ्यं बलमिच्छथोन्नाद्यमन्त्रं च तदाद्यं च येनोपयुज्यमानेनाह न्यहनि देवानां स्थि
 तिस्यन्तदेनाद्यमेष रसोऽजायतयागादिलक्षणात्कर्मणो यन्न आद्यमन्त्राद्यपर्यंतं तद्यद्दूरतैर्दिशोषणा
 क्षरदगमजत्वाच्च तदादिद्यमसितः पार्श्वतः पूर्वसागं स विदुराश्रयदाश्रितवदित्यथोमुष्मिन्नादित्ये संवितं
 कर्मपुष्पाकारं मधुसोद्याम इत्येव हि यत्रा आदित्यो लक्षणफलप्राप्तये कर्मणि क्रियंते मनुष्ये। केदारनिषा
 दनमिव कर्षकेस्तत्प्रत्यक्षं प्रदर्शयते अत्राह तोस्तदा एतत्किंतद्यदेतदादित्यस्योद्यते दृश्यते रोहितं रूपं ॥
 अथ येस्य दर्पणारचमय इत्यादिसमानं यत्तुं धेवमधु कृतो यद्गुर्वेदविहितं कर्मणि प्रयुक्तानि पूर्ववन्मधु
 कृत इव यद्गुर्वेदविहितं कर्मपुष्पास्थानीयं पुष्पमिह्युच्यते ता एव सोमाद्याऽमृताऽप्यस्तानि वा एतानि ॥२०॥
 यद्गुणं यत्तुं वेदं अत्यंतपन्नित्येवमादिसर्वं समानं मद्ये तदादित्यस्य शुक्लं रूपं अथ ये वस्य प्रत्यक्षं रचम
 य इत्यादिसमानं तथा सामानां मध्ये तदादित्यस्य कृच्छ्रं रूपं अथ येस्योदं वोरचमयः इत्यादिसमानं मधुवीरि
 सोधवीणां गिरसा च दृष्टा मंत्रा अथ वीरि सक् कर्मणि प्रयुक्तानि मधु कृत इति हासमुक्त्वा राणं पुष्पं तयोश्चेति
 हासपुराणयोरश्चमेषा रिपुवा अ सुरात्रिषु कर्मणि गत्येन विनियोगः सिद्धो मद्ये तदादित्यस्य परः कृच्छ्रं रूपं
 मतित्रा येन कृच्छ्रमित्यर्थः ॥ अथ येस्योद्वा इत्यादि पूर्ववत्तुल्यगोप्यारहस्या एवा देवा लोकद्वारायादिविधय

जीवनं दर्शनं मात्रेण नृभिर्विचिंत्यं सो गावः सरुवद्यमानं तत्काळापायेव संवेदनं वेदसोऽपि वसुवः सर्वं तथैवावसवति कियं
 तं काळं विद्वांसस्तदमृतमुपजीयतीत्युच्यते। स विद्वान्यावदादित्यः पुरस्तात् प्राच्यां दिश्युर्देता पश्चात्पृथीर्यामस्तमे
 ता तावदस्मृतां सो गकाळं स्मृत्वा तं मेव काळं वसूनां माघिपत्यं स्वाराज्यं पर्यतापरितो गता सवतीत्यर्थो न तथा
 यथा चंद्रमंडलं कृत्वा केवलं कर्मपरतंत्रो देवतानां मनसूतः किंतु स्य माघिपत्यं स्वाराजाववाधिगच्छति॥ अथ
 यद्विनायममृतं तदुद्राडपजीवतीत्यादिसमानं स्यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता दिस्तावत्ततो दिग्गु
 णं काळं दक्षिणतुदेतोत्तरतोस्तमेता रुद्राणां स्तोतावद्भोगकाळस्तथा पश्चादुत्तरत ऊर्ध्वमुदेता विपर्ययेणास्तमेता
 पूर्वस्मात्पश्चिमादिगुणोत्तरोत्तरेण काळे। नेत्यपोरापां दर्शनं स विदुश्चतुर्दिशमिंद्रयमसोमवरुणपुराष्टनया
 स्तमयकाळं स्य तुल्यत्वं हि पौर्णिकैरुक्तं। मानसोत्तरस्य भूद्विनिमेरोः प्रदक्षिणावृत्ते स्तत्स्थित्यादित्यत्रोक्तः परि
 हार आचार्यैः मरावत्यादीनां पुराणां दिग्गुणोत्तरोत्तरेण काळेनोदासः स्यदुदयश्च नाम सवितुस्तं निवासिनां
 प्राणिनां बहुगोचिरापत्तिस्तदययश्चास्तमनां न परमार्थतदुदयास्तमनेस्तं निवासिनां प्राणिनां मत्तावेता
 न्प्रतिलेनेव मार्गेण गच्छन्ति नैवोदेतानास्तमेतेति। बहुगोचिरापत्तिस्तदययस्य वासावा तथाऽमरावत्याः सकाशात्
 दिग्गुणं काळं सांयमिनी पुरीवसत्यतस्तं निवासिनः प्राणिनां प्रतिदक्षिणा तद्वोदेतोत्तरतोस्तमेतीत्युच्यते
 स्मदुध्रिचापेक्ष्यतथोत्तरास्वपिपुत्तिराभुयोजना सर्वेषां वमेरुत्तरतो सवती यदा मरावत्यां मध्याह्नगतः स
 वितारतदा सांयमन्यां उच्यते तत्र मध्याह्नगोचरो वारुण्यो भुय नृच्यते तथोत्तरस्यां प्रदक्षिणावृत्ते स्त
 त्वादिवावृता वासिनां सर्वतः पर्वतप्राकारनिवारिता दित्यरश्मीनां सवितोर्द्विद्वोदेता वंदिस्तमेतादय
 ते पर्वतोर्द्विद्विप्रवेनास विदुः प्रकाशस्य तथर्गाद्यमृतोपजीविनां अमृतानां च दिग्गुणोत्तरोत्तरवीर्यवलयम
 नुमीयते सो गकाळं देमुप्यलिङ्गेनोद्यमनसंवेदानादिदेवानां रुद्रादीनां विदुषश्च समानं कृत्वेव मुदयास्त
 मनेन प्राणिनां स्वकर्म फळं सो गनिमित्तमनुग्रहं तत्कर्म फळोपसोगक्षयं तानि प्राणिजाता हि तानि संह

त्याऽथ ततस्तस्मादनंतरं प्राप्तिं पुण्यनुग्रहाकाळादूर्ध्वः सन्नात्मन्युदेत्योर्द्धं जगत्प्राप्त्युक्तं न देति तेषां प्राणिनामसा
 वापैस्त्वा न स्मृते नैवोदेतानां स्तमेति काव्योऽद्वितीयोऽनवयवो मध्ये स्थान्नन्येव स्थाता तत्र कश्चिद्विद्वान्वस्यादि
 समानचरणो रोहिताद्यः तस्यो गतोऽतं यथोक्तक्रमेण स्वमात्मानं सवितारमात्मत्वेनोपेत्य समाहितः सन्नेते
 मंत्रं दृष्ट्वा स्थितोऽन्यस्मै पृष्टवते जगाद यत्स्वमागतो ब्रह्मलोका किंतत्राप्यहो रात्रास्यां परिवर्तमानः सवि
 ता प्राणिनामायुः क्षपयति यद्देहेन स्माकं मित्येव पृष्टः प्रत्याह तत्तत्र यथा पृष्टे यथोक्ते वार्थे एकलोको सति
 तेनोक्तो योगिनेति श्रुतेर्वचनमिदं न वेतत्रयतो हं ब्रह्मलोकादागतस्तस्मिन् न वेतत्रैतदेतदस्ति यत्पृष्टं सिद्धि
 तत्र निम्नोचनास्तमागमसवितानवोदियायोऽतः कुतश्चिद्वक्तव्यं न कस्मिन्नपि काये इति उदयास्तम इति
 यवर्जितो ब्रह्मलोकादत्यनुपयं नमित्युक्तंः आप्तमिमं प्रतिपेदेहो देवाः साक्षिणो यूयं शृणुत यथामयोक्तं सत्यं
 वचस्तेन सत्येनाहं ब्रह्मणा ब्रह्मस्वरूपेण भाविराधिषिभा विरुध्ययमप्राप्तिं ब्रह्मणो मम मास्तु विद्यथः
 सत्यं तेनोक्तमिदं अतिर्न ह वा असमेयथोक्तं ब्रह्मविदेनोदेति नानिम्नोचति नास्तमेति किंतु ब्रह्मविदे
 ऽस्मै सद्यः दिवा सदैवाहं वर्तते स्वयं ज्योतिष्वाद्य एतां यथोक्तां ब्रह्मोपनिषदां वेदगुह्यं वेद एव तंत्रेण वंशादि
 त्रयं प्रत्यमृतं संबन्धवयं नान्यदवोचामेवं जाऽर्त्तयिनीति तदर्थः विद्वानुदयास्तमयकाळापरिकेद्यं नित्य
 मजं ब्रह्मलवतित्यर्थः तद्वैतन्मधुज्ञानं ब्रह्मादिरण्यगस्तं विरजो प्राजापतयनुवाच सवमतवमनु रिद्ध्वा
 द्यादित्यः प्रजापेत्यः प्रोवाचेति विद्यां स्तोति ब्रह्मादिविष्टक्रमागतेति किंच तद्वैतन्मधुज्ञानमुद्दालकाया
 रुणयेपिता ब्रह्म ब्रह्मज्ञानं ज्येष्ठाय पुत्राय ब्रह्म प्रोवाचेदं वावतद्यथोक्तमन्योपि ज्येष्ठाय पुत्राय सर्वप्रि
 यायाहं यथोक्तं प्रयात्प्राणाप्यायवायोग्यायां देवा सिनेन्द्रियाय नान्यस्मै कस्मै च न प्रकुर्यातीर्थं देव
 ब्रह्म

मनुजातमनेकेषां प्राप्ता नाना तीर्थानामाचार्यादीनां कस्मात्पुनस्तार्थ संकोचनं विद्यायाः कृतमित्याह यद्य
प्यस्मात्प्राचायायेमां कश्चिदुच्यते मदिः परिग्रहीतां समुद्रपरिवेष्टितां समस्तामपि दद्यादस्या विद्याया
निः क्रमार्थमावापो यवनस्य संपूर्णं संपन्नं लोकोपकरणेनासावस्या निष्क्रयो यस्मान्नतोपि दानादेतदेकं
तन्मनुविद्यादानं सूर्यो बहुतरफळमित्यर्थो हिरस्यास्मादगर्थः ॥ छ ॥ यत एव मतिनाय फलेषा ब्रह्म
विद्यातः साप्रकारांतरेणापि वक्तव्येति गायत्रीवा इत्याधारस्य ते गायत्री द्वारेण बोध्यते ब्रह्म सर्वविशेषरहि
तस्य नेति नेतीत्यादि विशेष प्रतिषेधगम्यस्य दुर्बोधिना सन्वयनेकेषु कुंदः सुगायत्र्या एव ब्रह्मज्ञानद्व
रतयोपादानं प्राच्याधान्या सोमाहरणादितरकुंदोदोदोहरोहरोनेतरकुंदो व्याप्याव सर्वसवनव्यापकत्वात्
यज्ञे प्राच्याधान्यं गायत्र्या गायत्री सारत्वाच्च ब्राह्मण्यस्य मातरमिव हित्वा गुरुतरां गायत्री मनोत्तम
रुतरं न प्रतिपद्यते यथोक्तं ब्राह्मणी तितस्या मत्यंतगौरवस्य प्रसिद्धत्वादतो गायत्री मुखेनैव ब्रह्मोच्यते
यत्रावेदस्य वधाहरणाधीवेनाष्टदं सर्वं स्तुतं प्राणिजातं यत्किं चेच्छावरं जंगमं वा तसर्वं गायत्र्या वा त
स्याः कुंदो मात्रायाः सर्वं स्तुतत्वं नुपपन्नमिति गायत्रीकारणां वाचं ब्राह्मरूपा मापादयति गायत्री वा
गायत्रीति वा वा इदं सर्वं स्तुतं यस्माद्वा ब्राह्मरूपा सती सर्वं स्तुतं गायति त्राह्यति च असौ गौरसा वस्य
तिव त्रायते वरदो ह्यमुष्मान्मालेपीः किं ते नयमुत्थितमित्यादिसततो नयान्तिवत्ये मानो वा वा त्रातः
स्या धेनुगस्तं गायति व त्रायति व गायत्र्येवं त त्रायति व त्रायते व वा वोनन्यत्वात् प्रायत्र्याः गायता त्राणाञ्च
गायत्र्याः गायत्रीत्वं यावे सर्वं लक्षणा सर्वं स्तुतं रूपा गायत्री यं वा वसाये यं धि वी नृथं पुनरियं पुनस्त्विदं
धि वी गायत्रीत्युच्यते सर्वं स्तुतं सर्वं वाक्कथं सर्वं स्तुतं सर्वं वास्योप धि वी हियस्मा सर्वं स्थावरजंगमं

७१:

२२॥

सूतं प्रतिष्ठितं एतामेव पृथिवीनातिशयितेनातिवर्तते इत्येतद्यथा गानत्राणां स्यात्सूतसंबंधो गायत्र्या ए
 वत्सूतप्रतिष्ठानां सूतसंबन्धे पृथिव्यतो गायत्री पृथिवीयावेसा पृथिवी गायत्रीयं वावसा तत्किं यदिदमस्मि
 न्पुरुषेकाय कारणसंघाते जीवित्वारारं पार्थिवत्वाच्चरीयस्य कथं शरीरस्य गायत्रीयमित्युच्यते अस्मि
 न्हीमे प्राणात्सूतत्रादृवाच्याः प्रतिष्ठिताः अतः पृथिवीवत्सूतत्रादृवाच्या प्राणप्रतिष्ठानाच्चरीरं गायत्र्येतदे
 वयस्माच्चरीरं नातिशीयंते प्राणाः यदेतत्पुरुषेशरीरं गायत्रीदं वावत यदिदमस्मिन्नंतर्मध्ये पुरुषे हृदयं
 पुंडरीकाख्यमेतद्गायत्री हृदयमेव देववचनातिशयिते प्राणाः प्रतिष्ठिताः अतः शरीरवद्गायत्री हृदयं
 मेतदेव वचनातिशीयंते + कथमित्याह स्मिन्हीमे + प्राणाः प्राणो हि पिता प्राणो माता हि सन् सर्वस्तानां
 तिव श्रुतेर्न तत्रादृवाच्याः प्राणाः सैषा वचुषादापञ्चरथाद चंदोरूपा सती सवति गायत्री षड्विधा वाक्
 सूतपृथिवीशरीरहृदयप्राणरूपा सती षड्विधा सवति वाक्प्राणयोरन्यार्थनिर्दिष्टयोरपि गायत्री
 प्रकारस्य मन्यथा षड्विधसंख्या पूरणानुपपत्तेस्तदेतद्गायत्र्याख्यं ब्रह्म गायत्र्यनुगतं गायत्रीमुखेन
 कृमवापिमंत्रेणात्यन्तं प्रकाशितं तावानस्य गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः समस्तस्य महिमा विसृतिवि
 स्तारो यावांश्चतुष्पात्यष्टिध्वं ब्रह्मणो विकारेऽपादो गायत्रीति व्याख्यातो वैतस्तस्माद्विकारतत्तुणा
 ज्ञायत्र्याख्यादावारं लणमात्राद्योक्ततो ज्ञायान्महत्तरश्च परमार्थस्य सूतोऽविकारः पूरुषः पुरुषः स
 र्वपूराणां सुरिनायनादातस्योपादः सर्वाः सर्वाणि स्रुतानि ते जीवं नादीनि सस्थावरजंगमानि त्रिपात्रयः
 पादा अस्य सोयं त्रिपादमृतं पुरुषाख्यं समस्तस्य गायत्र्यात्मनो दिविद्योतनवति स्वात्मैव स्थितिमित्य
 र्यश्रुतिर्यदेतत्त्रिपादमृतं गायत्रीमुखेन तज्जलेतीदं वावत दिदमेव तद्योयं प्रसिद्धो बहिर्बहिः पुरुषादाका
 शो सौ ति को यो ह वै सबहिर्धा पुरुषादाकाश उक्तो यं वावस यो यमंतः पुरुषेशरीरआकाशो यो वे सौ तः पुरु

स्मिन्नर्थे
एतत्

न्य ३

श्रीन

नि

ग

॥२३॥

ष आकाशोयं वाव स योय मंत हृदये हृदयपुंडरीक आकाशः कथमेकस्य सत आकाशस्य त्रिधा से दृश्यते वा
स्येन्द्रियविषये जागरितस्थानेन स सिद्धः ख बाहु ल्यं दृश्यते ततो नः उपाधिलेदेनारीरे सप्त स्थान सृते मंदतरं दुः
खं तवति स्म नात्पश्चातो हृदयस्थे पुनर्न स सिद्धं कंचन कामं कामयतेन कंचन स्य ज्ञं पश्यत्यतः सर्व दुःख निवृ
त्तिरूपमाकाशं सुषुप्तिस्थानं मनोयुक्तमेकस्यापि त्रिधा से दाद्या रयानं बहिर्वापु रूपादार त्याकाशस्य हृद
ये संकोचकरणं चेतः समाधानं स्मृतये यथात्र याणामपि लोकाणां कुरुक्षेत्रं विनाशयते अर्द्धतस्तु कुरुक्षेत्र
मर्द्धतस्तु पृथ्वीक मिति तदुत दत्त द्वादकाशाख्यं ब्रह्म पूर्णं सर्वगतं न ह्यस्य मात्र परिच्छिन्न मिति मतया यद्य
त्प हृदयाकोचोक्तः समाधीयते अप्रवर्तिन कुतश्चित्क विसवर्तितुं श्रीकमस्येति अप्रवर्तितदनुच्छिन्न वि
मं कं यथा न्यायि परिच्छिन्ना न्युच्छिन्न विमं का णिन तथा हार्देन सः पूर्णमि प्रवर्तिनी मनुच्छेदास्मि कां प्रियं वि
सृतिगुण फलं लसते दृष्टं य एवं यथोक्तं पूर्णमि प्रवर्तिगुणं ब्रह्म वेद जानाती है कती वं स्त द्वा वं प्रति प्रति पद्यत इत्य
र्थः ॥ तस्य ह वा एतस्येत्यादिना गायत्र्या रव्यस्य ब्रह्मण उपासनां गलेन द्वार पाच्छादि गुण विधानार्थमारभ्य
तो ॥ मथा लोके द्वार पाच्छादि उपासनेन विवर्ती कृता राज प्राप्तिरर्थः स वंति तथेष्टा पीतितस्येति प्रकृतस्य
हृदस्येत्यर्थः एतस्यानंतरं निदिष्टस्य पंचपंच संख्या का देवानां सुषयो देव सुषयः स्वर्ग लोक प्राप्तिद्वारा णिच्छि
प्राणिदेवैः प्राणादित्यादितार ह्यमाणानि ह्यतो देव सुषयस्तस्य स्वर्ग लोकं तवति नस्य हृदयस्य स्वयः प्राप्ति सु
षयैः पूर्णति मुखस्य प्राण तं यच्छि इंद्वारं स प्राणः तस्मिन्नेन द्वारेण यः संवरति वायु विशेषः स प्राणं इंद्रि नितीति
प्राणस्तेनैव संबद्धं मव्यतिरिक्तं तच्च ह्युक्तं यै कस्य आत्मा दित्यः आदित्यो ह वै वायुः प्राण इति श्रुतेः च सुषुप्ति प्रति
ष्ठाक्रमेण हृदि स्थितः स आत्मा दित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठितश्च सुषुप्ति आदिवा ज्ञसनेय के प्राणा वायु देव तै व ह्येका न ह
रादित्यश्च स ह्ययमेव ह्यमिति व प्राणायामा हेति कुत हविः सार्वमेव तर्पय तीयति तदेतत् प्राणाख्यं स्वर्ग

इति २

हि २

लोकधारत्वात्तत्वा ब्रह्मस्वर्गलोकप्रतिपि कुस्तेजश्च एतच्चक्षुरादित्यस्वरूपेणान्नाद्यात्वाच्चसदितुस्तेजो न्नाद्य
मित्यात्यांगुणात्यामुपासीतततस्तेजस्यं नादश्चायं मया बिल्वरहितो लवति। य एवं वेद तस्यैतद्गुण फलमु
पासनेन वयश्रीकृतो दारपः स्वर्गलोक प्राप्तिहेतुर्भवति। तिसु रव्यं च फलमुपासनेन वयश्रीकृतो मया योऽप
दक्षिणमुपि स्तस्ते वायु विशेषः सवीर्यवत्कर्मकुर्वन्निगृह्यमाणो वा प्राणापानौ नानावाः। नितीतिव्यानस्तस्मै
बद्धमेव तत्त्वोत्रमिन्द्रियं तथा बंद्माः श्रोत्रेण सुष्मादिशब्दं चंद्रमाश्चेति श्रुतेः। स हाश्रयैः पूर्ववत्तदेतच्छ्रीश्वरि
तिः श्रोत्रं चंद्रमसोर्ज्ञानान्हेतुचमत्स्तात्यां श्रीत्वं ज्ञानान्नवतश्च यत्राः रव्यातिर्भवतीति यत्रो हेतुचायत्रा च
मतस्तात्यांगुणात्यामुपासीतेत्यादिसमानं मथयोस्य प्रत्यङ् सुषिः पश्चिमस्तत् स्तोवायुविशेषः समुद्रपुर
पाल्याद्यपनयन्नधो नितीत्यपानः स तथा सावाकूवत्संबंधो न्नेथाग्निस्तदेतद्ब्रह्मवत्संवृत्तस्वाध्यायनिमित्तं
तेजोऽग्निसंबंधादुत्तस्वाध्यायस्यान्तग्रसनहेतुत्वादपानस्यान्नाद्यत्वं समानमन्यदथयो स्योदः सुषि
सदगातः सुषिस्तस्तोवायुविशेषः। सोऽत्रातपीते समनयतीति समानस्तत्संबंधं मनोतः करणसपर्जन्यो वृद्ध्या
त्मको देवैवः पर्जन्ये निमित्ताश्चाप इति मनसा सृष्टा आपश्च वरुणस्यैति श्रुतेः स देवत। कीर्तिश्च मन
सो ज्ञानस्य कीर्तिहेतुत्वादात्मपरोक्षविश्रुतत्वं कीर्तिर्यत्राः स्वकरणसंवेद्यं विश्रुतत्वं व्युत्पत्तिः कीर्तिर्देहगतं ल
वण्यं ततश्च कीर्तिर्संलवा लीर्तिश्चेति समानमन्यदथयो स्योर्दसुषिः स ठ दानः आपादतळादारस्योर्दमु
क्रमणाहुर्लक्षार्थं वकर्मकुर्वन्निति सुदानः स वायुस्तदाधारश्चाकाशस्तदेतद्वायवाकाशयोरोजो हेतुत्वा
दोजो बलं महत्त्वाच्च मह इति स नानमन्यन्नेवैव ते यथोक्तं सुषिसंबंधात्पंचब्रह्मणो हास्यपुरुषा जराज
पुरुषा इव दारस्ताः स्वर्गस्य हादस्यलोकस्य दारपाद्वारपाळा एते हि वस्तुः श्रोत्रवाङ्मनः प्राणो बहिर्मुखप्र

वृत्तैर्ब्रह्मणो हार्दस्य प्राप्तिद्वाराणि निरुद्धानि प्रत्यक्षं ह्येतदिति तत्करणतया बाह्यविषयासंगानृतप्रचल-
त्वात्तद्दोर्द्वाल्लिङ्गिभनस्तिष्ठति तस्मात्सत्यमुक्तमेतेषां च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्थलोकस्य द्वारपादयतः स-
एतानेवं यथोक्तगुणविशिष्टान् स्वर्गस्थलोकस्य द्वारपादवेदोपास्तोपासनया वशीकृतं करोति सरज-
रपातिवोपास्तैः सनेन वशीकृत्यतेरनिवारितैः प्रतिपद्यते स्वर्गलोकं राजानमिव हार्दब्रह्म किं वास्य विरु-
षः कुलवीरः पुत्रो जायते वीरपुरुषसंबवौ नात्र स्थवर्णोपाकरणेन ब्रह्मोपासनं प्रवृत्तिहेतुत्वं तत्तत्स्वर्ग-
लोकप्रतिपत्तये पारंपर्येण लवतीति स्वर्गलोकप्रतिपत्तिरेवैकं फलं मथयदसौ विद्वान् स्वर्गलोकं वीरपु-
रुषसेवनाप्रतिपद्यते यच्चोक्तं त्रिपादस्यामृतं दिवीति तदिदं लिङ्गेन च ह्युः ओत्रेन्द्रियगोचरमापादयितव्यं य-
थाग्न्यादिभूमादि लिङ्गेन तथा ह्येवमेवेदमिति यथोक्तेर्यद्दृष्टं प्रतीतिस्यादन्त्यत्वेन निश्चय इत्यादि आ-
ह । यदतो मुष्मादि बोधुल्लोकात्परः परमिति लिङ्गे व्यत्ययेन ज्योतिर्दीप्यते स्वयंप्रसंसदाप्रकाशादीषा-
तत इव दीप्यत इत्युच्यते अग्न्यादिव ज्वलनलुहणायादीनां द्वारसंसर्वादिश्रुतः एषे धित्येतस्य व्या-
नंसर्वतः एषे धितिसंसारोपरीत्यर्थः । संसार एव हि सर्वोऽसंसारिण एकत्वान्निर्दिष्टा चानुत्तमं पुनस्तु-
रुषसमासां का निवर्तय आहोत्तमेषु लोके धितिसत्यलोकादिषु हिरण्यगर्भादिकार्यं स्थपरस्य श-
रस्यासन्नत्वाद्युच्यते उत्तमेषु लोके धितिः । इदं वा विदुर्मयत यदिदमस्मिन् पुरुषे तं मध्ये ज्योतिश्च ह्युः
आत्रग्राह्येण लिङ्गे नोच्छिन्ना शब्देन योगम्यते यत्तत्रास्मिन् रूपेण गृह्यते तच्च ह्युषे वदुः प्रतीतिकरत्वं ॥२४॥
ह्यवोऽविनास्तत्तच्च रूपस्य शोयोः कथं पुनस्तज्ज्योतिषो लिङ्गं त्वदृष्टिगोचरत्वं मापद्यत इत्याह । यत्र य-
स्मिन्कावेतदिति क्रियाविशेषणं आह । सिंहराज्ये या हस्तेनालुत्य संस्पृशेन्नोच्छिमानं रूपसहस्रं
विनमुच्छस्यतीति तावद्विजानाति । सहस्रं हि मानामरूपं व्याकरणाय देहमनुप्रविष्टस्य वेतन्यात्मज्या

लिखो लिंगमव्यतिवारा न हि जीवमात्मनमुच्छिन्ना व्यतिचरत्युच्छिन्नवजा विद्यन्वृत्तातो मरिष्यन्ति निविज्ञायते मरणं का
 लेच तेजः परस्यादेवताया मिनिपरेणाविना त्वोपगमादितो साधारणं लिङ्गं गोमोक्षप्रदाने रिवधूमातस्तस्य परस्मै
 षादृष्टिः साक्षादिवद्वानंदरीनोपायः इत्यर्थः तथा तस्य ज्योतिष एषा श्रुतिः अ वणं प्रवणपायोप्युच्यमानेयत्रयदापुरु
 षो ज्योतिषो लिङ्गं श्रेष्ठमिच्छति तदेतत्कर्णवपि गृह्येत बह्वः क्रियाविशेषणमपि गृह्यापि ध्यायेत्यर्थो गुलीत्यां प्रो
 पठ्यन्ति न दमिव रथस्येव घोषो निन दस्तमिव शृणोति न दधुरिव क्रमस्तकूजितमिव शब्दो यथावा नेर्बहिर्ल्यव
 एवं वा द्युमंतः इति शरीरानुपशृणोति तदेतज्ज्योतिर्दृष्टि श्रुति लिङ्गत्वाद्दृष्टं व श्रुतं चेत्पुपासीत तथोपासनाच्च दृष्ट्या द
 र्शनीयः श्रुतो वि श्रुतश्च यत्पुपासीत निमित्तफलं तद्रूपे संपादयति व दृष्ट्या इति रूपस्य त्रीयोः स ह सा वि
 द्यादिहृत्वाच्च दर्शनीयताया एव विद्यायाः फलमुपपन्नं स्यान्न तु मृदुत्यादिस्पृश्या वलेय एव यथोक्तो गुणो वेद इति
 लोकप्रतिपत्तिस्तु क म दृष्टं फलं हिरण्या स आदरार्थः ॥ पुनस्तस्यैव त्रिपादमृतस्य ब्रह्मणो नंतगुणवतो नंत
 राक्तेरकं नेकते दोपास्यस्य वैशिष्ट्यगुणत्रा क्तिमत्त्वं नोपासनं विधित्वा ज्ञातुं सर्वसमस्तं रवन्वित्तिवा क्थानं कारादा
 निपातः इदं जगन्नामरूपविकृतं प्रत्यक्षा दि विषयं ब्रह्मकारणं दृष्टं तमत्वा ब्रह्म कथं सर्वस्य ब्रह्मत्वमित्यत आह
 तज्ज्ञानिति तस्माद्ब्रह्मणो जातं तेजो ब्रह्मादि क्रमेण सर्वमतस्तत्त्वं तथा तेनैव ज्ञानक्रमेण प्रतिलोमतया तस्मिन्नेव
 ब्रह्मणि लीयते तदास्तया शिष्यत इति तत्त्वं तथा तस्मिन्नेव स्थितिका लेऽनिति प्राणिनि वृष्टत इति तदनं इत्येवैव मतो
 जगद्व्याप्येदं तदेवैकं मद्द्वितीयं तथा षष्ठे विस्तरेण व्यवहृतः यस्माच्च सर्वमिदं ब्रह्मातः शान्तो रागद्वेषादिदोषरहितः स
 न्नेतत्सर्वं ब्रह्मतत्त्वं व्याप्यमाणं गुणैरुपासीत कथमुपासीत स क्रतुं कुर्वीत क्रतु निश्चयो ध्यवसाय एव मेव नान्यथेत्य
 विचक्षप्रत्ययस्तत्क्रतुं कुर्वीतोपासीतेत्यनेन व्यवहितेन संबंधः किंपुनः क्रतुकरणे न कर्तव्यं प्रयोजनं कथं वा क्र
 तुः कर्तव्यः क्रतुकरणं वाति त्रेतस्यार्थस्य साधनं कथं इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थं मथेदयादिग्रंथो ध्रुवत्वि
 ति हेत्वर्थो यस्मात्क्रतुमयः क्रतुप्रायोऽध्यवसायात्क्रतुः पुरुषो जावो यथा क्रतुर्वाहः क्रतु रस्य सोयं यथा क्र

ला

ब्रह्मणा मतया तं त्रिष्वपि कलेषु ब्रह्मणो अविशिष्टतया विरेणो यस्तु
 नंद

तुर्यथा च यवसायोपादृष्टः। कृनिश्चयोऽस्मि लोके जावन्निह पुरुषो लवतितथो तोऽस्मादेहात्प्रेत्यमृत्वा लवति कलु
 रूपफलात्मको लवतीत्यर्थः। एवं ह्येतन्नास्त्रतो दृष्टं यं वापि स्मरन्ना वं यज्यं ते कवे रमियादि यत एवं व्यवस्था
 शास्त्रदृष्टातः स एव जतिं कलु कुर्वीत यादृशं कलुं व ह्या मस्तं यत एवं शास्त्रप्रामाण्यादुपपद्यते कलु रूपं कलु म
 तः सकर्तव्यः कलुः कथं मनोमयः मनः प्रायो मलु ते अनेनेति मनस्तस्य दृष्ट्या विषयेषु प्रवृत्तं लवतिते लवतु न
 सातन्मयस्तथा प्रवृत्त इव तस्या यो निवृत्त इव वाऽत एव प्राणदा रीरं प्राणो लिंगात्मा विज्ञानक्रियाश्च क्लृप्त्य
 संसृद्धितो यो वै प्राणः प्रसा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण इति श्रुतेः सदा रीरं यस्य स प्राणदा रीरः प्राणश्च रीरने
 नेति चक्षुः स्यंतरा प्राणो लादीप्तिश्चैतन्यलक्षणं रूपं यस्य स सा रूपः सत्यसंकल्पः सत्या अवितथाः संकल्प
 यस्य सोऽयं सत्यसंकल्पो न यथा संसारिण इव नैकांतिक फलसंकल्पः ४३ अथ स्येत्यर्थः नृनेन मिथ्या फलत्वं
 हेतुना प्रत्यक्षत्वा संकल्पस्य मिथ्या फलत्वं नृनेन हि प्रत्यक्षाऽद्या कावात्मा कावा इवात्मा स्य रूपं
 यस्य स आत्मा कावात्मा सर्वगतत्वं सूक्ष्मत्वं रूपादिक्षानता वा कावा तुल्यतेश्वरस्य सर्वकर्मा सर्वविश्वं तेनेत्ये
 ण क्रियते इति जगत्सर्वकर्मास्य स सर्वकर्मासि हि सर्वस्य कर्तृति श्रुतेः सर्वकामः सर्वकामा दोषरहिता अस्ये
 तिसर्वकामा धर्मा विरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मा निष्कृतेः ननु कामोऽस्मीति क वनादिह बहुव्रीहिर्न लवति
 सर्वकाम इति न कामस्य कर्तव्यत्वा दृष्टादिव त्पाराथ्यप्रसंगाच्च देवस्यातस्माद्यथेह सर्वकाम इति बहुव्रीहिस्तथा
 कामोऽस्मीति स्मृत्यर्थो वाच्यः सर्वगंधः सर्वगंधाः सुखकरा अस्य सोमसर्वगंधः पुण्यगंधः दृष्टिव्यामिति स्मृतेस्तथा
 सा अपि विज्ञेया अपुण्यगंधरसग्रहणस्य पापसंबन्धनिमित्तः प्रवणात्तस्मात्तेनोत्पद्यते इति सुरसिद्धिर्गंधि
 च पापनालोषविह्वल इति श्रुतेः न च पापसंसर्गश्चरस्य विद्यादोषस्यानुपपत्तेर्न मिदं जगदस्यातोति व्याप्ता
 अतते व्याप्यर्थस्य कर्तृरिति चातथा वाक्यं नृनेति वाक्वागे वलाको यद्वा ववे ध्वं नं ववे ध्वं तस्य करणे वाक्
 सयस्य विद्यते स वाकी न वाकी अवाकी वाक् प्रत्येयश्चात्रोपलक्षणात् ४४ गंधरसादिश्रवणादीशस्य प्राप्ता निश्चयः

रः कोशः कोश इवानेकधर्मसादृश्या कोशः स यः स भिबुद्धो मूढं पश्य स न भिबुद्धः न ज्ञायति न विनश्यति त्रैलोक्यात्मकत्वा
 त्सरस्वमुगकावावस्थायी हि सः दिग्गोहस्य सर्वाः स्वक्तयः कोणाः द्यौरस्य कोवैशस्योत्तरमूर्ध्वं विक्षयस्य स एष यथो
 क्तगुणः कोशो वसुधानो वसुधीयतेऽस्मिन् प्राणिनां कर्मफलाख्ये मन्त्रे वसुधानस्तस्मिन् तर्विचं सप्तमस्तप्राणि कर्म
 फलं सहतसाधनैरिदं यद्गृह्यते प्रत्यक्षादिप्रमाणैः अतमाश्रितं स्मृतमित्यर्थः तस्यास्य प्राचीदिक्यागतोत्तागोद्गु
 नामनुक्तस्योदिक्रिकर्मणः प्राङ्मुखः संत इति स रुमानानामसहते अस्यां पापकर्मण्यफला नियमपूर्वो प्राणिन इति
 स रुमानानामदक्षिणादिक्तराज्ञीनामप्रतीवीपश्चिमादिकूराज्ञीनामराज्ञावरुणेनाधिष्ठिता संख्या रागयोगादा सुसु
 तानामस्मृतिमद्भिरीश्वरकुबेरादितिरिचिष्ठितास्तान्मृतानामोदीचीतासां दिशां वायुर्वसो दिग्जलाद्वायोः पुरोवा
 तस्त्यादिदृष्टानास्यः कश्चि सुत्रदीर्घजीवितार्थे वयं योक्तुं गृह्यं वायुं दिशां वसुधामृतं वेदसनपुत्ररोदपुत्रनिमित्तं रो
 दनं नरोदिति पुत्रो नम्रियत इत्यर्थो यत एव विस्तीर्णं कोशां दिग्बस विषयं विज्ञानमतः सोहं पुत्रजीवितार्थे वमेतं वा
 युं विज्ञां शां वसुधामृतं वेदजानेऽतः सोहं मापुत्ररोदं मातुदं पुत्रमरणनित्तं रोदो मम मातुदित्यर्थः रिष्टमविनाशिनं कोशां य
 थोक्तं प्रपद्ये प्रपन्नोस्मि पुत्रायुषे अमुना मुनेति त्रिर्नाम गृह्णाति पुत्रस्य तथा प्राणं प्रपद्ये मुना मुना मुनास्तः प्रपद्ये
 मुना मुना मुना सुवः प्रपद्ये मुना मुना मुनास्तः प्रपद्ये मुना मुना मुना सर्वत्र प्रपद्ये इति त्रिर्नाम गृह्णाति पुनः पुनः स यद
 वोचं प्राणं प्रपद्ये इति व्याख्या नार्थमुपन्यासः प्राणो वा इदं सर्वं जगं ध्यावा अरानास्ति विति व
 द्यति अतस्तमेव सर्वं तत्त्वेन प्राणप्रतिपादनेन प्रापन्ति प्रपन्नोऽस्मि वत ध्यातुः प्रपद्ये इति त्रिंशोकात्सूरादीन् प्रपद्ये इति
 तदवोचं ध्यायदवो वसुधः प्रपद्ये तं इत्येव तदवोचमित्यरिष्टादीन् मंत्रानुपेततः पूर्वोक्तमजरं कोशां स दिग्बसं यथा व
 द्यायेद्विर्वयं नमादशस्य ॥ ॥ पुत्रा सुषुप उपासनमुक्तं जप आधे दाना मात्मनो दीर्घजीवनायेदमुपासनं जपं बुवि
 दिधदाह जीवन्दि स्वयं पुत्रादिफलं न युज्यते नान्यथे आत्मानं यज्ञे प्रादयति सुरुषः सुरुषो जीवनविशिष्टः कर्षक
 रणसंघातो यथा प्रसिद्ध एव नायत्रोद्भवधारणार्थः पुरुष एव यज्ञ इत्यर्थः तथा हि सामान्यैः संपादयति यज्ञ
 इत्यग्रादीन् प्रपद्ये इति तदवोचं यथा प्रपद्ये इति तदवोचं प्रपद्ये इति तदवोचं प्रपद्ये इति तदवोचं प्रपद्ये इति तदवोचं प्रपद्ये इति

॥२३५॥

स २

त्वेकथं तस्य पुरुषस्य यानि चतुर्विंशतिर्वर्षाणि आयुषस्तथाऽपि सवनं पुरुषो रव्यास्य यज्ञस्य केन साधयेम मान्येने
 त्याह चतुर्विंशत्यहारा गायत्री कंदो गायत्रं चंदस्कंहि विधियज्ञस्य प्रातः सवनं मतः प्रातः सवनं संपन्नेन चतुर्विं
 शतिवर्षायुषायुः पुरुषोऽतो विधियज्ञसादृश्याद्यज्ञस्योत्तरयोरापुरुषोः सनवनद्वयसंपत्तिविष्टुः अंगत्यहर
 संख्या सामान्यतो वाच्या किंच तदस्य पुरुषयज्ञस्य प्रातः सवनं विधियज्ञस्येव वसवो देवाऽन्यायताः अनु
 गताः सवनदेवतात्वेन सवनस्यामिन इत्यर्थः पुरुषयज्ञेऽपि विधियज्ञ इवाग्न्यादध्योवसवो देवाः प्राश्नोऽग्न्या इत्य
 तो विश्वेऽनानि प्राणा वा वसवो वागादयो वायव्ये ते हि यस्मादिदं पुरुषादि प्राणिजातमेतं वायं ति प्राणेषु देहे
 व सत्सु सर्वमिदं वसति नान्यथेत्यतो वासनाद्वासनाच्च वसवः तं वेद्यज्ञसंपादिनमेतस्मिन् प्रातः सवनसंप
 न्नेव यसि किंचिद्वाध्यादिमरणानां काकारणमुपतपेत्तदुःखमुत्पादयेत्तदा यज्ञसंपादी पुरुषः आत्मानं यज्ञं
 मन्यमानो ब्रूयाज्जपेदित्यर्थः इमं त्रैमं त्रं प्राणा वसवो हि इदं मे प्रातः सवनं मम यज्ञस्य तत्ते तन्माध्यंदिनं सवनं
 मनु संतनुतेति माध्यंदिनं सवनेनायुषा सहितं मे कोऽनृतं संततं कुरुतेत्यर्थो माह्वं यज्ञो युष्माकं प्राणानां वसूनां
 प्रातः के सवसेनेनानानां मध्ये विलोप्य विलुप्येयं विच्छिद्येयमित्यर्थः इति वाद्दो मंत्रपरिसमाप्त्यर्थः सतेन
 जपेन ध्यानेन च तत्तस्मादुपतापादुदेत्युक्तं तत्र मयि युक्तः सन्नगदो हानुपतापोऽस्तव ह्येवाथ यो यानि
 चकृतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि त्यादिसमानं रुदंति रोदयंति इति प्राणारुद्राः क्रूरा हि मे मध्ये मे वयस्य तो रुद्रास्तथादि
 त्याः प्राणा स्ते रुद्राश्च दिजातमाददते अत आदित्यास्त्रीतीय सवनमायुः षोडशोत्तरं वर्षं वा तं समापयतां च संत
 नुत्यज्ञं समापयेतेत्यर्थः समानमन्यन्ति चिता हि विद्या फलदायेत्येतद्दर्शयेनुदाहृत्येतद्यज्ञदर्शनं हस्म वै किं
 तदिदं नानाह महिदा सोऽनामत इतराया अपत्यमेतरेयः किं कस्मान्मे ममेतदुपतपनमुपतपसि सत्वं हेदो ग
 यो हं यज्ञोऽनेन त्वेह तेनोपतापेन न प्रेष्यामि न मरिष्याम्यतो वृथा तव परिश्रम इत्यर्थः इत्येव भारुस्मेति

सं सं ज्ञातं सम्यक् कृतं च सूर्यं तद्यमसीति नृतीयं यदुक्तं वै तस्मिन् नर्थे विद्यास्तुतिपरे चेन्नवोमं नोत्तमतो न
 ज्ञापार्थं मंत्रं प्रतिपद्यति त्रिचसंख्या बाधनात्पुं वसंख्या हित दास्यात् । आनृद्वयत्र आकारस्यानुबंधस्तु
 रो नर्थकः । इह दृश्यं प्रज्ञं स्य विरंतं स्य पुराणस्येयथैरितसः कारणास्य बीजस्तु तस्य जगतः सदाख्यस्य ज्यो
 तिः ज्योतिः प्रकाशां पश्यति आत्रादुत्तमं सृष्टानुबंधः पश्यंतीत्यनेन संबध्यते किं तवासरं खेरिव सर्वतो व्या
 त्तं ब्रह्मणो ज्योतिर्निवृत्तं बहुषो ब्रह्मविदो ब्रह्म वर्या दिनि रृत्ति साधने द्रान्तः करणा आसमंततो ज्योतिः प
 र्यंतीत्यर्थः परः परमिति लिङ्गव्यत्ययेन ज्योतिः परत्वाद्यदि ध्यते दीप्यते दिविद्योतं वति परस्मिन् ब्रह्मणि
 वर्तमानं । येन ज्योतिषेऽः सविता तपति चंद्रमा साति विद्युद्विद्योतते ग्रह तारा गणौ विसा संते किंचाऽन्योमं
 त्रदृगाह । यथोक्तं ज्योतिः पश्यंतः उद्गच्छंतं मसोऽज्ञानं लुप्तं स्यात्परिपरस्तादिति तमसो वाऽपनेन नृयऽज्यो
 तिरूपे नृमादित्यं स्तं परिपश्यंतो वयं मुद्गदगमेति व्यवहितेन संबधस्तज्योतिः स्वस्वं प्रसीयमस्मद्दि स्थित
 मादित्यं स्तं वतदेकं ज्योतिः यदुत्तरं मुद्गदुत्तरं मुद्गदुत्तरं वाऽपरं ज्योतिरेपेक्ष्य पश्यंत उद्गमवयं कमुद्गदगमेत्याह
 देवं द्योतनवं तं देवत्रादेवेषु सर्वेषु । सूर्ये रसासा नारं श्री नो प्राणानां च जगतः उत्तरणा स्वर्यं स्तमुद्गदगमेति वतं ज्यो
 तिरुत्तमं सर्वं ज्योतिर्युक्त्तं मुद्गदममहो प्राप्ताव्यमित्यर्थः इदं तज्योतिः कुर्यात्कृतं यद्युत्तमं यण प्रकाशं तं दि
 रत्या सोयज्ञ कल्पना समाप्त्यर्थः । मनोमय ईश्वर उक्तः आकाशं वा मेति च ब्रह्मणो गुणैकदेशत्वेनाथे दानां मन
 आदीनि काशयोः समस्त ब्रह्मदृष्टि विधानार्थ आरंभो । मनो ब्रह्मेत्यादिः मनो मनुते अनेनेति न्यंतः करणं तं
 स्तपरमिति युपासीतेत्येतदाश्रयिष्यं दर्शनमध्यात्ममया हि देवतं देवता विषयं निदं ह्याम आकाशो ब्रह्मेति
 पासीतेव मुत्तमं च्यात्ममयि देवतं चोत्तमं ब्रह्मदृष्टि विषयमादिष्टं मुपदिष्टं तदयं कोशात् मनसः स्वरूपत्वात्
 मनसोपलब्धं च ब्रह्मणो योग्यं मनो ब्रह्मदृष्टे शकाशाश्च सर्वगतत्वात् स्वरूपत्वात् रूपद्रुपादि हान चान्द्राऽऽत्म
 योग्यं तदेतन्मन आरब्धं वतुष्या ब्रह्म वतुष्याः पादा अस्य कथं क्लृप्ताः पादाः मनसो ब्रह्मण इत्याह । वाक्यादः

अह
 नृ
 दि
 थ ५

वा कृपाणश्च भोत्र मित्रेते चारः पादा इय आत्ममया धिदेवतमा का नृस्य ब्रह्मणो म्तिः पादेवांयुरादि चोदिनाः इ
 येमेने हवमुत्तयमेव न तुषा इत्यादिष्टं सवचय्या म्मेव वा धिदेवतव तत्र वागे वमनसो ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः
 इतरपादत्रयापेक्षया वाचा हि पादनेव गवादि वक्तव्यं विषयं प्रतिष्ठेति श्रुतिः अतो मन्सः पाद इव वाकृतया प्राप्ता
 प्राणा प्राणिपादः तेनापि गंधविषयं प्रतिष्ठापयितुं शक्यः पादः अत्र पाद इय वमनमध्यामं चतुः पादं मनसो ब्रह्मणो
 ध्याधिदेवतमिति वाचा दिव्यदिन एकाका नृस्य ब्रह्मण उदं इव वागेः पादा विलग्नता उपलब्धते तेन तस्या कात्रा
 स्यात्पादयः पादः पुन्यं ते इय वमुत्तयमध्यामं च वा धिदेवतं चतुः पादादिष्टं सवति तत्र वागे वमनसो ब्रह्मण च ५
 अतुर्थः पादः सौमित्रनाधिदेवतेन ज्योतिषा साति च द्वाप्यते तपति स संतापे वो अं वकरो यथवते लघुता द्याम
 पादं जनेनेवा वाग्मातिवपेन तपति च वद नो साहवती गी स्यादि चार्थो विदुः फलं लाति वतपति वकीत्ययिना सत्र
 स्ववसेन च यथोक्तं वेदं तथा प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सवायुना गंधाय साति च तपति च तथा च द्युता
 दिव्येन रूपग्रहणाय अत्र दिग्निः शब्दग्रहणाय विद्या फलं समानं सर्वत्र ब्रह्म संपन्निरदृष्टं फलं य एवं वेदं दि
 रक्तिर्देवीन समाह्वयार्थः ॥ ५ ॥ अद्विचो ब्रह्मणः पादः उक्त इति तस्मिन् सकल ब्रह्म दृष्टार्थं मिदमा रस्यते आ
 दित्यो ब्रह्मेत्यादेवानुपदेवास्तस्योपव्याख्याने क्रियते स्तुत्यर्थं मसदव्याकृतनामरूपमिदं जगदग्रे प्रागवस्था
 यामुत्पत्तेरासीन्नत्यसदेव कथमसत्तस्य जायेत तस्य कार्यत्वस्य प्रतिषेधा न चिदा सदेवेति विधानादिकल्पः
 स्थानं क्रियास्थिवस्तु निर्विकल्पानुपपत्तेः कथं तर्हीदमसदेवेति न च बोचामा व्याकृतनामरूपत्वादसदि
 वासदिति न चैव नृबोऽवधारणार्थः सत्यमेवेन लुप्तसत्त्वात् तवमवधारयति किंतु किं नामरूपव्याकृत
 विषये स ब्रह्मप्रयोगदृष्टस्तत्र नामरूपादिव्याकरणमादित्याय तं प्राप्य ब्रह्मगतं सत्त्वं लावे ह्यं तं म इदं न
 प्रजायेत किंच नैव तत्तत्परेवा को सत्पीदं प्रागुत्पत्तेर्जगदसदेवेत्यादित्यं सौति इष्टमर्हत्वायादित्यनिमि
 तो हि लोके सदिति व्यवहारः यथाऽसदेवेदं राजकुलं सर्वगुणसंपन्नं पूर्णं विमलं गजं न्यसतीति तद्वत् न
 च सत्त्वं ब्रह्म जगत् प्रतिपिपादयिषितमादित्यो ब्रह्मेत्यादेवा परत्वा उपसंहरति ष्यते आदित्यं ब्रह्मेत्यु

मसत्त्वं

ब्रह्म ३

२८॥

पास्तइति। तस्यदासीति० तदसच्च ह्यवाधं प्रभवत्यत्रे स्तिमितं निष्पंदमदेवसत्कार्यं लिखु रवमीषदुपजायन्तजातप्र
 वृत्तिसदासीतितोत्तुपपरिस्पंदत समसवदत्पतरना मरुपव्याकरणनीकुरीत्तमिवबीजं ततोपिक्रमेणस्वळीस्
 वत्तदइत्येवं समसैववर्तत संवृत्तमांड मितिदेध्यं क्वांदसं तदं सं व सरस्य काळस्य प्रसिद्धस्य मात्रापरिमाणमसिन्
 स्वरूपमेवान्नायतस्थितं बलवत्तत्तः संव सरपरिभाणा चाळा इधुं निरसिद्यत निर्तिन्नं वयसाभि वांड तस्य नि
 तिन्नस्यांडस्य कपाळे द्वे रजतं व सुवर्णं बासवं तां संवृत्ते तत्तर्तीयोः कपाळयो र्यद्रजत कपाळमासीत्येयं पृथि
 वी पृथिव्युपलुहितमघांड कपाळपि चार्थेय सुवर्णं कपाळं सौर्येद्यो द्युलोकोपलुहितमूर्ध्ना कपाळमित्यर्थेय
 जारायुर्गर्तपरिवेष्टनं स्फुळमंडस्य हिना कळीसावळाळ आसीत्ते पर्वता बलवुः यदुन्वयस्सत्तमं सैर्गर्तपरि
 वेष्टनं तत्रैवामेवैः समेद्योनीहाराः वन्यायो बलवत्यर्थो यागुर्लस्य जातस्य देयं ह्येयमनयः सिरास्तानद्यो बल
 वुः यत्तस्य बस्तो सवंबास्ते यमुदकं समुद्रोऽथ यत्तदजायत गतं रूपं तस्मिन्नेंड सोसावादित्यस्तं मादित्यं जायमानं त १
 मनुष्योषादाहात्तूलवः उरवो विस्तीर्णाः रवाः उदतिष्ठन्नुत्थितवाः तः ईश्वरस्य वेदप्रथमं पुत्रजन्म तिसर्वा
 णि च स्थावरजंगमानि वत्ततानि सर्ववत्तेषां तूतानां कामाः काम्यं तदतिविषयाः स्त्री वस्त्रा न्नादयो यस्मादादि
 त्यजन्मनि मित्रा लूत कामोत्पत्तिस्तस्मादद्यत्वे पितस्यादित्यस्योदयं प्रतिप्रत्याये न प्रत्यस्तं मनं त्यथवा पुनः २
 पुनः प्रत्यागमनं प्रत्यायनं तत्प्रतिनिमित्री ८ कृत्येत्यर्थः। सर्वाणि वत्ततानि सर्ववत्त कामाद्योषात्तूलवः श्यात्तु
 तिष्ठंति त्रिस्तं सिद्धं ह्येतदुदयोऽसविनुः सयः कश्चिदेतमेवं यथोक्तमहिमानं विद्वान्नानादियं ब्रह्मत्युपास्ते
 सतद्भावप्रतिपद्यत इत्यर्थः। किंच दृष्टं फलं मस्यासिं हि प्रंतद्विदो यदिति क्रियाविशेषणमेतमेवं विदं सा च वः
 शासनाद्याः साधुबोधोषादीनां यदुपलोगपापात्तु बधात्तावः आचम्य युः आगुच्युश्चोर्षे निम्ने रन्नुप २३
 निम्नो रंश्च न्न केवळे मागमनमात्रं घोषाणो मुपसुरवायेयुश्चोपसु रव्वकु सु रित्यर्थो द्विरत्या सो ध्यायपरिसेमा
 त्यर्थः आदसार्थश्च॥ ॥ इति श्रीगोविंदलवगपूज्यपादविषयपरिब्राजकार्यस्य श्रीशंकरसगवतः शतौकांशोऽप्योपनिषदिवरण
 इत्यायः प्रपाठकः समाप्तः॥ ॥

सह
 १

त १
 २
 २३

॥३॥ वायुः प्रोक्तः ब्रह्मणः पादद्वयं व्यासः पुरस्ताद्वर्णितः । अथेदानीं तयोः साक्षाद्भूतत्वेनोपास्यत्वाद्योत्तरमा
 रत्यतोऽसुरावधौ बोधार्थाख्यायिकाविद्यादानग्रहणविधिप्रदर्शनायैव अत्र दानदोषानुद्धृतत्वादीनां च विद्याप्रा
 प्तिसाधनत्वं प्रदर्शयितुं आख्यायिकायां जनश्रुतस्याप्युक्तं न श्रुतिः । इति एतिह्यर्थः । पुत्रस्य योत्रस्यैव
 योत्रायणः सरवस्त्रदादेयः अश्वपुरः सरमेव ब्राह्मणादित्योदेयमस्येति प्रवृत्तदेयोऽवबुद्धायां प्रसूतं दातुं श
 क्यमस्येति बुद्धायां बुद्धपाक्यावबुद्धपक्षे महन्त्यहं जिगहेयस्यासौ बुद्धपाक्यो लो जनार्थित्योव बुद्धस्य ग
 हे न्यपच्यतेत्यर्थः । एवं गुणसंपन्नो सो जान श्रुतिः योत्रायणो विप्रश्चिदे देवो काळेचकस्मिंश्चिरदा सा वत्सवहं स
 ह सर्वतः सर्वा सुदिक्षु ग्रामेषु नगरेषु वा वसथानस्य वसंति ये श्रित्या वसथास्ता न्येसा पयांस्त्रिके कारितवानि
 त्यर्थः । सर्वत एव सर्वे ममान्तं तेषां वसथेषु वसंतीत्युक्तिर्लोदयंतीत्येवमिति प्रायस्तत्रैव सति राजनेतस्मिन्धर्म
 काळेहर्म्यं तल्लेहं हंसा निशायां रात्रावतिवेतुर्जपयो देवतावासाः । न दानगुणे सोऽपि ताः संतो हंसरूपा
 स्त्वाभराजो दर्शनगोचरे निपेतुः पतितवन्तः तस्मिन्काळे तेषां पतितानां हंसानां मेकः पृथतः पतन्नाग्रतः पत
 तं हंसस्यैव मत्स्युवाहोत्युक्तवान् हो सोऽपीति संबोध्यत त्वाहं लल्लुद्धा इत्यादं द्वायितियथापन्य पन्यार्थं च यमिति
 तद्बहुलुद्धा इति मंददृष्टिं सस्वयन्नाहं यथासम्यक् ब्रह्मदर्शनं लिमान् वत्तात्तस्या सह दुपाबुद्धेन पीडमानो
 ऽमर्षतया तस्वयति सत्त्वाद् इति जान श्रुतेः योत्रायणस्य समंतत्वं हि विदिवाद्युलोकैर्न ज्योतिः प्रतास्वरमन्त्र
 दानादिजनितप्रभावजमाततं यावदुल्लोके कस्य गित्यर्थो दिवाऽह्ना वा समं ज्योतिरित्येतत्तन्मा प्रसादीः संज
 नं सक्तिस्तेन ज्योतिषा संबधमाकाषीरित्यर्थः । तस्य संजनेन तज्योतिरित्यात्वां मा प्रधादीर्मादिह हित्यर्थः । पुरुषस्य
 त्ययेनैवाधादीरिति तमेव मुक्तवन्तं पर इतर इतरोऽग्रगामी प्रत्युवावारे निष्कृष्टोयं राजा वराकस्तं वैदेवं तं केन मा
 हात्येन युक्तं संतमिति कुत्सयत्येत्येन मेवं सबहुमानमेतद्द्वयं न मात्यरेव मिव सः युगवानं सह युग्ययागं आब
 रत आ

२५

तत इति । स युग्वारैकस्तमिवाथैनमनलु रूपमस्मिन्नयुक्तमोदरां वक्तुरैक इवेयमि प्रायस्तदुतर आह । यो
 लुकथं त्योच्यते समुग्वारैक इत्युक्तवन्ते सङ्ग्राह आह । यथा । सरैको यथा लोके कृतयः कृतो नामो यो
 द्युत समये प्रसिद्धश्चतुरंकः स यदा जयति द्युते प्रवृत्तानां तस्मै दिजिताय तदर्थं मितरे विद्वेकां का अथरेया
 तादापरकं लिनामानः संयतिसंगच्छति तेऽतर्त्तवन्ति चतुरंके कृते आयन्ति द्वेकां कानां विद्यमानत्वा दंतर्त्त
 वंतीत्यर्थो यथा यदृष्टांत एवमेनं रैकं कृतयः स्थानीयं त्रेताया यस्मान्मायं सर्वं तदसि संमति अंतर्त्तवन्ति रे द्वे किं
 तद्यत्किं च लोके सर्वाः प्रजाः साधु लोके शीलनं धर्मं जानं कुर्वन्ति त सर्व रैकस्य धर्मं तर्त्तवन्ति तस्य व फलं सर्व
 प्राणि धर्म फलं तर्त्तवन्तीत्यर्थं तदपि कश्चिद्यस्तदेष्टुं वेदं किंतु द्युतं तथा न्योति । यस्मै रैको वेद तस्य पिसर्व प्रा
 णि धर्मं जानंत तत्फलं च रैकमिव सि संमतीत्यनुवर्तते । स एवं सूतोरैको मया विद्वाने तदुक्ते एवमुक्तोरैक वत्स ए
 व कृतयः स्था । नीथो सवतीत्यसि प्रायः तदुक्तं देतदा द्वां हं सवाक्यमात्मनः कुत्सारूपमन्यस्य विदुषोरैका
 देः प्रशंसारूपमुपपुत्रा वपुः कृतवान् हर्म्यत ब्रह्मो राजा जानातिः पौत्रायणः तत्र हं सवा क्यस्मरन्नेव पौनः पु
 न्ये नरास्त्रिंशो मति वाह्यामास । ततः सबंदितिराजा स्तुति युक्ता निर्वर्गिः प्रतिबोध्यमान उवाच हतारं संजि
 हान एव सायनं निशं वापरित्यजनेव हं अंगवसाऽरे समुग्वानमिव रैक माथ किं मां स एव कृत्य हं नाहं नि
 सि प्रायः अथ वास युग्वानं रैक माथ गत्या ममतदि द्वात देव शब्दा वधारणार्थो नर्थको वावाच्यः स च ह
 त्रा प्रत्युवाच रैकानयन कामो राजा सि प्रायं तोयो लुकथं समुग्वारैक इति राहैवं वक्तो आनेत्वे तद्विद्वं ज्ञानुमि
 न्यो लुकथं समुग्वारैक इति वचः । स च सङ्ग्राह वचनमेवा बो वत्तस्य तस्मै स हं ज्ञानं गरां ग्रामं गत्या नि
 थरे रैकं ना विदं न व्यज्ञा सिधं मिति प्रत्येयाय प्रत्यागतवान् तं होवाच हतार मरे यत्र ब्राह्मणस्य ब्रह्म विद एका

तेऽरण्येनदीपुलि नादोविविक्तेदेशे न्येषणान्नु मा र्गं जलवतितत्तत्रै मरै क्कमु र्ते ग ठ तत्र मर्गि पांकुर्वि
त्यर्थ इत्युक्तः कृत्वा निष्पत्तं विजने देशे वस्तावकटस्य गंत्र्यापामानं कषमा पांकं द्रुमानं दृष्ट्वाऽयं स नूनी
रै क्क इति समीप उपोप विवेना विनये नोप विष्टवान् वरै र्द्योत स्युवादोक्तवा च्च मसि हे स गवी त ग व नू स
युवारे क्क इत्येवं दृष्टो ह मस्मि हि अग अरे इति हानाद एव प्रतिजज्ञेऽत्युपगतवान् सतं विज्ञाय विदं विज्ञा
तवान् स्मीति प्रत्येयाय। तत्र क्रमवर्गा ह स्थं प्रत्यति प्राय बुद्धा वना र्थितां च उरु एवं ज्ञान श्रुतिः पौत्रायणः प्र
दृशतां वां निष्पत्तं कं हार मश्चतरीत्यां युक्तं रथं तदा दाय धनं गृहीत्वा प्रतिवक्रमे रै क्कं प्रतिगतवान् तं व म
ता वान् तं गवा स्युवाद हा ल्युक्तवान् रै क्क पद् दृशता निमानि तु ल्यं मयानि तानि अयं व निष्को अश्चतरी रथ गवां
धाय मेत दधनं मा दृश्य सवै ग वानु सा धि व मा मे तां देवतां यां देवतां त्व मुपा सौ देवतो प देनो न मा मनु सा धि
त्यर्थे स्तमेव मुक्तं क वं तं राजानं प्रत्युवाच। परो रै क्क अहेत्ययं निपातो विनिःग्रहा र्थी यो न्यत्रे ह ल्वन र्थ क
एव ग दृश्य एथ क प्रयो गादूरेत्वा हारेण युक्त इत्वां त्री सोयं हारे लो गो सिः सह तवै वा स्त तवै व ति श्रु तु न म मा
पर्याप्तेन कर्मार्थं मनेन प्रयोजनमिच्छति प्रायः हे अ इ इति न तुरा जा सौ द दृ स वं धा सह दृ तार मु मु नै वा ये
युक्तं विद्यो ग्रहणा यव ब्रा ह्मण समी पो प ग मा ब्रू इ स्यवान् धिकारा कथ मिदं मन लुरु पं रै क्के पो व्यते
हे अ इ इति तत्रा दूरा वायोः हंस क्यः अ वणा लुगे नै मा विवेना तेना सो शु चा श्रत्या वा द्रवती ति अ पि विरा
मे नुः परो दृशतां दृश्यन् अ इ इ इति अ इ व द्वा धनै नै नं विद्या ग्रहणा यो प ज गाम न अ स्तु अ प्रया न तु जा
त्येव अ इ इत्यपस्ते पुनरा दूर ल्यं धन मा ह त मिति रू षै वै न मु क्त वा ३ न इ इ इति लिंगं यव द्वा हरणं
उपादानं धनस्येति तदु हर्षे र्मतं त्वा पु नरे व ज्ञान श्रुतिः पौत्रायणो गवां सह स्र म धि वं जा यां च क्र म वे र सि म

72

301

तां हि तार मा भनस्तदाशय प्रतिवक्रमेकां तवान्वरै क्रे हं सह संगवां मयं निष्कोऽयम अतरीरथ इयं जायार्थं जायाम
 महुहितार्थं च ग्रामो यस्मिन्नास्तेति सुखं सुखं च दथै मया कल्पितस्तदेत सर्वमादायासीद्येवमां हे तुगवदस्य
 कस्तस्या जायार्थं मानी ताया रा हो दुहि व ह एव मुखमिव मुखं दारं विद्याया दाने तीर्थं सुपो हूह ज्ञाननित्यर्थो ब्रह्म
 रोषनदाया मेवायी वी श्रोत्रियः प्रियो विद्याया वा विद्यायः प्राकृता वितीर्थो निषण्णमेति विद्याया वचनं विज्ञायते ह्येवं
 ननु पो हूहं लुवाचोक्तवान्नेनाजहार आहृतवान् तस्यैवा न्यदिमागायज्ञान्यज्ञनंतसाधितवाक्यं शेषः ॥ अइति पूर्व
 कानु कृतिमात्रं ननु कारणं तरापेक्षया पूर्ववदनेनैव मुखेन विद्याग्रहतीर्थेनालापयिष्यथा आलापयिष्यमांसा
 पायसीत्यर्थः ॥ तहैते ग्रामारैकपर्णानाम विख्यातामहावृषे सुदेशेषु यत्र ये सुग्रामेषु वा सोपितवान्ने कस्तानसो
 ग्रामानदात्तस्मै कायराज्ञा तस्मै च नंदतवते ह किञ्चो वाच विद्यां सरैकः ॥ ॥ वायुर्वाच संवर्गो वायुर्वायो वाचेत्य
 वधारणार्थः ॥ संवर्गः संवर्जना संग्रेहणा संग्रसना द्वासंवर्गविद्यमाना अग्न्याद्या देवता आत्मत्वावेमापादय
 तीत्यतः संवर्गः संवर्जनाख्यो गुणोऽय्यो वायुर्वाचो कतायां ॥ तर्त्तवदृष्टं तां कथं संवर्गं वायोरित्याह यदायस्मिन्ता
 ले वैजगित्सदाय युद्धासनं प्राप्नोतीत्युपग्राथ्य तितदासावपिर्वायुमेवाप्येति वायुस्यात्ता व्यमपिगच्छति तथा
 यदा सूर्यस्तमेति वायुमेवाप्येतियदा चंद्रोस्तमेति वायुमेवाप्येतियुस्यात्ता व्यमपिगच्छति तथा यदा सूर्योस्तमे
 ति वायुमेवाप्येतियदा चंद्रोस्तमेति वायुमेवाप्येतिननु कथं सूर्यो चंद्रमसोः स्वरूपावस्थितयोर्वायावपिगमनं
 नैष दोषोऽस्तमनेऽद्वान प्राप्तेर्वायुनिमित्तत्वा द्वायुना ह्यस्तनीयते सूर्य आनं ले स्य वासु कार्यत्वादथ वा प्रव
 यं सूर्यो चंद्रमसोः स्वरूपं च शीते जो रूपयोर्वायावेवापिगमनं स्यात्तथा यदा आप उद्धृत्य ह्युद्धृता प्रवतितदा
 वायुमेवाप्येतियु ह्येस्मा देवतान ग्न्याद्यान्महावृषां संवर्गं अतो वायुसंवर्गं गुणनुपास्य इत्यर्थः ॥ इत्येव देवतं
 अग्निदेवतां सुसंवर्गदर्शनमुक्तं ॥ अथानंतरमथात्ममहम नि संवर्गं दर्शनमिदमुच्यते प्राणो मुखो वाच संवर्गः
 संपुस्तो यदा स्मिन्का वेस्वपिति प्राणमेव वागप्येति वायुमिवाग्निः ॥ प्राणं चक्षुषाणं श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो हिय

प्राणारो
नाय
संन ३

स्मादेवेता न्वागादीन्सर्वान् संवृत्त इति तौ वा एतौ द्वौ संवर्जनं गुणो संवर्गौ वा मय्युरेव देवेषु संवर्गः प्राणेषु वागादि
षु संवर्गोऽथैतयोस्तत्पर्ययं मारया यिकारस्य ते ह इत्येति सार्थः शौनकेन वशुनकस्यापत्यं वशुनकं कापेयं कपि
गोत्रमसिप्रतारिणं च नम्रवः कर्तुं स्यापत्यं कापेयं नित्यं तौ जनायापविष्टोपरि निष्पन्नानां सूपकासंरैर्ब्रह्मवाशि
ब्रह्मविष्टोऽपि विसिद्धे सिद्धितवान् ब्रह्मचारिणो ब्रह्मविन्मानिनां बुधांतजिज्ञासमानोऽहं तस्मै सिद्धिं न ददं हं
हं न दत्तं तौ हं किमयं वक्ष्यतीति सहो बान् ब्रह्मवर्षा महान्मनश्चतुर इति द्वितीयाऽबहुवचनं देव एकोऽन्या
दीन्चायुर्वागादीन्प्राणः कः प्रजापतिर्जगत्प्रसिद्धवान् कः सो जागरेति प्रश्नमेकेषु वनस्य संवृत्य
स्मिन्सूता नीतिस्तु वनं तूरादिः सर्वो लोकस्तस्य गोपाः गोपायितारक्षिता गोप्तेत्यर्थः तं कं प्रजापतिं हे कापेय
नासि पश्यंति न जायंते मर्त्या मरणं मर्माणां विवेकिनो वा हेऽसि प्रतारिन् बहुधाऽध्यात्माधिदेव ताधिस्तु प्रक
रेव संतंयस्मे वा एतदहन्यहन्यन्नमदनाय तद्भियते संस्कृत्य ते यतस्मै प्रजापतये एतदन्नं न दत्तं मिति तदुह्व
लं वारिणो वचनं शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानो मनसा लोके वयं ब्रह्मचारिणं प्रत्ययाय आजगाम गच्छया
हं यत्नमवोचो न पश्यंति मर्त्या इति तं वयं पश्यामः कथमात्मास सर्वस्य स्थावरगंजंगमस्य वकिं च देवानामग्न्या
दीनामात्मनि संस्तुय ग्रासित्वा पुनर्जनि तो स्यादयिता वायुरूपेणाधिदेव तं मध्यात्मं च प्राणरूपेण वागादीनां प्र
जानां वजनयिता वा आत्मा देवानामग्निवागादिदेवानां जनिता प्रजानां स्थावरगंजंगमानां हिरण्यदंष्ट्रा मृत
हं शौनकेन दंष्ट्रा तियाव हंसो स ह्युपाशी लोऽनसूरिः सूरिर्मचावी नसूरिस्सूरिस्तस्य तिषेर्षोऽनसूरिः
सूरिरेवेत्यर्थो महंति मतिप्रमाणमप्रममस्य प्रजापतेर्महिमानं विलूतिमाहु ब्रह्मविदो यस्मात्स्य यमन्यैरन
द्यमानोऽस्य प्राणोऽदन्मन्मग्निवागादिदेवता रूपमस्ति स क्षयतीति वेद इति निरर्थकः वयं हं ब्रह्मचारिन् आ
हं न दमे वयं शौकलक्ष्णं ब्रह्म वयं आउपास्महे वयमिति वदितेन संबंधोऽन्यो न वयं सिद्धमुपास्महे किंत
हि परमेव ब्रह्मोपास्महे इति वर्णयंति दत्ता स्मे सिद्धामित्यवोच ह्यस्यां स्तस्मै उह्वदुःते हि सिद्धां ते वैयेग

मया हिता
॥३१॥

स्यंते अग्न्यादयो याश्च तेषां ग्रसिता वायुः पचान्येवादिगादिस्थान्येत्येत्येत्यः पंचाध्यात्मवागादयः प्राणश्च ते स
 वेदत्रासवंतिसंख्यायादिना संतस्तु कृतं सवति ते च नुरं क एक आभ एवंचत्वारं स्त्र्यं कायं नृवं नृवं त्रयो परे धेनव
 यव नृवं च वन्यो वैका कायव देवमे कोन्य इत्येवं दशा संतस्तु कृतं सवति यत एवंच स्मासि वी सु दिक्षु दशा स्वया
 ग्न्याद्यावागाद्याश्च दशा संख्या सामान्या दन्तमेव दशा हरा विरादिराऽन्तमिति क्रतिर नो न्तमेव दशा संख्या ल
 त एव दशा कृतं कृतं तं सौ वाञ्छतुरायत्वेनेत्येवो नाम सेषा विराट् दशा संख्या सत्यं न चान्तादिनी वक्तव्येन कृते हि
 दशा संख्या विद्यते तं तर्हताऽतो न्तमेव नादिनी वसा तया विज्ञान् दशा देवता मस्ततः सन् विराट्त्वेन दशा संख्या धान्ते कृत
 संख्या न्नादितयाऽन्तानो दीया इदं सर्वं जगत् दशा सैदिकं दृष्टं कृतं संख्या न्नादितयाऽन्तानादिन्या इदं सर्वं
 जगत् दशा दिकं दृष्टं तत्तैमो लुहं एवं विदोऽस्य सर्वं कृतं संख्या त्रितस्य दशा दिकं संबद्धं दृष्टं मुपलब्धं सवति किंच ज
 न्नादिश्च सवति एवंच यथोक्तं दृष्टं दिरत्या स उपसना समासार्थः ॥ सर्वं वागायं ग्न्यादिवा न्ता न्तादहं स
 स्तुतं जगदेकी कृत्य षोऽत्राधा प्रविश ज्यत सिन्धु हृष्टिर्विधात व्येयार त्यतो अद्वात पृसोर्ब्रह्मोपास नो ग
 दशो नायाख्यायिका सत्य कामो हनामतो हरा दृष्टेति ह्यार्थः जवाळायाः अपत्यं जावाळो जवाळां स्त्र्यो मातरं म
 मं त्रयो वक्त्रे इति आ मंत्रितवान् ब्रह्म वयं स्वाध्याय ग्रहणा यद्देवता गवति विवस्या म्या चार्म कुळे किं गोत्रो हं किं मस्य
 मम गोत्रं सो हं किं गोत्रो न्ये हं नु अहमस्मीति एवं दृष्ट्वा जवाळा साहेनं पुत्रं नुवावा नाहमेतत्तव गोत्रं वेदहेता तयद्वा
 त्रस्त्वमसि कस्मान्न वेत्सीत्युक्त्वा हां बकुवर्तु गेहे परिचर्या जी जानम विथ्य त्यागता दिवरं त्यहं परिचरं तीक्ष्णं वेवा
 हम तस्थे तत्र परिचरणे तेन विज्ञेनेने चित्ततया गोत्रादि स्मरणे मम मनो नात्तद्यो वचने वतत्काळे त्यामळसे लब्ध
 कृत्य स्मितदेवते पितो परतोऽनाथा हं साहमेतन्न वेदयज्ञो ब्रह्ममसि जवाळा नुनामाहमस्मि सत्य कामो नाम
 त्वमसि सत्वं सत्य काम एवाहं जवाळा स्मीत्या स्वाचार्यो य ब्रवीथा यद्याचार्येण दृष्ट इत्यर्थे सि प्रायः सह सत्य

धं २

तथा

परिचरणं

प. ३१

वि

कामो हारिद्रुम तं हरिद्रुम तो वें नृ हारिद्रुम तं गौतमं गोत्र त ए वैत्य गवो वाच ब्रह्म वर्यं ल गवति पू डाव तिले व स्या म्यत उ पेया म्
पगळे ये विषय त या ल ग व त मित्यु क्त व तं हो वा च गौ त मः किं गो त्रे नु सो म्या सी ति वि डा त कु ल गो त्रे : वि श्व कृ प ने त व इ ति पृ थ
प्र या ह स त्य का मः स हो वा व ना ह मे त वे द सो य हो त्रे ह म सि किं त्व पृ थ वं पृ थ वान सि मा त रं सा म या पृ थ मां प्र त्य ब्र वी मा ता
अं व दू च रं ती त्या दि पू र्व व त्त स्या अ हं व चः सा रा मि सो हं स त्य का मो जा वा ळो सि सो इ ति तं हो वा च गौ त मो ने त द्व वोऽ ब्रा ह्म णो
वि शो षे ण व क्तु म हं त्या जे वार्थ सं यु क्तं मू ला वो हि ब्रा ह्म णा ने त रे स्व ला व तो य स्मा न्न स त्या द्वा ह्म ण जा ति ध र्मी द्यं गाः ना प
ग त वा न स्या तो ब्रा ह्म णं हो मा मु प ने ष्योऽ तः सं स्का रा र्थं हो मा य स मि धं सो म्या ह रे त्य क्ता त मु प नी य क्तु रा ना म ब्र ह्म णां गो
यू था नि नै र क्तु या पा कृ ष्य व तुः रा ता व चा रि नृ ता नि ग वा मु वा च्चे मा गाः सो म्यो म्या नु सं द्र जा नु ग व त्तु क्ता अ र ण्यं
प्र य सि प्र स्तु पि यं नु वा च ना स ह स्त्रि णा ह्म णे न स ह स्त्रे ण ना व र्त्त यं न प्र त्या ग क्ते य ए व मु क्ता गा र्थे ण त्वा णो द क्त व दू वं
व द र हितं प्र वे र्य स ह व र्ण ग णं दार्धं प्रो वा र्थे स प्रो षि त वा न्स्त्वाः स म्य ग्गा वो र ह्मि ता य दा य सि न्का ळे स ह स्त्रं स पं दुः सं धं
न्माः व स्त्र नुः सं धं वो मं त मे नृ ष्ट्रा त पो त्या सि धं वा द्यु दे व ता दि क् सं वं धि नी तु ष्टा स त्य ष स म नु प्र वि र्य त्र स प सा
पं ना त्तं नृ ष्ट्रा या थ स न्य का मो ह न मृ ष सो त्यु षो दा ह्यु क्त वा न् इ ति तं ग व इ ति प्र ति शु श्रा व प्र ति व व न द त्त वा नि त्य र्थः
प्रा णाः सो म्य स ह स्त्रं स्मः ह्म णी त व प्र ति डा तः प्रा ण य नो स्मा न्न ना चा र्य कु लं किं वा हं ब्र ह्म णां पर स्य ते नु त्यं पा द
ब्र वा णि क्थ क थ या मी न्यु क्तः प्र त्यु वा च ब्र वी तु क थ य तु मे म ह्यं ल ग वा नि त्यु क्त अ णे त्त स्मे व स न्य का मा य थ
रु तु वा च प्रा च दि क् क ळाः ब्र ह्म णः पा द स्य च तु थ सि ग स त्या प्र ती वी व दि क् क ळा त था द हि णा दि क् क ळो षी र्थे
दि क् क ळे ष वै सो म्य ब्र ह्म णाः पा दः अ नु ष्ठ क थ त स्त्रः क ळा अ व य वा य स्य पा द स्य सो यं च तु ष्ठ कः पा दो ब्र ह्म णः
प्र का रा वा न्ता म प्र का रा वा नि य वं ना म सि धा न म स्य त थो त्त रे अ पि पा दा स्त्र य अ नु ष्ठ क ब्र ह्म णाः स यः क ३३॥
अि दे व य थो क्त मे तं ब्र ह्म ण अ नु ष्ठ कं पा दं वि दा न्प्र का रा वा नि त्य ने न नृ गु णे न वि द्मि ष्ठु पा स्ते त स्ये त्त्वं दं फ क्तं
स त्य का मा इ ति तं वो ध्या त म सो स त्य का मो

प्रकाशवानस्मिन्लोके सवतिप्रख्यातो सवतीत्यर्थः । तथाऽदृष्टं क्वं प्रकाशवतो हलोकादेः । वादिसंबन्धिनामृतः
संजयति प्राप्नोति । एतमेवं विद्वांश्चतुष्कं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपैति स्तं सोऽग्निष्टेपादेव केचन परतः
रामर्षसः सम्यक् कामोसहजो ह्येतत् परं नैत्यं कंठ्यागा अलिप्रस्थापयां चकाराचार्यकुलं प्रतिताः तानैः
अरं यथाचार्यकुलं लिमुखाः प्रस्थिताय त्रयस्मिन्काळेदेनोऽलिस्थायं निद्रां बलुचुंस्तत्राग्निमुपसमायेधा
यगानुपस्थसमीधमायायपश्चादग्नेः प्राप्नुवतुपविवेदाज्जपितवचो ध्यायंस्तमग्निरत्युवादस्य कामो
इति संबोध्यतमसोस्य कामोसगव इति ह प्रतिशुश्रावप्रतिवचनं ददौ ब्रह्मणः सोम्यतेपादं ब्रह्मणि ब्रह्म
मैसवीरवानितितस्मै होवाच । एषीवीककातरि लोककाद्यैः कळासमुद्भूतः कळेच्यान्म गोचरमेव दर्शनम
ग्निरब्रह्मवीदेष्वेसोम्यवतुष्वः पादः ब्रह्मणोऽनंतवान्नामसयः कळिद्यथोक्तपादं मनंतव्येन गुणे
नतुपास्ते सतथैव तद्रूपो लवति अस्मिन्लोके मृतश्चानतवा तो हलोका न्संजयति य एतमेवमित्यादिषु
ववन् ॥ ॥ सोग्निवहंस्तसस्तेपादं वक्तेत्युक्त्वा परराम । हंस आदि यः शो क्त्वा यतनसामान्या ब्रह्मणः
सहजो लूत इत्यादि समानमग्निः कळासूर्यः कळाचंद्रः कळाविद्युः कथं केष्वेसोम्येति ज्योतिर्विषयमेव
यदर्शनं प्रोवाचा तो हंस स्यादित्यचं प्रतीतेयते विद्वत्कुलं ज्योतिष्मान्दीप्ति युक्तोस्मिन्लोके लवति चंद्रादि
यादीनां ज्योतिषां तेष्वेव लोका न्संजयति समानमुत्तर ॥ ॥ हंसोपि मरुष्टेपादं वक्तेत्युक्त्वा परराम । म
रुवावप्राणः कळेच्यायतनवानित्येवं नामायतनं मनः सर्वकरणो यद्वा तां शो गानां । तद्यस्मिन्पादे विद्य
त इत्यायतनवान्नामपादस्तेपादं तथैवोपास्तेयः स आयतवानाश्रयवान् स्मिन्लोके लवति तथायतनवत
एव सावकाशां लोका न्मृतं जयति तिय एतमेवमित्यादिष्वेव ॥ सहजब्रह्मविस्मृत्प्राप्य ह प्राप्नुवा
नाचार्यकुलं तमाचार्योत्युवादस्य कामो इति सगव इति प्रतिशुश्रावब्रह्मविदिव वेसोम्यसासि प्रसन्नो

द्वयः प्रहसितवदनश्च निश्चितः कृतार्थो ब्रह्मविद्भवत्यत आह वायं ब्रह्मविदिवत्सर्वस्य तिको लुप्त इति त्वत्
 येन्नुवाच। कस्यामनुशासनेति सचाह सत्यकामोऽन्ये मनुष्या लो देवाः मामनुशिष्टवन्तः कोन्यो सवत्सि
 यो मां मनुष्यः सन्नुनुनीरा सिनुमु सहेतेत्यतिप्रायः। अतोऽन्ये मनुष्ये स्य इति ह प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान्
 सगवांस्त्वेवमेकामेवमेकायां ब्रूयात्किमन्यैरुक्तेन नाहंत कृपाया मे मीयति प्रायः किं च कृतं हियस्मा
 न्मेममविद्यत एवास्मिन्नर्थे सबावदृशो ल्या सगवस्समेत्यः अपि ह्यः आचार्यो द्वैव विद्या विदितसाधिष्ठ
 सायुतमत्वं प्रापति प्राप्नोतीत्यतो सगवानेव ब्रूयादित्युक्त आचार्यो ब्रूवीत् तस्मेतामेव देववैतै
 रुक्तां विद्यां मत्र हन किं वनषोऽवाकळ विद्यायां किं विदेक देवमात्रमपिन वीर्यो यन विगतमिदं यथः। द्विय
 ल्या सो विद्यापरिसमाप्त्यर्थः॥ ॥ युन ब्रह्मविद्यां प्रकाशं रांतरण वक्ष्यामीत्यारसते गतिं च तद्दिदो ग्नि वि
 द्यां चास्व रव्यायिका प्रववन्॥ श्रद्धा तपसो ब्रह्मविद्या साधनत्वं प्रदर्शना र्था उपको सळो हवेनामतः क
 मळस्याप्ययं कामलायनः सत्यकामे जावाळे ब्रह्मवर्चसमुवास तस्य सत्कार्यं सदा दश वर्षाण्यग्नीन्यरिच चारा
 ग्नीनां परिचरणं कृत्वा न्महत्सो आचार्यो न्यान् ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायं ग्राहयित्वा समावर्तयं स्तमेवोपकुं को
 सळमेकं न समावर्तयति स्मह। तमाचार्य जायो वाच ततो ब्रह्मचारी कुवाळं सम्यगग्नीन्यरिच चारीत्परि
 वरितवान् सगवांश्चाग्निं पुलतं न समावर्तयत्यतो स्मसेत्तैः पूतं न समावर्तयतीति स्वात्वा मग्नयो मा एरि प्र
 वावन् रागं हतिवमा कुरुरतः प्रब्रूहि अस्मे विद्यामिदामुपको सळो येति तस्मा एव जाय यो कोपि हा प्रा
 यो वा लुप्तैर्वा व किं वित्प्रवासां वक्रं प्रवसिति वान् सहापको सळो व्याधिना मानसे न दुःखेनानि शिनुम
 न्नानं कर्तुं दृष्टे धृतवान् न्मनसं स्तुष्टी मग्न्यागारेऽवस्थितमाचार्य जायो वाच देव ब्रह्मचारि न्नानैरा
 नं लुप्तं किंनु कस्मात्कारणान्नासी आसीति सहा वाच बहवो न के स्मिन्पुरुषेऽकृतार्थे प्राकृते कामा इच्छाः
 कर्तव्यं प्रतिनाना ययोऽतिगमनं येषां व्याधीनां कर्तव्यं चिंतानां तेनानात्यया व्याधयः कर्तव्यं प्रजिप्रा

त्विति मित्रानि चित्तुः खानी यथैः प्रतिपूर्णास्म्यः तोनाशिष्यामीत्युक्ता तु छीसूते ब्रह्मचारिण्यथ
 हाग्नयः शुश्रूषया वर्जिताः कारण्याविष्टाः संतस्त्रयोपिसमुदितैरेसंभ्रयउक्तवतः हन्ते दानीमस्मै
 ब्रह्मचारिणेऽस्मदुक्ताय दुःखिताय तपस्विने अहं धानाय सर्वप्रब्रवाम ब्रह्मविद्यामिदं वंसं प्रधार्य
 तस्मै होचुरुक्तवतः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति । स होवाच ब्रह्म च चारि विज्ञा ज्ञाना म्यहं यद्वा द्विरु
 तं प्रसिद्धपदार्थक्यादि ज्ञाना म्यहं प्राणो ब्रह्मेति । यस्मिन्सति जीव नं यदपगमे च न लवति तस्मि
 न्यायुविशेषे लोके रुढो अतो अस्ते युक्तं ब्रह्म च तस्य तेन प्रसिद्धपदार्थक्यादि ज्ञाना म्यहं यत्प्राणे
 ब्रह्मेति कंच लुखं च न विजानामीति । ननु कं खं वा द्वेयोरपि सुखा काशा विषय चेन प्रसिद्धपदार्थ
 कत्वमेव कस्माद्ब्रह्मचारिणोऽज्ञानं नूनं सुखस्य कं वा द्वेयस्य क्वाप्यप्रध्वंसिद्धत्वात् । खं वा द्वेय
 यस्य वा काशास्याऽचेतनस्य कथं ब्रह्मत्वमिति मन्यते । कथं च स गवतां वा क्यमप्रमाणं स्यादित्यतो
 न विजानामीत्याह । तमेव मुक्तवतं ब्रह्मचारिणं ते हाग्नय ऊचुर्देवा वयं देव वयं कमवोचाम तदेव रवमा
 नं काशामिदं वं खेन विरोधमाणां कं विषयेन्द्रिय संयोगजा सुखा निवर्तितं स्यात् । न्नीलेनेव विरोध
 माणा मुखं लं रक्तादित्यो यदेवरवमिति आकाशमवोचाम तदेव च कं सुखमिति जानीत्येवं च मुखं
 नाविरोधमाणां खं लौकिकादचेतना खान्निवर्तितं स्यान्नीलोत्पलवदेव सुखमाकाशाच्छं नेत
 रन्तो किकं आकाशं च सुखा अयं नेतर इति कमित्यर्थः । नन्याकाशां च सुखेन विरोधयितुमिष्ट
 मस्तु अन्यतर देवविरोधणं यद्वा कं तदेवरवमित्यतिरिक्तमितर देवयदेव खं तदेव कमिति पूर्ववि
 रोधणं वा । ननु सुखा काशा रसो रपि लो किक सुखा काशा रत्यां व्यावृत्तिरिष्टेति अवोचाम

खेनाऽकाशविशेषिते व्यावृत्तिरुत्तयोरर्थप्राप्ते वेति चे सत्यमेवं किंतु सुखेन विशेषितस्यैवाकारास्य
 व्यक्त्येविशेषितेनत्वाकाशकारागुणविशेषणस्य सुखस्य व्यक्त्येविहितं स्याद्विशेषणोपादानस्य
 विशेषनियंतृत्वेनैव उपपन्नयादतः खेन सुखमपि विशेषिते व्येयचाय कुतश्चेतं निश्चायते कंराहस्या
 पिब्रह्मराहस्यसंबंधात्कंब्रह्मेति। यदि हि सुखगुणविशिष्टस्य सुखस्य व्येयस्यैवं विवक्षितं स्यात्कंखं अ ४
 ब्रह्मेति। अयुरिगतयः प्रथमं न चैव मुक्तवंतः किंतर्हि कंब्रह्मेखं ब्रह्मेति अतो ब्रह्मचारिणो मोहाय
 नयनाय कंखंराह्योरितरेतरविशेषणविशेष्यचनिर्देशो युक्त एवायदाय कमित्यादिस्तदेतत्तदसि
 नितैरुक्तं वस्तु समुदायाय अतिराह। प्राणं यदाह स्मे ब्रह्मचारिणे तस्या कारास्तदा काराऽप्राणस्य संब
 ध्याश्रयत्वेन हादी कारा इत्यर्थः सुखगुणवत्त्वं निर्देवा नत्वा कारां सुखगुणविशिष्टं ब्रह्म तत्त्वं च
 प्राणं ब्रह्मसंपर्कादेव ब्रह्मेत्युल्लेखे प्राणं वा कारां व समुच्चिन्नं ब्रह्मणो ऊचुरग्नयं तिसंस्त्याग्नेयो ५
 ब्रह्मचारिणे ब्रह्मेतत्तत्त्वोत्थानंतरं प्रत्येकं स्वविषयां विद्यावत्कुमारोत्तरि ॥ ॥ अथ हेनं ब्रह्मचारि
 णं गौहपत्योग्निरनुवाशासपृथिव्यग्निरग्निरन्ममीन्ममादित्य इति ममेताश्च तत्त्वस्तन वस्त
 त्रय आदित्ये एष पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मिन् गार्हपत्योग्निर्यश्च गार्हपत्योग्निः स एवाह मादित्ये पुरुषो
 स्मीति पुनः पुरा वृत्त्यस एव मस्मीति वचनपृथिव्यन्नयोरिव लो ॥ ॥ ज्यत्वलक्षणयोः संबन्धो न गार्हप
 त्यादित्ययोरन्यत्वं पक्षे प्रकाशकच धर्मा अविशिष्टा इत्यत एकचमेवावयोरन्ये तं पृथक् पृथक् ३४॥
 त्रयोक्तो ॥ ॥ ज्यत्वेनावर्त्या संबन्धः सयः कश्चिदेतयथोक्तं गार्हपत्यमग्निमन्मान्नादचेन च तद्विप्र
 विसक्तमुपास्ते सोऽपहते विनाशायति पापकृत्यां पापं कर्म लोकी लोकवांश्चास्मदीयेन लोके नाग्नेयेन

तच्चान्सवतिथथावयमिहसलोके सर्ववर्षव्रातं यु आसुरेति प्राप्नोति ज्येष्ठाश्च वं जीवति ना परव्यात इत्येत
न्नचास्यापैः वराश्च ते पुनं सप्तम्यस्य विदुषः संतति जा इत्यर्थः । न ह्ययं ते संतत्युद्धे दोन सवती इत्यर्थः । किं
वतं वयमुपसृजामः पाठयामोस्मिंश्च लोके जीवंतममुषिंश्च परलोके य एतमेव विद्वानुपास्तयथोक्त
मेव स्येतत्कळमिथ्यर्थः ॥ अथ हे नमन्वाहार्यपचनो नुत्रासा सदक्षिणाग्निरापो हिरो नक्षत्राणि
चंद्रमा इत्येतानि मम च तस्वस्तनवश्च लुर्द्धाहमन्वाहार्यपचन आमानं प्रविलज्यावस्थितस्तत्र थ्य ए
ष चंद्रमसिभ पुरुषो दृश्यते सोहमस्मि स एवाहमस्मीति पूर्ववदन्त संबंधा ज्योतिष् सामान्या ज्ञाना
नायपचन चंद्रमसोरे कलंदक्षिणादि संबंधा अपि नक्षत्राणां च पूर्ववदन्त लेनैव संबंधो नक्षत्राणां
चंद्रमसोत्तोग्य च प्रसिद्धे रपा मन्मै नोत्पादकत्वं त्यादन्त लंदक्षिणाग्नेः पृथिवीवद्गार्हपत्यस्य समा
नमन्यत । अथ हे नमाहवनीयो नुत्रासा स प्राण प्राकाशो यो विद्युदिति ममाप्येति थ्य तस्वस्तनवो य
एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोहमस्मीत्यादि सर्वव सामान्या हि वा कात्रा योऽस्मि अयविषय चादिषु
दाहवनीययोर्ताग्यत्वेन संबंधः समानमन्यत ॥ एते पुनः संसृयो नुः ॥ ६३ उपाको सळ एषा सो
म्यतेत वास्मद्विद्याग्निविद्येत्यर्थः । आत्मविद्या पूर्वोक्ता प्राप्ते ब्रह्मे कं ब्रह्म ब्रह्मेति वा वायं स्तंते
गतिं वक्ता विद्या फळ प्राप्तर्ये इत्युक्तो परे पुरुषे रगतयः आजगाम हास्या वायं काळेन तं च त्रिष्यमा
चार्योत्युवाह पको वाळा इति स गव इति प्रतिष्ठा शुश्राव ब्रह्म विद इव सोम्य ते मुखं प्रसन्नं ताति को
नुचानुत्रासा सेत्युक्तः प्रत्याह को नुमानु त्रिष्या दनुत्रासनं कुर्याद्भो स गव स्वयि प्रोषित इति हाप
वनि कृतं पनि कृतं इवेति थ्य वहिनेन संबं वो । न चापनि कृतं तेन वयथा वदग्नि सिरुक्तं ब्रवीतीत्येति प्रा
यः । किं थमिमेतयो मया परिवरिता उक्ता वंतो नूनं यतस्त्यां दृष्ट्वा वेपमाना इवे दृष्ट्वा दृश्यते पूर्वमग्या दृ

का

मि

ज्ञाः संत इतीहाग्नीन स्युदेऽस्युक्तवान्त्वाग्नीन्द्रा यन् किंनु सोम्य किं च तेनु स्यम वोच न्न गतय इति
पृष्ट इति एवमिदमुक्तवन्त इत्येवं प्रतिज्ञो प्रतिज्ञातवान् प्रतीकमात्रं किं चिन्त सर्वयथोक्तमग्निसि
क्तमवोचयत् आहार्यः लोका न्वावष्टयिष्यादीन् हे सोम्य किं च ते वोच न्न ब्रह्म सा कल्पेना हंतते
त्यंत ब्रह्म यदि ह्यसि त्वं श्रोतुं तद् द्यामि शृणु । तस्य मयोच्यमानस्य ब्रह्मणो ज्ञानमाहृत्यं । यथा पुष्प
रपलाशे पद्मपत्रे आपो न श्लिष्यंते एवं यथा वक्ष्यमि ब्रह्मेवं विदि पापं कर्म न श्लिष्यते न संबध्यते इति एव
वमुक्तवत्याचार्यो आह उप को सच्छब्दो ब्रवीन्नु मे लेऽगवानिति तस्मै होवाचाचार्यः ॥ ॥ य एषोऽक्षिणिषु
रुषो दृश्यते निवृत्तवस्तुर्लिङ्गवर्था हि साधन संपन्नेः ज्ञाते विवेकिलिङ्गे दृष्टावस्तुष्वक्षदुरिति हि
त्यंतरान्न चोक्तिरुक्तं वितथं यत आचार्यस्तु ते गतिवक्ते ति गतिमात्रस्य वक्तेत्यवोच न्न स विषयद्विषयाप
रिज्ञानं वाग्नीनां नैष दोषः सुरवा काशस्यैवाक्षिणि दृश्यत इति द्रष्टु रनुवादा देष आत्मा प्राणिनामिति
होवाचैवमुक्तवाने तद्य देवा भक्तब्रह्मवोचामैतदमृतमभरणधर्मि अविनाश्य त एवायं सयं यस्य हि विना
ज्ञानं कातस्य स योपपत्तिश्च कातस्य स योपपत्तिस्तद सावादस्य मत एवेत ब्रह्म हृद नंतमिति किं या
स्य ब्रह्मणो हि पुरुषस्य मात्म्यं तत्र पुरुषस्य स्त्वा ने क्षिणिय यपि सर्पि बोदकं वा किं सिंचयति वर्तमानं
एव एवमावेव गच्छति न च क्षुधा संबध्यते पद्मपत्रेणैवोदकं । स्त्वनस्याप्येतन्माहृत्यं किं पुनः स्त्वा निनो हि
पुरुषस्य निरंजनत्वं वक्तव्यमित्यलि प्रायः । एवं तं यथोक्तं पुरुषं संयदाम इत्यवदत्ते । कस्माद्यस्मै स्मा देतं स
वोणिवा मानिकं न नीयानि संसृजनीयानि शो सनीयानि संयं स्यलिसंगच्छं त्यतः संयदामेति । तथैव
विदमेनं सर्वाणि । णि वामा न्यलिसंयंतिय एवं वेद । एष उ एव वामनी र्यस्मा देष ह स्त्वा णि वामा नि पुण्यक
कर्म फलानि पुण्यानुरूपं प्राणि स्योनयति प्रापयति वरुति चामधर्मत्वेन विदुषः फलं स

३५॥

वाणिवा मा निनयति यत्नं वेदं दृष्टुं एव ना मनीरेष हि यस्मात्सर्वेषु लोकेषां दित्य ब्रह्मा ग्यादिरूपे लोको यते तस्य
 तासा सर्वमिदं विनातीति श्रुतेरतो लामानिनयतीति सामनीः यएवं वेदासावपि सर्वेषु लोकेषु ता लयेदीदानीय
 योक्तुं विदो गतिः स्यते यद्यदि न च एवास्मिन्नेवं विदिता यं श्रावकर्म मृते कुर्वंति यदिव न कुर्वन्त्यु त्विजः सर्वथा
 एवेति न श्राव कर्मणाऽ कृतो नापि प्रतिबंधो न ब्रह्म प्राप्नोति न च कृतेन श्राव कर्मणा स्य कश्चना त्यधिको लो लुप्तः
 न कर्मणा य मृते नो कनीयानिति श्रुत्यंतरा कृव कर्मण्यनादरं दर्शयन् विद्यां सौ तिन मुनः श्राव कर्मैवं विदो न कर्तव्य
 मित्यत्रियमानोपि श्राव कर्मणि कर्मणां फलकारंसे प्रतिबंधः कश्चिदनुमयितेऽन्यत्रयत इह विद्या फलकारं स का
 के श्राव कर्म स्याद्धानवेति विद्यावतोऽ प्रतिबंधेन फलकारं तैरं संदर्शयति। ये सुखा काशामहि स्तं संयहा व मो वाम
 नी लो मनी रित्येवं गुणामुपासते प्राण सहितमन्यो देविद्यां च तेषा मन्य कर्म सवतु वामा वास्तु सर्वथापि तेर्षि
 वं धमे वा तिसंसेत्ये विरतिमाने नी देवता मलिसंस्तं वंति प्रतिपद्यंत इत्यर्थो विदेवताया अहरहर सिमानि नी देवता
 मक्र आ पूर्यमाण पदं शुक्र देवता मा पूर्यमाण पदं द्या नृष आसा नृद दु त्तरां दिशामेति सविता तान्मासानु त
 रायण देवतांतेत्यो मा सेत्यः संव सरं संव सर देवतां ततः संवरादादित्य मा दित्या चंद्रम संव सरं चंद्रम सो वि
 द्युतं तत्तत्र स्तो त्ता न्पुरुषऽ। कश्चिद्ब्रह्म लोका देत्या मानवो मानव्यां सृष्टौ सवो स मानवो न मानवोऽ मानवः स
 पुरुष एनां नृह सत्य लोक स्तंगमयति गंतुं गंत व्यगमयितृत्व व्यपदेशो स्यः सन्मात्र ब्रह्म प्राप्नोत दु दनुपपत्ते
 ब्रह्मे व सन्ब्रह्मा येति तितवक्तुं न्याय्यं। सर्वे नै दमिरासेन सन्मात्र प्रतिपत्तिं व ह्यति न चा दृष्टो मार्गो ग
 मना योपतिष्ठते एनै स एनं म विदितो न लुन क्तीति श्रुत्यंतरा देव देव यदीथो देवै रर्विरा दिसिर्गमयितृ
 त्वेना धि कृते रूप ल हितः पंथा देव पथ ल च्यते ब्रह्म गंत व्यंतेन चोपल हित इति ब्रह्म पथः। एतेन प्रतिपद्य
 माना गच्छेति ब्रह्म म मानवं मनु संबंधिनं मनोः सृष्टि ल ह्यो मावर्तं नावर्तं आवर्तं तेऽ स्मिन्नु न न म

णप्रबंधचक्रारूढाघटीयुं ववसुनः पुनरित्यावर्तस्तमावर्तन्नप्रतिपद्यंतेनावर्ततइतिद्विः सफळाया
 विद्यायाः परिसमाप्तिप्रदर्शनार्था॥ ॥रहस्यप्रकरणेप्रसंगाद्वारण्यकचसामान्याच्चयतेहृतउत्पन्नेव्याह
 तयः प्रायश्चित्तार्थाविधातव्यास्तदतिज्ञस्यवर्चिज्ञोब्रह्मणोमौनमिच्यतइदमारत्यतेएषहवैएषवायुर्येयं
 पवतेअयंयज्ञोहवैइतिप्रसिद्धावद्योतकोनिपातोवस्युप्रतिशोदियइः प्रसिद्धशक्तिषुहोवाचोअयंवैयज्ञो
 योअयंपवतइत्यादिशक्तित्यः। वातएवहिवदिनामकचाक्रियायासमवायिवातएवयज्ञस्यारंभकोवातः
 प्रतिष्ठेतिवश्रवणादेवहयनाकुनूचळंनिदंसर्वजगत्पुनातिपावयतिशोधयतिनह्यवळतः शुद्धिरस्तिदे
 षनिरसनं हिवळतोदृष्टंनस्तिरस्ययद्यस्माच्चयन्नेषइदंसर्वपुनाति तस्मादेवेषुयज्ञोयत्पुनातीति।
 तस्यास्यैवंवित्रिष्टस्ययज्ञस्यवाक्यमंत्रोच्चारणेव्यापृतमनश्चयथासूतार्थज्ञानेव्यापृतंतेएतेवाङ्मन
 सीवर्तनीमागौयास्यावर्तनीत्यांयज्ञस्तायजमानः प्रवर्ततेतेवर्तनीप्राणापानपरिवळनवत्याहिवाच्यं
 तस्यचोत्तरोत्तरिक्रमोयज्ञेयइतिहिअन्यतरमतोवाङ्मनसास्यायज्ञोवर्ततइतिवाङ्मननसेवर्त
 नीउच्येतेयज्ञस्यतयोवर्तन्योरन्यतरांवर्तनीमनसाविवेकविज्ञानवता संस्क्रोतिब्रह्मर्त्विग्वावर्तन्या
 होताद्युज्जुतातेत्येतेत्रयोष्टर्त्विजन्यतरांवाग्लुह्यणांवर्तनीवानेवसंस्कुर्वन्ति तत्रैवंसतिवाङ्मनसेवर्त
 नीसंस्कार्ययज्ञेसब्रह्मार्थेयज्ञेयस्मिन्काळेवाउपाकृतेप्रारब्धेप्रातरनुवाकेनास्त्रेपुरापूर्वपरिधानीया
 याऽमुचोब्रह्मेतस्मिन्नंतरेकाळेव्यवदतिमौनंपरित्यज्यजतियदितदान्यतरामेववाग्वर्तनीसंस्कुर्वन्तिब्र
 ह्मणासंस्कृत्यमाणामनोवर्तनीहीयतेविनश्यतिक्लिडलवयन्यतरासयज्ञोवाग्वर्तन्येवान्यतरयाविवर्त
 यितुमनाकुर्वन्निश्चितिकथमिवेत्याहसयथैकपासुरूपोब्रजनाच्छन्नघ्नानंरिष्यतिरथोवैएकेनचक्रे
 णवर्तमानोगच्छेत्प्राप्त्येवमस्ययजमानस्यकुर्वन्निश्चितिरिष्यति विनश्यतियज्ञंरिष्यंतंयजमानो नुरि

३६॥

वा

वि

यतियज्ञ प्राणो हियजमानोऽतो युक्तो यश्चरेषेरेष स्तस्य सतं यदुमिष्ठा नादृशं पापीयान्पापतरो सवत्यथ पुनर्य
 त्रब्रह्मा विद्वान्मौनं परिगृह्य वाग्विसर्गमकुर्वन्वर्तते यावत्परिधातुः। यायानव्यवर्तते तथैवं सर्वत्र विजगत्से
 ववर्तनीत्येवं संस्तुर्वति न ह्येतन्नतरा पिकिमित्येव व्याहृतः। पूर्वोक्त विपरीतो दृष्टात एवमस्य यज्ञः सुवर्तनीत्य
 वर्तमानः प्रकृतित्वेति स्तेनाऽमनोऽविनश्यद्वर्तते न च यथो यज्ञं प्रति तिष्ठंतं यजमानो नुप्रति तिष्ठति स यजमा
 न एवमौनं विज्ञानवद्ब्रह्मोपेतं यज्ञमिष्ठा श्रेयान्सवति श्रेष्ठो सवतीत्यर्थः॥ अत्र ब्रह्मणो मौनं विहितं अथ त
 द्रव्येन न्यस्मिन्मिस्मिन् शब्दोत्रादिकर्मरैष व्याहृति होमः प्रायश्चित्तमिति तदर्थं व्याहृतयो विधातव्या इत्याहुः प्रजाप
 तिलोकानल्यधतपस्त्र्यो कानुद्विष्यतस्सारजिह्वद्व्या ध्यानलक्षणं तयश्च चारतेषां तथ्यमानानां लोकानां रसा
 न्साररूपान्प्रावृहदुपधृतवा जग्राह्यर्थः कानि गिर सं पृथिव्या वायुमंतरिक्षा ददियं दिवः सधुनरये इमेव
 मग्न्याद्यास्ति स्मो देवता नृदि नृया स्यतपन्नतो पिसार रसत्रयी विद्यां जग्राह स एतां पुनरस्यतपन्नयं विद्यां तस्य
 तपन्नमयमानायां रसैस्तरिति व्याहृति मृग्यो जग्राह सुवर्तते व्याहृति युक्त्यर्थः स्वारितिव्याहृति सामस्यः
 एवं लोक देव वेद रसामुह व्याहृतयो यतस्तत्र त्रयशो यदृक् सैवं वक्षस्संक्षुब्धं धादुः मित्रमृथे यज्ञः दत्तं प्र
 मृयाह स्याहेति गार्हपत्ये जुया जुया सा तत्र प्रायश्चित्तिः कथमृचामवतदिति क्रिया विशेषणं रसेन क्रयां व
 र्येणो जसां क्रवां यज्ञस्य क्रकसं बंधिनो यज्ञस्य विष्टि रंष्टुं क्षतरूपमुत्पन्नं सं दधाति प्रतिसंघते अमयदियदु
 ष्ठो यज्ञनिमित्तं मृथे शुवः स्वाहेति दक्षिणा ग्ने जुहुयात् तथा सामनिमित्तं रेपे स्यः स्वाहेति व्याहृतवनीसे जुहु
 यात् तथा पूर्ववद्यज्ञं सं दधाति। ब्रह्मनिमित्तं रेपे त्रिष्टं ग्ने शुति स्तृतिराहुति सिद्धा जुयात् त्रय्याह विद्यायाः सा
 रस्योथकेन ब्रह्मत्वमित्यनयेव त्रय्या विद्यायेति अतन्त्यायांतरं वामृग्यं ब्रह्मत्वनिमित्तं रेपे तद्यथा ल
 वणो न सुवर्णं सं दध्या अरेण टं कणादिना रवरेषु मृदुत्वगकारणं हि तत्सुवर्णं न रजसी तमवशक्यं सं द
 नं सं दध्या प्रजातेन तथा त्रपुत्रपुणा सी सं सी सेन लोहि तं हं लोहेन दारु दारुवर्मणा वर्मवर्धनेन वर्मेषां लो
 तथा च तिति

कानामासां देवताः नामस्याः स्रय्याविद्यावीर्यपरसाख्येनोऽसायज्ञं विरिष्टं संदधातिलेषु कृतो वा हवा
एष यज्ञो रोगार्तद्वेषु रूपाविकि सकेन सुसिद्धि तेन एष यज्ञो लवति। को सौधयत्रयस्मिन् यज्ञे एवं विद्यथो कर्म
व्याहृति होमप्रायश्चित्तविधुला ह्यिह सवतिसयज्ञ इत्यर्थः। किंच एष हवा उक्त्वा प्रवृत्त उदाहृतो ह्यिहो
ब्रूयो यज्ञो लवति उक्तरमार्गं प्रतिपत्तिहेतुरित्यर्थः। यत्रैविद्युलालवति एवं विदं ह वै ब्रह्माणमृत्विजं प्रत्येषानु
गाथाप्रतिस्ततिपरायतो यत आवर्तते कर्म प्रदेक्षादस्व विजां यज्ञः कृती लवनुत्तयज्ञ उ ह्यतिरूपं प्रति
संदधाया यश्चित्तेन गच्छति परिपूर्णं यतीत्येतन्मानवो ब्रह्ममोना वरणा मना हा ज्ञान वृत्तादतो ब्रह्म
वेकं त्रैलोक्यं कुरु कुरु न्यायना रूढान् श्रावय वा यथा सिद्धि एवं विद्व ह वै ब्रह्मा हं यज्ञं यजमानं सर्वं श्रुत्वा तिस्र
तित कृत दोषा पनय नाद्यत एवं विदिष्टा ब्रह्मा विदोस्तु स्मादेवं विदमेव यथोक्त्या हत्यादि विदं ब्रह्मा पंकु वीत नाने
वं विदं कदाचिनेति दिरत्यासोऽध्यायपरि समाप्त्यर्थः॥ श्री॥ गोविंदसगवत्पूज्यपादशिष्य स्वपरमहंसपरि ब्रातका
वार्धस्य श्रीशंकरसभा वतः कृतायां कृदोग्योपनिषद्दी कार्या वतुर्थः प्रकाठकः समाप्तः॥ ॥ सगुणब्रह्मविद्यायां
उत्तरागतिरुक्ताथेदानीं पंचमोऽध्यायः पंचाग्निविदो गृहस्थस्य उ धरेत सां च भद्रालूनां विद्यांतरत्रा कीनां तामेव गति
मनूयान्यादक्षिणादि कसंबंधिनी केवळ कर्मणां धर्मादिलुहणां पुनरावृत्तिरूपानृतीया च ततः कष्टतरा संसा
रगतिर्वैराग्यहेतोर्वक्तव्येत्यारभ्यते। प्राणाः श्रेष्ठो वागादित्यः प्राणो वावसंवर्गः प्राणो ब्रह्मप्राण आकाशा इत्यादि
वक्तुं शो र्थेतीति ग्रंथे प्राणग्रहणं कृतं सकथं श्रेष्ठो वागादिषु सर्वैः संहत्य कारित्वा विशेषः कथं वत स्योपासन
मितितस्य श्रेष्ठतादि गुणविधि सयदेमनंतरमारभ्यते॥ यो ह वै कश्चिज्ज्येष्ठं च प्रथमं वयसं श्रेष्ठं च गुणैरत्यधि
कं वेद सज्ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च लवति फलं न पुरुषं प्रलो ल्यामीति मुखं रवीकृत्याह। प्राणो वा ज्येष्ठश्च वयसा वा
गादित्योगसंस्थे पुरुषे प्राणस्य वृत्तिर्वागादित्यः पूर्वलुब्धमिका लवतियथागसो विवर्द्धते चक्षुरादि स्थाना
वयवनिष्पत्तो सत्यापश्चाद्वागादीनां वृत्तिलास इति प्राणो ज्येष्ठो वयसा लवति श्रेष्ठत्वं तु प्रतिपादयिष्यति सुहृ

॥३७॥

इत्यादिनिदर्शनेनातः प्राण एव ज्येष्ठश्च। अथ च। स्मिन्कार्यकारणसंघाते यो ह वै वसिष्ठो वसिष्ठतममाकादयि नृ
तमं वसुमतमं वायो वेद स तथैव वसिष्ठो हलवति स्थानां ज्ञातीनां कस्तर्हि वा सेश्वरः। वाग्वाव वसिष्ठो वा
जिनो हि पुरुषाः वसं यत्तिलवचन्यान्वसुमतमाश्नतो वाग्वाव वसिष्ठो यो ह वै प्रतिष्ठां वेद स वा स्मिन्लोके मुष्मिं
श्च परे प्रतितिष्ठति ह का तर्हि प्रतिष्ठेत्याह। बहुर्वी व प्रतिष्ठा यद्बुधा हि पश्यन्ममेव दुर्गे च प्रतितिष्ठतियस्मा
दतः प्रतिष्ठावद्बुः यो ह वै संपदं वेद स आस्मे देवाश्च मानुषाश्च कामाः संपद्यंते ह का तर्हि संपदित्याह। अथ
श्रोत्रं वा संपद्यस्माद्धोत्रेण वेदादृष्ट्यंते तदर्थं विज्ञानं च ततः कर्मणि क्रियंते ततः कामसंपद्यंति चेवं कामसं
पदं लब्ध्वा श्रोत्रं वा व संपद्यो ह वा आयतनं वेदाय तनं ह स्थानां सवतीत्याश्रयो लवतीत्यर्थः किं तदाहं य
तनमित्याह। मनो ह वा आयतनमिन्द्रियोपहृतानां विषयाणां सोऽक्रथानां प्रत्ययरूपाणामन आयनमा
श्रयोऽतो मनो ह वा आयनमित्युक्तं॥ अथ ह प्राणा एव यथोक्तगुणाः संतो हं प्रेमस्पृहं श्रेयान् स्युः श्रेयान्
स्मीत्येतस्मिन्प्रयोजनेनैवं व्यहिरैर्नो विरुद्धं बोधिरनुक्तवंतस्ते ह वै विवदमाना आत्मनः श्रेष्ठतां विज्ञानाय
प्रजापतिपितृजनयितारैः कंचिदेत्येनुरिक्तवंतः हेतुगवन्कोनोस्माकं मध्येऽश्रेष्ठोऽत्यधिको गुणोऽस्ति रित्ये
वं पृष्ठवंतः स्मास्मीन्पितो वा च स यस्मिन् यो यस्माकं मध्येऽनुक्रांतेशरीरमिदं पापिष्ठमेवातिशयेन जीवतोऽपि
समुक्रांतप्राणं ततोऽपि पापिष्ठतरमेवातिशयेन दृश्येत कुयापमस्य र्थमश्रुविदुः श्रेयसवो यस्माकं श्रेष्ठ
यवोऽन्तर्माकाका तद्दुःखं परिजिहीर्षुस्ततोऽक्तेषुऽपि त्राप्राणेषु सा ह वा मुञ्चक्रामोऽक्रांतवती सा चोक्राम्य
संक्तरमात्रं श्रेष्ठस्वभापारा निवृत्ता सती पुनः पर्ययेतराः प्राणानुवाच कथं केन प्रकारेण शक्यं तद्वा क्त
वंतः यूयं मदृते मां विना जीविषुं धारयिषु मां मानमिति ते ह्युचुः यथा कच्छा इत्यादिकं कामूकालोकेऽव

मु

देतोवावर्जितिकथं प्राणतः प्राणेन पश्यंतश्च सुषाण्ड पवतः श्रोत्रेण व्यायं तो मनसा सर्वं कर्णवेष्टुं
कुर्वंत इत्यर्थः एवं यमज्जी विष्णु इत्यर्थः। आत्मनोऽप्येषु तां प्राणेषु बुद्ध्या प्रविवेकाहरी वाक्युनः स्वव्या
पारेषु प्रवृत्तबलवैयर्थ्यः समानमन्यच्च हृदि चात्र कामश्रोत्रं होत्रं काममनो होत्रं क्रमेण दियथा बाह्या
अमनसोऽप्ररूढमनस इत्यर्थः। एवं परादि तेषु वागादिषु थानंतरं समुख्यः प्राण उच्चिक्लिमिपनुवुक्ल
मिनुमिबुक्लिमकरोदियुय तेयथानुलोके सुहयः शोलनोश्चः पश्चद्भूनां वृन्त्यादबंधनकीळकान्य
रीक्षणा यत्फलेन कथाया हतः। री संखिदे समुख्यने सुत्पाटये देवमितरानन्या न्यागादीन् प्राणान्
मखिद समुद्रतवां स्ते प्राणाः संवाळिताः संतः स्वस्थाने स्थानुमनु सहमान अनसि समेयमुख्यं प्रा
णं तमूचुर्हं सगवन्नोषि सगवन्नः नः स्वामी यस्मात्तन्नोऽस्माकं श्रेष्ठो सिमावाप्तादेहा दुर्गमं परि ति। अ
थ है न वागादयः प्राणस्य श्रेष्ठतां कार्यणाथ पादयंत आहुर्वि मिबह रं तोराजे विनाः। कथं वाक्ताव
दुवाव यदहं वसिष्ठो सिम्यदिति क्रियाविशेषणं यत्र वसिष्ठ च गुणास्मीत्यर्थः। तंतद्वसिष्ठं तेन
वसिष्ठ च गुणेन तद्वसिष्ठो सितगुणस्त्वमित्यर्थः। अथ वा तद्वद्वोपि क्रियाविशेषणं एव चिह्नं तत्त्वमि
त्यर्थः। अथ वा तद्वद्वोपि क्रियाविशेषणं एव चिह्नं तत्त्वमिदं दीयो सौवसिष्ठ च गुणोऽज्ञानान्ममेति मया
सिमत इत्येतत्तथोत्रेषु योज्यं वदुः श्रोत्रममनः सु' श्रुतेरिदं वयं वायुः क्रमिदं वागादिति मुख्यं प्रा
णं प्रत्यसि हितं यस्मान्न वे लोके वावो न वदुः पि न श्रोत्राणि न मनोऽसीति च वागादी नि करणान्या
यद्युते को किका आगम जावा कितर्हि प्राणा इत्येव विदते कथं प्रतियस्मात्प्राणो ह्येवैता नि सर्वाणि
वागादी नि करणा जातानि सवति अतो मुख्यं प्राणं प्रत्यनु रूपमेव वागादिति रुक्मिति प्रकरणार्थं

उपलक्षितं त्विति । ननु कथमिदं युक्तं चेत्तना वतश्च पुरुषा अहं श्रेष्ठताये विवदं तो न्योन्यं स्पर्द्धयेयुरिति ।
नहि चक्षुरादीनां वाचं प्रचाराख्याय प्रये कं वद न संभवति तथाऽपगमे देहात्पुनः प्रवेगो ब्रह्मगमनं प्रा
णस्तुतिर्वापपद्यते । तत्राग्न्यादिवे तनावदेवता विधित चाद्वागादीनां वेतनावत्वं तावद्वि सिद्धं । अग
मतः स्ता किं कं क समय विरोध इति चेद्देह एव कस्मिन्ननेक चे तनावत्वं भेदश्चरस्य निवमिन्नकारणत्वा
त्युपगमाद्येतावदीत्युपगमस्य पगक्तं तिता किं कास्ते मन आदिकार्य करणानामाध्यत्मिकानो बाह्या
नां च पृथिव्यादीनां इत्येव विधितानामेव नियमेन प्रवृत्तिमिदं तिरथा दिव न्न वा स्मात्तिरग्न्या
द्याश्चेत नावचोऽपि देवता आध्यात्मं तो ज्ञोऽप्युपगम्यते । किं तर्हि कार्य करणवतीनां हिता सांप्राणे
षो कदेवता सेदानामध्यात्मा धिस्तता धिदेवसेदकोटि वि कल्पानामध्यक्षता मात्रेण नियंतेत्यरोऽप्युप
गम्यते । स ह्यकरणोऽपि पादो जव नो गृही ताप न्यय चक्षुः सृष्टो न्य कर्ण इत्यादि मंत्रवर्णा
द्विरप्यगर्ल पन्यति जायमानं हिरण्यगर्ल जनयामास पूर्वमि न्या दिव भ्येत म्चरीयाः पठंति ।
तो ता कर्म फल सं संबंधी हे देहे तद्विलक्षणो जीव इति व द्यामो वागा दीनां वेद संवादः कल्पितो विपु
षो न्यय व्यतिरेका ल्या प्राणश्च श्रुता निष्प्राणार्थं । यथा लोकेषु पुरुषा अन्योन्यमात्मनः श्रेष्ठता
ये विवदमानाः कं चिदुपाविरोधा सिद्धं पृष्ठं हि कोनः श्रेष्ठः श्रेष्ठो रितितेनां तां वी नह कै क न्यनं नादः
कार्य साधयितुं उद्यतं येनादः कार्य साध्यते वै सवः श्रेष्ठ इत्युक्तास्तथैवोद्यक्तं आत्मनो न्यस्य श्रेष्ठा
वा श्रेष्ठता निष्प्रा रित्यतिन थै मं संव्यवहारं वागा दिषु कल्पितवती श्रुतिः । कथं नाम विरुद्धा वागा दीना

मनुनीमग्रहणमिति त्रितयं नाम मनुति सर्वो ज्ञानमनु साहाद

मेकै कस्याः सावे पिजीवनं दृष्टं ननु प्राणस्येति प्राणशेषतां प्रतिपद्येतेति । तथा यश्च त्रिः । कोषावकिं नां
जीवति वागप्येतो पेतो मूका निप नूयामो जीवति यद्गुरय्येत पेतो बाहिपश्यामो जीवति श्रोत्रापेतो बधि
राहिपश्यामो जीवति मनो पेतो वाकानिप नूयामो जीवति बाहुनि नो जीवत्युत्ति न इत्याद्याः ॥ ॥
सहोवावमुख्यः प्राणः किमेतन्ल विषयतीति मुख्यं प्राणं प्रहारमिव कल्पयित्वा वागादी प्रतिबद्धनि
वकल्पयंतोऽप्रतिहराहयत्किं विद्यदिदं लोके न जतं प्रसिद्धमश्वत्यः श्वालिः सहोवाकुनित्यः सहोवा
कुनित्यतिः सर्वप्राणिनां यदन्ते तत्तवान्मिति होतुर्वागादय इति प्राणस्य सर्वमन्तं प्राणो वा सर्वस्य
नस्येत्येवं प्रतिपत्तय कल्पितारया वि कारुपाद्याव्यस्वेन मृतिरूपेणाह । तदेतद्य किं विदुके प्रा
णितिरं न मद्यते तदनस्य प्राणि स्य तदन्तं प्राणे नैव तदद्य त इत्यर्थः । सर्वप्रकारवेद्याव्याप्तिगुणप्रद
र्शनार्थमन इति प्राणस्य प्रत्यक्षं नाम प्राक्यपसर्गपूर्वत्वे हि विज्ञोषगतिरेव स्यात्तथाय सर्वो ज्ञाना
मन्तेति तस्मिन्नेवं विदिह वै किं वना के विदपि प्राणितिरा ह्यसर्वे रन्ते न न मनश्च न स वति सर्वमेवं वि
द्यन्ते सवतीत्यर्थः । प्राणास्तु तत्वादि दुषः । प्राणा ह्येष उदेति प्राणे स्तमेति । त्यपात्क्रम्येवं विदो हवा उ
देति सूर्यः एवं विद्यस्तमोतीति अत्यंतरा सहोवावपुनः प्राणः पूर्ववदेव कल्पना किमेवा सोमविषयता
स्याप्यति होतुर्वागादयो यस्मात् प्राणास्यवास आपस्तस्माद्वा एतद शिष्यतो ल्या सोऽयमाणा लुक्तं व
ताश्च प्राणा विहांस एत कुर्वंति किमद्भिर्वा सः स्थाना यालिधुः पुरस्ताद्भोजनपूर्वकं सुपरिधीष्टा मृतो
जना ह्येव परिदधाति परिधानं कुर्वंति मुख्यस्य प्राणस्य लंबुको लं लंबा लोको वा सोमवति वास सो
लंबैव सवतीत्यर्थः । अनग्नो ह सवति वा सो लंबुकचेनार्थं सिद्धे वाग्नेतेत्यनाग्ने सवतीत्युत्तरीय

स्थानं न
हवे एव
यथा तद्वि
गविदि प्रा
हमस्मि स
सहोवा स
र्वज्ञानम
॥ ॥

॥ ३७ ॥

वासोर्थापूर्वायमनविधाने ७ तत्रानग्नतार्थविधाने च

वासवती वा सोऽनुकचेनार्थे सिद्धे कानगते न्यागते सवती च तत्रोद्यमानस्य तत्रवतश्चयदावमनं सुद्वार्थे नि
ज्ञातं तस्मिन् प्राणस्य वास इति दर्शनमात्रमिदं विधीयते ॥ इति परिदधतीति वाचमनांतरं यथा लौकिकैः प्राणिभिरद्यमान
मनं प्राणस्य इति दर्शनमात्रं तद्विक्रमे न किंमेवासादित्यादिप्रत्युपतिवचनस्योक्तत्वं चाद्यदावमनमपूर्वत
दर्थेन न्नियेततदाकृत्याधिनमपि प्राणस्य तिसृद्यत्वेन विहितं स्यात् ॥ तुल्ययोर्विज्ञानार्थयोः प्रत्युपतिवच
नस्योऽप्रकरणस्य विज्ञानार्थत्वादर्धार्थत्वादर्थजरतीयोन्यायोनसुक्तः कल्पयितुं यत्तु प्रतिसिद्धमावमनं प्राण
स्यार्थप्राणस्यानग्नतार्थे च सवतीत्युच्यते न तथा वयमावमनमुत्तयार्थं ब्रूयामः किंतु किंप्राणस्यार्थावमन
साधनस्तत्राप्राणस्य वास इति दर्शनं बोधयति तत्रमस्तत्रावमनस्योत्तयार्थं च प्रसंगदोषबोदनानु
पपन्ना वा सोऽर्थे वाचमने तद्वर्तमानस्यादिति चेन्न वा सोऽज्ञानार्थे वाक्ये आवमनस्य तदर्थत्वमन्यार्थत्वेति प्र
माणान्तावात्तदेतन्ना प्राणदर्शने स्वरूपे कथं तद्वैवस्वाणदर्शनसंयका मोक्षावालो गोत्रे श्रुतये नाम्ना वैद्या
ध्रुपद्याय च ध्रुपदोपयं वैयाध्रुपद्यस्तस्मै गोश्रुत्यारव्यायोक्तो वा वाच्यदपि वक्ष्यामाणं वयः किंतु वाच्ये
ह्ययद्यपि मुष्णाय रूपाणवदत्तदर्शनं ब्रूयात्प्राणविज्ञायां रन्तुपद्ये रन्ने वास्मिन् रूपाणो मारवाः प्ररोहे यु
पक्ता वा निपत्राणि किमु जीवते पुषाय ब्रूयादिति यथोक्तं प्राणदर्शनं विद्वदं मेथारव्यं कर्म आरस्यते इति
नंतरं यदि मरुत्तमहत्वं जिगमिषेऽनुमिषे नमह प्रत्यप्राप्तिं यदि कामयेदि यथैतत्संवेदं कर्म विधीयते महत्त्वे
हिसति श्रीरूपनमते श्रीमते हि अर्थप्राप्त्यनंतरतः कर्मानुष्ठानं ततश्च देवयानं पित्र्याणं वापंथानं प्रतिपत्त्य
तश्च ये तत्र योजनमूरीकृत्य मरुच प्रेप्सो रिदं कर्म न विषयो यत्सो गकामस्य तस्यायं काळा दिवि धित्यते ॥
मावास्यायां दीर्घात्वादिहितं वत्सु मित्राय नादि नियमं कृत्वा तः पोरूपं स गृहवचनं ब्रह्मवर्षमित्यादि धर्मवा
नृत्वेत्यर्थे निरुद्धे ह्यमेव कर्म ज्ञानं सर्वमुपादत्ते ॥ तद्विकारत्वान्मंथकर्मणुपसद्वतीति श्रुत्यंतरा स्य
मात्रमहणं च तद्विकारपातं भवत्तुपादत्ते पोषमा स्यात् राज्ञो कर्मो रसते सर्वविधस्य ग्राम्यारण्यानामाष
धीनायावन्नक्त्या ल्यमल्पमुपादाय तद्विदुषी कृत्यान्मवपिष्टं विमनुनोरैरौदुवरे कसाकारे च मसाकारे वा

वासवती

त्वं

पात्रेऽन्यतरात्प्रहिषोपमथायतः स्थापयिष्याज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वादेयं ग्रावावससं च ये आज्यस्यावापस्तान्ने
 जलास्कवलं मथे संपातमवनये संस्त्रवमघः पातयेन्ममानपन्यतः। वसिष्ठाय प्रतिष्ठायै संपुदे आयतन
 यस्वाहेति प्रयेकं तथैव संपातमवनयेन। दुचायप्रतिष्ठायानेरीषदप सृयांडौ मंथमायजापती मंथ
 मंत्रं जमेनामास्यमाहितेऽमइति प्राणस्य नामान्नेन हि प्राणः प्राणितिदेह इत्यतो मंथप्रयं प्राणस्यान्त्या
 म्प्राणचेन ह स्त्रयतेऽमोनामासीति कुतो यतो मासहियस्मात्तेतव प्राणसूतस्य वसवं समस्तं जगदिदम
 ताऽमोनासास्यर्थः। सहि प्राणसूतो मंथोज्येष्ठः श्रेष्ठश्चातएव चराजादीन्निमानधिपतिश्चाधिष्ठाय पाळयित्वा
 सर्वस्य समामेपिमंथः प्राणोज्येष्ठादिगुणपूगमात्मनो गमयिष्याहं मेमेवेदं सर्वं जगदसालिखानि प्राणव
 दिति शब्दो मंत्रपरिसमाप्त्यर्थो ध्यानंतरं स्वकुतया वक्ष्यमाणयश्चापि चः पादरात्रावामतिसहयति मंत्रस्यैकैकेन
 पादेनैकैकं ४ ग्रासं सहयति तज्जो जनं सविहः सर्वस्य सविहः प्राणगादित्येवैकाह चोच्यते। आदिचस्य वृणीम
 हे प्रार्थयेमहि मंथरूपं येनान्नेन सावित्रेण लोजनेनोपसृक्तेन वयं सविहस्य रूपापेनासवे मेन्यसि प्रायः।
 देवस्य सविहः सवइति शर्वेण संबधः श्रेष्ठं प्रज्ञास्य तमं सर्वान्नेस्यः सर्वधातमं सर्वस्य जगतो धारयिष्ये मेमति त
 रायेन विधातुं तममिति वा सर्वधा लोजनविशेषणं लुरंत्वरं नृपं ग्रीध्रमित्येतद्गस्य देवस्य सवइति महि चिंतये चि
 महि विनिष्ठा लोजनेन संस्कृताः शुद्धात्मानः संतः स्वरूपमिच्छया क्रियते अथवा जगस्य श्रियः कारणं महचंप्रा
 णं कर्म कृतं वं धातो वयं तद्ग्रीमं महीति सर्वं वमं मले पंधपिवति निर्णयप्रज्ञाल्यकं संकंसाकाभरं वमसं वमसा
 कारं चोडुंबरं पात्रं पीचावमपश्चादग्नेः प्राक्कुरारः संविनाति चर्मणि वाजिने स्तंडिले केवलायां वा तूमौ वा ॥४०॥
 वं यमो वाग्यतः संनित्यर्थो प्रसाहेन प्रसस्यते नासि स्रयते स्त्रिया धनिष्ठस्य घृद्रीनेन यथा तथा संयतचित्तः
 संनित्यर्थः। स एव स्रतो यदिति स्त्रियं पश्येच्च प्रेसुषुतदा विद्यात्समृद्धममेदं भकर्म तितदेतस्मिन्नर्थे पश्य
 श्लोको मंत्रोपि सवति यदा कर्मसुकाम्येषु कामार्थेषु स्त्रियं स्वप्नेषु स्वप्नेषु दन्निषु स्वप्नेषु काळेषु पश्यति सम
 द्रितं ज्ञानी या कर्मणा कळनिष्पत्तिं विविधतीति ज्ञातीयादित्यर्थस्तस्मिन् स्त्रियादिप्रशस्तस्य घृद्रीने सतीत्य

स्वरूपमिति शेषः ६

मन्त्रशिष्टं पिनेत्युक्तं स आह

सिप्रायः द्विरुक्तिः कर्मसमाप्त्यर्था ॥ ॥ ब्रह्मादिसंस्तवस्यार्थः सासारिगतयेवक्तव्यावैराग्यहेतोर्मुहूर्णामित्यना
आख्यायिकारत्यते। श्वेतकेतुर्नामतः रु इति एतिह्यार्थः अरुणः स्यापत्यमारुणिस्तस्यापच्यमारुणयः पंच
लानां जनपदानां समितिः स सामेयाय आ जमंशाम तंगतवं तं रूपवाहणो नाम तो जी बिष्ठापत्य जौ बळिरु
वाच' हेतुवान् कुमारान् कौचापितं मन्त्रिषद्वयोन्वाशिषस्विता किंमनुशिष्टो मितगव इति सयना ह। तं होवावय
येद्यनुशिष्टो सिक्थयन इतो स्यात्तु का इह्यप्रजप्रयंतिय द्वांतिवक्तिं जानीषे इत्यर्थेन संवत्स्याह। इतरगेन जानीह
तद्य-यच्छसि एव तर्हि वेथ जानीषे यथा येन क्रमेण पुनरावर्तते तैर्नै इति न संवत् इति प्रत्याह वेथ यथा सो लोकः पितृसं
बन्धियं प्राप्य पुनरावर्तते पथो मार्गयोः सह प्रयाणयोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना बहुलिः प्रयद्भिर्नैष्यमैर्गो
तिलेन संगवत्स्याह। वेथ पथो मार्गयोः सह प्रयाणयोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना व्यावर्तनमितरतरवियोग
स्थानं सहगवतामित्यर्थेन संगवत् इति वेथ यथा येन क्रमेण पंचम्यां पंचसंख्या कर्मां मा भुवो हुतायामाहुतिनिर्वृता आहु
तिसासाधनाश्चायः पुरुषस्यैव वसः पुरुष इत्येवं ववो सिद्धानं यासां कृत्यमानायां क्रमेण षष्ठाहुतिस्तृतीयाः पुरुषवसः
पुरुषत्राद्वान्यासवंति पुरुषा-ख्यां लसंत इत्यर्थः ॥ इत्युक्तेनैव संगवत्स्याह नैवाहमत्र किं पुन जान इत्यर्थः ॥ थैव मज्ञः स
न्किमनुद्गमात्तमनुशिष्टोस्मीत्यवोवथा उक्तवान् समीसियो होमानिमयाष्टष्टान्यर्थं ज्ञातानि न विद्या न विजानीया
त्तथं स विदित्यनुशिष्टोस्मीति वीतेत्येवं स श्वेतकेतुरास्यस्तः आयासितः सन्नपितृ-स्थानमेयाय गतवीस्तं वपि
तरमुवाचाननुशिष्टानुशासनं मकृत्यो वमामां किल सगवान् समवर्तन कावेऽब्रवीदुक्तवान् अरुत्वा त्रिषु अ
न्यत्रिषंचामितियतः पंचपंचसंख्याकान् प्रश्नान् जान्य बंधुरजन्य बंधवोस्य तिराज्जन्य बंधुः स्वयं दुर्वृत्त इत्यर्थः ॥
हृष्टृष्टवांस्तेषां प्रश्नानां नेकं च न एकमपि नाशकं न नाशकवानं विवक्तुं विशेषेणार्थतो निर्णेतुमित्यर्थः ॥ सहावाय
पितायथामामां व सत्वं तदागतमात्रमेवैतान् प्रश्नान् व दत्त कवान् समीसितेषां नेकं च नाशकं विवक्तुं निती। तथासां
जानीहि चेयाज्ञानेन निर्गुणमम तद्विषयमज्ञानं जानीहीत्यर्थः कथयथाहमेषां प्रश्नानामेकं च न एकमपि नव

धनु

ना

वृ

ही

इति यथा लभेषां न जानीषे तच्छाहमप्येता न न जान इत्यर्थः अतो मध्यम्यथाभावो न कर्तव्यः कुतश्च न देवं
यतो १

हनजानैयद्यहमिमान्प्रज्ञानवेदिष्यां विदितवानस्मि कथं वै ते तुल्यं प्रियाय पुत्राय समावर्तन काळेपुरा
नावक्ष्यन्तोक्तवानस्मीत्युक्तं स ह गोतमो गोत्रतो गोतमो राजो जैबळे नैरर्द्धस्थानमेयाय गवतवांस्तस्मै
ह गोतमाय प्राप्ताया हर्मिहणां चैतवो कार कृतवान् स व गोतमः कृता मिथ्यः उषि चापरेयुः प्रातः काळेस
सागे सलांगते राजान्युदेयाय सज्जनं सागः पूजा सेवा सह सागेन वर्तमानो वा स सागः पूज्यमानो न्येः स्वयं गो
तमः उदेयाय राजानमुद्भूतवांस्तं होवाच गोतमं राजा मानुषस्य स गवन् गोतममनुष्यसंबन्धिनो वित्तस्य ग्रामा
देवैरंवरणी धीयं कामयं वृणीथाः प्रार्थयेथाः सहोवाच गोतमः स वै वतिष्ठतुराज मानुषं वित्तं यामेव कु
र्वामास्य मम पुत्रस्य ते समीपे वाचं यं प्रश्ना लक्षणा मसापथा उक्तवान् सितामेव वाचं मे मस्य ब्रूहि कथये
त्युक्तो गोतमेन जोरासह कृच्छ्रः रवी बत्सव कथं द्विदमिति स कृच्छ्री स्तुतोऽप्रयाश्च येयं ब्राह्मणां मन्वानो न्या
येन विद्यावक्तयेति मत्वा तं ह गोतमं विरं ह दीर्घकाळं वसेत्येवमाज्ञापयं वकार आज्ञप्तवान्यनपूर्वंप्रयातवान् स्व
राजा विद्यां यच्च पश्चाद्भिरवसेत्याज्ञप्तवान् तं नि सि तं ब्राह्मणं क्षामयति हेतुवचनो क्त्वा तं होवाच राजा सर्व
विद्यो ब्राह्मणोऽपि स न्याथायेन प्रकारेण ग्रामाह गोतमावदस्य ता मेव विद्या लक्षणां वाचं मे ब्रूहीति तथा
हं करिष्या इत्यर्थः तत्रास्ति वक्तव्यं यथायेन प्रकारेण ये विद्या प्राक् कथं ततः तु ब्राह्मणान्तरगच्छन्तव
तीन व ब्राह्मणा अजया विद्यां नु त्राष्टवंते सथैतन्प्रसिद्धं लोकय शतस्तस्मादुपुरी पूर्व सर्वेषु लोकेषु कत्र
स्येव क्षत्रजतेनैरेवानया विद्याया प्रशासनं प्रशास्तं च त्राष्टाणां मसूक्ष्मत्वं क्षत्रियं परंपरस्यैवेयं विद्यो
तावंतं काळं मागता तथाप्यहमेतां तुल्यं वक्ष्यामि च संप्रदानाहर्द्धं ब्राह्मणानां मिथ्यस्य तोमयायुः
कृतं हं तु मे हं सीत्युक्तं तां तस्मै सहोवाच विद्यां राजा पंचम्यामाहुतावित्ययं प्रश्नः प्राथम्येन नां कि
या ४

ये ३

४९११

५५

[illegible]

गेवसमिधावाहिमुरेनसमिधयतेपुर नभोनसूकः प्राणोधर्मोधर्मोद्वमुरवा निर्गमानाकारिर्लोहितत्वा
 च दुरंगारासासआश्रयत्वा नोत्रविस्फुलिंगादिप्रकीर्णचासमानमन्यदन्तु कतेव्रीह्यादिसंस्कृतंतन्या
 आहुरतेरेतैः संसवति॥ ॥ योषावावगोतमाग्निस्तथोस्याउपसृष्टएवसधिमित्तेनहिसापुत्राद्युसुस्यस्य
 यसमिधयतेयदुपमंत्रयतेसधमः स्त्रीसंसवादुपमंत्रपास्ययोमिरर्विलोहितत्वाद्यदंतः करोतितेगारा
 अग्निसंबंधादतिन्तंदाः सुरवकुवाविस्फुलिंगाहुस्त्यतिस्मिन्नेतस्मिन्नाग्नौदेवाः रेतोहुकृतितस्यआ
 हुतेर्गर्भः संसवतीत्येवप्रदासोमवर्षान्तरेतोहवनपायीयक्रमेणआपएवगर्भस्तृतास्तत्राप्ताहुतिस पा
 समवायित्वाप्राधान्येभविवक्ष्या आपः पवम्यामाहुतौपुरुषवक्वसोसवतीति नचापएवकेवकाः सो
 मादिकार्यमारंसंतेनवापोनृचृत्ताः संतिनृचृत्तत्वेपि विशेषसंज्ञालोसोदृष्टं ४ पृथिवीयंइमाआपो
 यमग्निरित्यन्यतमबाहुत्यनिमित्तस्तस्मात्समुदितान्येवस्ततान्यपूर्वाहुत्यान्कर्मसमवायिनैसोम
 वृष्यन्तरेतोदेहेषुबहुववंशरीरयद्यपिपार्थिवं तत्रपंचम्यामाहुतौहुतायीवापः पुरुषवक्वसोसवंती
 तिव्याख्यातएकः प्रश्नः ॥ यत्तुधलोकादिमांप्रत्यावृत्तेयाराहुत्योः पृथिवीपुरुषंक्रियंक्रमेणविजय
 त्वाकंप्रत्यायीसवतीतिबाजसनेयकेनृक्तं तन्प्रासंगिकमिहोच्यते ॥ इहचप्रथमेप्रश्नउक्तं ५ चमेव
 वेत्यदिदोषिप्रजाः प्रयंतीतितस्यवायमुपक्रमः सगर्भोपिपंचमः परिणामविशेषाद्वाहुतिकर्मसमवायि
 नानांश्रद्धाशब्दाव्यानामुल्बाद्युल्लेनजरायुणाद्यतोवेष्टितोदत्राकानववासांमासुनांतमीतुः ६
 कुक्षौत्राषित्वायावहाकाळेनन्यस्तेनतिरिक्तेनवाधानंतुरंजायते ७ उल्बाद्युल्लेनजरायुणाद्यतोवेष्टितोदत्राकानववासांमासुनांतमीतुः ८
 मुच्यते कष्टं हिमानुः कुक्षौशत्रुपुत्रीषवातपितृश्लेष्मादिपूर्णे तदुल्लेखितस्य एगुत्तस्योल्बाद्युल्लेनजरायुणाद्यतोवेष्टितोदत्राकानववासांमासुनांतमीतुः ९
 सोमादिकार्यारंभकाण्यापनयते दृष्टं तवइववाहुत्या १० रेतोरुपाआयोगतीत्तजाइतिहेवंपंचम्यामाहुतौ

सु

रावतस्य लोहितरे तो शुविबीडी जस्यमात्रुरति तपीतरसानुप्रवेनेन विवर्द्धमानस्य निरुद्धशक्तिवत्
 वीर्यतेजः प्रज्ञाविष्टस्य वायनं ततो ये निहारपापी इमानस्य कष्टतरा निःसृतिर्जन्मेति वैराभ्यग्यग्राह
 यति। मुहूर्तमप्यसह्यं दशवायै वै वैमासान्तिदीर्घकाळमंतःशायित्येति। स एव जातो यावदायुषं पुनः
 पुनः घटीयं त्रवद्मनागमनाय कर्म कुर्वन्कुलोक्तवक्रवक्षतिर्यगल्लमणाय यावत्कर्मणोपात्तमायु
 स्तावज्जीवति। तमेव क्षीणायुषं प्रवृत्तमृदिष्टं कर्मणानि ॥ ६ ॥ दिक्षु परकोकप्रतियदिव जीव
 न्यैदिके कर्मणि ज्ञानमेवाधिकृतस्तदेवं मृतमितोस्माज्जामाह ॥ नयेऽग्नयर्थमलिजो हरं तिष्ठन्ना
 वंस्य कर्मणो यत एव इत् आगमं तो गतेः सकान्नाश्च द्वाधा दुष्टे क्रमेण यतश्च पंचस्यो गितस्यः संस्र २ तज
 प्यनो लवति तस्मा एते अग्नेर्गते वाग्नये हरेति स्वामेव यो निमग्निर्मापादयंतीत्यर्थः ॥ ॥ विध्ययदि
 तो अग्निप्रपूजाः प्रयंतीत्ययं अग्निः प्रत्युपस्थितो पाकं त्वय तया तत्र त्रलोकं प्रहृत्यायीतां मधिकृतानां
 गृहमेधिनाये इत्थमेव यथोक्तं पंचवाग्निदशनेद्युल्लोकाद्यग्निस्यो वयं क्रमेण जातानि स्वरूपा पंचवाग्ना
 स्मान् इत्येवं विदुर्विजानीयुः कथमुक्ता गम्यते इत्थं विदुरिति गृहस्था एवैवोच्यंते नान्य इति गृहस्थानां
 यतुं च निश्चयं विदुः केवेद्यष्टाष्टपतं दत्तपरास्ते च मादिना वंद्यं गच्छंतीति वक्ष्यति ये वारपयोपलक्षिता
 वैरवानसापरिब्राजकाश्च अद्भुतपट्यकपासते तेषां येथं विद्विः सहा विरादिनागमनं वक्ष्यति पा रि
 ष्यादग्निहोत्रादुतिसंबंधाद्गृहस्था एव गच्छंतीति विदुरिति ननु ब्रह्मवांवारिणोप्यगृहीताग्राम
 अत्यारण्य अत्यायानुपलक्षिता विद्युते कथं पारिवोच्यसिद्धिर्नैव दोषः पुराणस्मृतिप्रामाण्यात्
 रेतसो नैविक ब्रह्मवारिणां मुत्तरेणायं गच्छंतीति प्रसिद्धो तस्तेष्वारण्यवासिनिः सह गमिष्यंति

॥४३॥

अथैकम ३

पकुर्वणका स्तस्वाध्याययहपाधीतिनवि ७ दोषनिर्णीदेर्गोर्हीः अनर्द्धरेतस्त्वेतदुत्तरमार्गप्रतिपत्तिकारणमु
राणस्मृतिप्रामाण्यादिष्यत इत्येविलमनर्थकं प्राप्नो नगहृच्छान्त्यर्थयो योगहृच्छाऽनित्यंविदुस्तेवास्वसा
वतोदक्षिणतो धूमदिः पंथाः प्रसिद्धेस्तेप्रायश्चंविदुः स गुणवान्यत्रब्रह्मविदुरथयदुवैवास्मिन्कुर्वंतिय
दिवनर्विषमेवेति किं गदुत्तरेणातेग कुंतिनमैर्द्वै नृर्द्धरेतसां गहृच्छानां च समाने आश्रमिले उर्द्धरेतसामेव
उत्तरेणापथागमनं नगहृच्छानामिति नयुक्तमग्निहोत्रादिवैदिक कर्मक बाहुल्येयत् सतिनेषदोषोपूत
हिते अत्रुमित्रसेयोग निमित्तं हितेषां गदेषो त थायमां धर्मो हिंसा नुग्रह निमित्तो हिंसा नृतमां प्रह्वययो या
दिवैवाहुं क शुद्धि कारणमपरिहृत्यतेषामतोऽपूतवैपूतत्वान्नत्तरेणापथागमनं हिंसा नृतमायाऽत्र
मन्त्र्यादिगं परिहृताश्च शुद्धा मानोद्दीतरे शत्रुमित्ररागद्वेषादिपरिहृताश्च विरजसस्तेषां युक्तः उत्तरः पंथाः
तथा च पौराणिकाः यप्रजामीषिरेवाथते वमशाना निरेसेजिरे ये प्रजां नेषिरेवात्रतेऽमृतत्वं हिते जिरे
इत्याहु रित्यविदा गहृच्छा नामरण्यवा सिनां च सें मार्गलेऽमृतत्वे फले च सत्यमरण्यवासिनां विद्यानधी
कंप्राप्तं तथा च श्रुतिविद्विरोधो न तत्र दक्षिणायंतिना विधादां सस्तयस्त्विन इति । एष स एतमविदि
तो न सुन रक्तीति च विरुद्धना स्तसं प्रवृत्तान स्यान्ममृतत्वेन विवक्षितं चा तत्रैवोक्तं पौराणिकेरा स्तसं
पुवंच्छानमनृतत्वं हितायते इति । यच्चायं तिकममृतत्वं तदपेक्षया तत्र दक्षिणायंति । स एनमविदिते
न सुन रक्तीयाद्याः श्रुतयद्व्यतो न विरोधो इति चेन्नेमं मानवमिति विशेषणा तेषा मिह न पुनरावृत्तिर
स्तीति च । यदि ह्ये पकां तेने वना वने रनि मं मानवमिति हेति च विशेषणमनर्थकं स्यादिममिहेत्या
वृत्तिमात्रमुच्यते इति चेन्नानावृत्तिराद्येनेने वनि नानावृत्तिरर्थस्य प्रतीतत्वादावृत्तिकल्पनाथन
र्थिकाऽतश्चमिहेति च विशेषणार्थव चायान्यत्रावृत्तिः कल्पनीया नवसदेकमेवादितीयविमित्येवं

नयुन राकर्त शतीं मानवमादर्तना वर्तत इत्यादि श्रुतिविरोधः ४

मानव

प्रययवतां मूर्धन्यानाध्याविर्मागर्गणमनं ब्रह्मेवस न्ब्रह्माप्येति तस्मान्न सर्वमसकन्न तस्य
 प्राणानुक्रामेत्यत्रैव समवनीयंत इत्यादिश्रुतिविज्ञाते ल्यो न तस्माज्जीवा दुस्त्रिभुविषोः प्राणा
 नोक्रामेति सहैव गच्छतीत्यर्थः कृत्यत इति चेन्न त्रैव समवनीयंत इति विशेषणार्थं कथा सर्वे
 प्राणाऽनूक्रामंतीति वप्राणैर्गमनस्य प्राप्तत्वात् तस्मादुक्रामंतीत्यना वां केवैषा यदा पिमोक्षस्य संसा
 रगतिवैलक्षण्यं प्राणानां जीवेन सह गमनमात्रां कथं तस्मान्नोक्रामंतीत्युच्यते तदाप्यत्रैव समव
 नीयंत इति विशेषणमनर्थकं स्यान्न च प्राणैर्वियुक्तस्य गतिरूपप्रद्योते जीवश्चेत्त्वं वा सर्वगतत्वात्
 दान्नो निरवयवत्वात् प्राणसंवेद्यमात्रे मेव ह्यग्निविस्फुल्लिङ्गवज्जीवच सेदकारणमियतस्तद्विद्यो
 गजीवत्वे गतिर्वा नूना कथा कल्पयितुं श्रुतयश्चेन्मरणान्न च सतो गुणुरवयवः स्फुटितो जीवा
 रव्यः सद्रूप इति कृत्वा कृत्वा गच्छतीति सगुणब्रह्मो वा स के स्य प्राणेः सह नाद्यागमनसापेक्षमेव चा
 नृत्यं नो सान्नो ह इति गम्यते तदपराजिता प्रसूतैरं मदीयं सर इत्याद्येकातेषा मेवैष ब्रह्मलोक
 इति विशेषणादतः पंचाग्निविदो गृहस्थायैवे मे रण्येवा न प्रस्थाः परिव्राजकाश्च सह नैष्ठिकब्रह्म
 वारिसिः अज्ञो तं ज्ञात पश्येवमाद्युपासते अद्यानास्तपस्विनश्चेत्यर्थः उपोसनद्राष्ट्रस्तस्यार्थ
 र्थः १३३ श्रुते दत्तमिच्छया सत इति यच्च चयं तराद्येव सयं सैव ब्रह्म हिरण्यसर्गाख्यमुपासते ते
 सर्वे विषमविरसिमानि नो देवतां मलिसंसेवंति प्रतियद्यंते समानमन्यन्तु र्थे गतिव्याख्यानेनैष
 दोषो देवयानः पंथाः आख्यातः सत्यलोकावसानो नां डाहृदिर्यदंतरापितरं मातरं चोतिमंत्रवर्णा
 दध्यैथीं तस्मै स्तुतावनाथो यज्ञे गृहस्था ग्रामे ग्राम इति गृहस्था नाम साधारणविशेषयो
 मरण्यवासिने ल्यो र्यच्यर्थे यथावान् प्रस्थाः परिव्राजकानामरण्यविशेषणं गृहस्थे ल्यो व्याच

शयच्युत्पत्ति
 तस्मात्तयोऽस्य
 यननृत्यमेत

त्यर्थे । तद्वदिष्टापूर्त्त इष्टमग्निहोत्रादिवैदिकं भवति कर्मपूर्त्तं वापीकूपतजगादि करणंदत्तं ब्रह्मिर्वैदियथाशक्त्यर्थे
स्योऽप्यसंवितागोदत्तमिथेवं विधंपरिचरणापरित्राणारक्षणासत इति ब्राह्मस्य प्रकारदर्शनाथं वा तदेव नवजि
तचक्षुर्मेक्ष्मालिमानिनी देवाः सौतामलिसंसंवन्ति प्रतिपद्यन्ते । ये तथातिवाहिताधर्माद्रात्रिरात्रिदेवो वतारात्रेरपरप
क्षदेवतामेवमेव कक्षपक्षगलिमानिनामपरपक्षाद्यन्वण्मासान्दक्षिणादक्षिणादिशोमेतिसविता तान्मासान्दक्षिणादि
णायनमासाद्यसिभनिनी देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । संचवारिण्यो हि सौमासदेवता इति मासानिति ब्रह्मवचन
प्रयोगस्तामुनैते कर्मिणः प्रवृत्ताः संवत्सरसंवत्सरा लिमानिनी देवतामसि प्राप्नुवन्ति । कुतः पुनसंवत्सरप्राप्तिर्मा
प्रसंगेयतः प्रतिषिध्यते । स्थिप्रसंगः संवत्सरप्राप्तिर्मासस्यैकस्यावयवत्वे तद्विणोत्रायपोतत्राचिरा
दिमार्गप्रवृत्तानामुदगयनमासेत्योऽवयविनः संवत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता तः इहापि तदवयवसूतानां दक्षि
णायनमासानां प्राप्तिं भुवा तदवयविनः संवत्सरस्यापि पूर्ववत् प्राप्तिरापन्नेनैव तस्तस्य प्राप्तिः प्रति
षिध्यते नैतत्संवत्सरमसि प्राप्नुवन्तीति मासेत्यपि नुलोकं पि नुलोकादाकाशमाकाशाच्चंद्रसंमर्शको
सोमः स्तेः प्राप्यते चंद्रमाय एष दृश्यते । तरि हे सोमो राजा ब्राह्मणानां तदन्तर्देवा तानां चंद्रमसमन्तं देवा इन्द्रा
दयोऽस्युयं यतस्ते धर्मादिना गत्वा चंद्रव्रताः कर्मिणो देवैर्मुह्यन्त्यन्ते । नन्वनर्थायेष्टादिकारणं यद्यन्त
स्ते तादेवैर्लक्ष्येण दोषो न्तमिथ प करणमत्रत्यस्य विवक्षितत्वा न्नहिते कवलोक्षे पेपादेवैर्लक्ष्यते ।
किंतर्कपकरणमात्रं देवतानां संवन्ति ते स्त्रीपक्षुष्ट्यादिव दृष्ट्या न नूद्युपकरणेषु स्त्रियो न भुपनूवो
नं विष्णो न राक्षामियादि । न च ते पांश्चर्यादीनां पुरुषोपसोग्यत्वे नैपुपसोगो नास्ति तस्मात् कर्मिणो देवानां
मुपसोग्या अपि संतः सुखिनो देवैः क्रीडन्ते । नारीरंचतेषां सुखोपसोग्यो ग्यं चंद्रमंडले आप्यमारत्य
ते । तदुक्तं पुरस्तात् । द्वात्रिंशद्वा अपोक्षलोका गौकुताः सोमो राजा संवन्तीति ताः आपः कर्मसमवायि
न्य इतरैश्च तैरनुगाः ताः सुलोका प्राप्य चंद्रत्वं मापनाः नारीराद्यारसिका इष्टाश्चैक्ष्मपासकानां संवन्ति

अं
 त्वं व्याप्यं च रीरा सङ्गु योता वग्नो कृताया मग्निना नदह्यमाने शरीरे तद्भुया आपो धूमेन सहोर्ध्वं यजमान
 नमावेष्टुं चंद्रमंडलं प्राप्य कुशमृत्तिकां स्थानीया बाह्यशरीरं सिकलं तं तदाराख्ये नवशरीरं भूरेषे
 ष्टादिफलमुपभुंजान आसते। यावत्तदुपलोगनिमित्तस्य कर्मणः क्षयः संपतंतियेनेति संपातः कर्मणः
 क्षयो यावत् संपातयावत् कर्मणः क्षय इत्यर्थः। तावत्तस्मिंश्चंद्रमंडलं षड्विंशत्यां स्थानं तस्मै तमेव वक्ष्यमाण
 मध्यां नमार्गं पुनर्निवर्तते पुनर्निवर्तते इति प्रयोगात् पूर्वमप्यसकृच्चंद्रमंडलं ता निवृत्ताश्चासन्निति
 गम्यते। तस्मादिह लोक इष्टादिकर्मोपविचयचंद्रमंडलं तत्र ह्येव च तैस्तु पाप्मा अपि तत्र स्थानं तु न
 लुप्तं तस्मिन् स्थितिनिमित्तं कर्मक्षयात् स्नेहक्षयादि वप्रदीपस्य। तत्र किं येन कर्मणा चंद्रमंडलं मा स्तु सत्य
 सर्वस्य ह्येतस्मादवरोहति। किं वा सा वरोष इति किं ततो यदि सर्वस्यैव क्षयः कर्मणा चंद्रमंडलं स्तु सत्य
 बमोक्षः प्राप्नोति तिष्ठतु तावत्तत्रैव मोक्षः स्यान्न चेति तत्तथागतस्येह शरीरोपलोगादिन संस्रवति। नतः
 शेषेणेत्यादि स्मृतिविरोधश्च स्यान्न चिष्टा प्रतदन्नयति पिरैकेणापि मनुष्यलोके शरीरोपलोगनिमित्तं
 निकर्माण्याने कानि संस्रवन्ति। न च तेषां चंद्रमंडलं मा स्तु सत्येव दीपानां वत्स्यते विरोधः। नोषराद्यश्च
 सर्वेषां कर्मसामान्यादिविरुद्धोऽतएव तत्रैव मोक्षस्यादिति दोषात्। विरुद्धो नैकयो न्युपलोगफला
 नां च कर्मणा मेकैकस्य जंतोरारं स कल्प संस्रवान् नैकैकस्मिन् जन्मानि सर्वकर्मणा क्षय उपपद्यते ब्रह्म
 हत्यादेश्वेकैकस्या कर्मणा नैकजन्मारं स कच स्मरणं। तस्मात्तद्विप्राप्तानां वात्यं तस्मात्तानां मुक्तपदे
 तोः कर्मणा आरं स कचा संस्रवात् सत्सूता नां वस्त्रं समानानां कर्मा संस्रव संसारानुपपत्तिस्तस्मान्नैकस्मिन्
 न्न नि सर्वेषां कर्मणां मुपलोगो यत्तु कैश्चिदुच्यते सर्वकर्मोपपद्यते न प्रायणे कर्मणां जन्मारं स कल्प
 तत्रा कानि वि कर्मण्यनारं स कल्पे नैव तिष्ठंतिका निचिज्जन्मांतराण्यारं सत इति तोपपद्यते। मरणस्य
 सर्वकर्मसि व्यंजकत्वात् स्वगोचरा सि व्यंजकप्रपदीपवदिति तदस सर्वस्य सर्वा न्न कचा स्युपगमान्

उपलोगे तोऽशी गानिता नियमि मिमि त्वं चंद्रमंडलं

उपमर्दोऽ

सर्वस्य सर्वाभकवेदे शुकाका निमित्ताव बहु चा सर्वाभ नोपदै मर्दः कस्यचिच्छविदसिच्यक्तिर्वीप
पद्यते। तथा कर्मणामपि साम्याणां चैव 'दृष्ट्या च पूर्वोत्तरतमनुष्यमयूरकैर्मर्कटादिजन्तुभिः संसृता
विरुद्धानेकवासनाः मर्कटचप्रापकेण कर्मणा मर्कटकुमार समाणेन नोपमृद्यंत तथा कर्मण्यप्यन्य
जन्मप्राप्ति निमित्तानि नोपमृद्यंत इति युक्तं। यदि हि सर्वाः पूर्वा जन्मा तुल्यतवासना उपमृद्येरन्मर्कट
जन्म निमित्तेन कर्मणामर्कटजन्मन्यारब्धे मर्कटस्य जातमात्रेभ्यमानुः शारवायाः शारवांतरगमने मातुल्य
रसंलग्नत्वादि कोत्रा व्यंन प्राप्नोतीह जन्मन्य नस्य स्तु चान्ना चातीतानंतरजन्म निमर्कटल्यमेवा सति
तस्येति शक्यं कर्तुं तं विद्या कर्मणा समन्वारते ते पूर्व प्राप्ता चेति कृते भूतस्मादासनाव न्नाशेष कर्मोप
मर्द इति शेषकर्मसंख्यो यत एव ततः शेषेणोपयुक्ता कर्मणः संसारा मुपपद्यत इति न केचिदिरोधः
कोऽसावधायं प्रति निवर्तत इत्युच्यते यथे। तं यथागतं निवर्तते ननु मासेस्यः पिच्छलो कं पिच्छलो क
दा कान्नाभा कान्ना चंद्रमस मिति गमनक्रम उक्तो न तथा निवर्तिः किं तर्ह्यैकावशाद्वा युमि याद्या कथं यथ
तमि च्यते नैष दोष आकाश प्राप्ते स्तुल्यत्वा नृथि वी प्राप्ते च नवात्रयथेतमेवेति नियमेन निमित्त
मर्दो वमपि निवर्तते पुनर्निवर्तत इति पुनर्न नियमोऽत उपलक्ष्यार्थमेतदुच्येतमिति अतो सौतिक
माकज्जातावप्रतिपद्यते यास्तेषां चंद्रमसं क्षेत्रा रोरं लेका आप आसु स्तास्तेषां तत्रोपसोगमिनिमि
तानां कर्मणां क्षये विलीयंते दृष्टसंस्थानमिवाग्निसंयोगे नु विलीना अंतरि ह्यस्थाना कान्ना स्तुता इव
सूक्ष्मा सवतिता अंतरि ह्यद्वायुसंवति वायुप्र तिष्ठा वायुत्वेना इतश्चाभुतश्चोद्यमानास्तासिः सह ही
णकर्म वायुत्वेन सवति वायुत्वेनास्तासिः सहेव भूमो सवति भूमो भूत्वापु सरणमात्ररूपेण सवत्यसंख्य
त्वाततः सर्वे न समर्थो मेघो सवति मेघो नृत्वा ननेतु देवो मेघप्रवर्पति वर्षधारा रूपेण शेषकर्मोपततीत्यर्थः।

रेषु जातानां तः सिकुदेहसं बंधोर्दुर्लभ एव बद्धाः स्थावराः ७

तद्दृष्ट्वा हि यदा अधिवनस्यत यस्मिन् माषा इत्येवं प्रकारा जायन्ते शीघ्रं कर्मणा मनेकलं तदा ह्यु वचन
निर्देशो मेघाद्यादिषु पूर्वेष्वेकरूपत्वादेकस्यैवं तद्वै संलोक्य वचन निर्देशाय साक्षिरितदुर्गने दी समुद्रार
ण्यमसद्देहादिसंनिवेशसहस्राणि वर्षा धाराणि पतितानां तस्मात् प्रेतोर्वै खलु दुर्निष्प्रपतरं दुः निर्
क्रमणं दुर्निः स्तरणं यतो गिरितटादुदकस्रोतसो ह्यमानानदी प्राक्तवतिततः समुद्रं ततो व मकरादि
तिर्लक्ष्य ते सोप्यन्येन तत्रैव वस ह म करेण समुद्रे विलीनाः समुद्रां सो लिज्ज्वधरे राक्षसाः पुनर्वर्ष धारा सिम
रुर्देहो विवाहारे वा गम्यते पतिताः स्तिष्ठन्ति कदाचिद्वा यमगादिपीता स हिता आन्ये स्तेपान्ये रिच्येवं प्रका
राः परिवर्तेरन्का विदस्येष्टावरेषु वस्त्वन्तेषु जातास्तत्रैव सुखेन मध्येष्वपि स्थावरेषां मिथ्यतो
दुर्निः क्रमणत्वमयवातोऽस्माद्वा हि यवा दित्वा वा तमिदुर्निः प्रपततरं दुर्निः मिनततं रं दुर्निर्गमनतं
दुर्निष्प्रपतरमिति तत्करं बुद्धो द्रष्टव्यो ब्रूहि यवा दित्वा वो दुर्निष्प्रपतं तत्रैव स्तस्मादहं पि दुर्निष्प्रपतं रता
तस्मिन् देहसं बंधो दुर्निष्प्रपततर इत्यर्थो यस्माद् धीर्दृष्टेः तौ सि बद्धेः पुस्तकहितैः स्तु विरे वी स हि ता
अंतरा ह्ये विवाह्यं ते नेकत्वादन्नादानां कदाचिन्ना कृता पि न्दीय वृत्त्यारितः सिगित्तं द्यते य रासदारे
तः सिकुक्षा वंगतानां कर्मणो नृत्तिनासः कथं यो ह्यन्नमपि त्रिअनुशायितेः संसृष्टं यश्चरेतः सि वृत्तिरुका
व्येपोषितितद् य एव तदा कृतिरेव स वतितदवयवा कृतिस्तूय स्तूय इत्यन्यते रेतोरूपेण यो नि तिगता
शय्येऽतः प्रविष्टो नुशायी रेत सोरेतस्मिन्ने गा कृति सा विलत्वा सर्वल्यो गेस्य स्तेजः संस्तुत मिति अत्यंतरा ४६॥
तदतोरेतस्मिन्ना कृतिरेव स वतीत्यर्थः तथा हि पुरुषासुरा षो जायते गोर्ग वा कृतिरेव न जायन्तरे कृति
स्तस्माद् धत्तं तद् य एव स वतिति। ये कु क्ये नुशायित्यर्थं मंडळ मन्तरु ह्येव पा पकर्म निर्वोरे वी दियवा
दित्वा वं प्रतिपद्यं ते सै र्वी दियवा दित्वा उपात्त इति तदुपलोग निमित्तं ह्ये ब्रूहि दित्वा वं देह विनाशो यथा
+१ पुनर्जनुषा दित्वा वं ते बां नानुशायिता मिव दुर्निः प्रपतरं कस्मात्कर्मणा हिते १ +

पृ. १०८

५

कर्माजितं देहांतरं न वनं वज्रं ब्रूयात् कावसंक्रमंते सविज्ञाने सविज्ञानो लवाति सविज्ञानमेवान्वक्रामतीति श्रु-
त्यंतराद्यप्युपसंहृतकरणाः संतो देहांतरं गच्छन्ति तथापि च न वदेहं तरं प्राप्तिनिमित्तं कर्मोद्भावितं वा
सनाजानेन सविज्ञाना एव देहांतरं गच्छन्ति श्रुतिप्रामाण्याद्यथात्रिरादिना धूमादिनावगमनं स्वप्नवोद्-
तविज्ञानेन लब्धवृत्तिकर्मनिमित्तत्वात् न तथानुशासिनां ब्रह्मादिना वेन जातानां सविज्ञाना-
नामेवरेतस्मिन् योषि देहसंबन्ध उपपद्यते न हि ब्रह्मादिलवने कंडनपेषणादौ च सविज्ञानानां स्थि-
तिरस्ति ननु चंद्रमंडलादप्यवरोहतां देहांतरं गमनस्य तुल्यत्वात् कावसंक्रमंते सविज्ञाने तेव युक्ता तथा-
च सति घोरो न करं नुसव इष्टा पूर्वोत्तीदिका रिणां चंद्रमंडलाद्वारस्य प्राप्तायाव ब्रह्मणादिजन्म तथा च
सत्यनथा ये वेष्टां कृपासनं विहितं स्याद्युते आ प्रामाण्यं प्राप्तं वेदिकानां कर्मणा मूनर्थानुबं धित्या न-
वृक्षापोषणपतनवद्विशोषणं संसवादेहो देहं तरं प्रतिपित्तोः कर्मणो लब्धवृत्तिता कर्मणोद्भावितं न विज्ञा-
नेन सविज्ञानेन सविज्ञानं तुल्यं युक्तं वृक्षो गमरोहता इव तत्फलं जिघृते सोस्तथा चिरादिमो नागश्च तां सवि-
ज्ञानं वलं संच्रमादिनाव चंद्रमंडलमारुरुहतां न तथा चंद्रमंडलादवसरुहतां वृक्षाग्रादिव वृतां सवेत नृत्वं
यथा मुजराद्यसिंहतां वदसि द्यातवेदनानि निमित्तं संभूतिं प्रतिबद्धकरणानां स्य देहेनैव देहस्य देह-
तरं नीयमानानां विज्ञानं अन्यथा दृष्टा तथा चंद्रमंडलानामनुपादिदेहातिविरादसि द्यातवेदनानि नि-
मित्तं संभूतिं प्रतिबद्धकरणानां तरं प्रत्यवरुहतां स्वर्गलोगनिमित्तं कर्मद्वयान्मुदितां देहानां प्र-
तिबद्धकरणानामपरित्यक्तदेहबीजत्वादिस्तिरिद्धिर्भूतिता इवाकाशादिक्रमेणो मा मवस्य कर्मनि-
मित्तजातिस्त्वा वरदेहेः संश्लेषं प्रते प्रतिबद्धकरणतयानुरूपं दूतविज्ञाना एव तथा लवने कंडनपेषणा-
संस्कारसद्वपारसहि परिणामरेतः सेवनकावेषु भूतिं तव देवदेहांतरं सकस्य कर्मणोऽलब्धवृत्तिता

॥

इति सप्तमोऽध्यायः त्रयोविंशतितमः ॥

नो

देहवर्जितत्वात्संबन्धापरित्यागेनैव सर्वास्ववस्था सुवर्तत इति जलौक्यं कावत्वेन विरुध्यते तत्राद्ये त्वविज्ञानं सृष्टिं
तव देवेत्यदोषो नयवैदिकानां कर्मणां हिंसायुक्तत्वेनोत्पत्त्येव चंद्राव्यमनुमानं तु हिंसायाः शास्त्रोदितत्वा
देहिंसायाः नाशमहेतुत्वं मध्युपगम्यते यथैव हेतुत्वे मंत्रे विधादिव तदपनयोपपत्तेर्न दुःखकार्यं संकल्पे
पक्षिर्वैदिकानां कर्मणां मंत्रेणैव विषयसहणस्येति तत्र तेष्वनुशयिनां यद्रुल्लोके रमणीयं शो सनं वरणां
श्रीलंघनेषां ते रमणीयं वरणा रमणीयं वरणा रमणीयं नोपलक्षितः शो सनो नुशयः पुण्यं कर्म हिंसायुक्तं येषां ते रमणीयं व
रणा उच्यते । क्रौर्यं नृत्तमाया वर्जितानां हिंसाकामुपलक्ष्ये तु शो सनो नुशयसद्भावस्तेनानुशयेन पुण्येन कर्म
णा चंद्रमंडले लुक्त्रोषेणास्याशो रुहिप्रं वयमिदिदि क्रिया विशेषां ते रमणीयां क्रौर्यं हिंसा वर्जितां योनिमा
पद्येरन्प्राप्नुयुर्ब्राह्मण्यो निवाक्षत्रिययो निवा वैश्ययो निवा स्वकर्मनुरूपेणाथ पुनर्येतद्विपरीताः । कपूय
वरणा उपलक्षितकर्मणां शुभानुशयाः शोयत्रेकपूयां योथा कर्मयोनिमापद्येरन्कपूयामेव धर्मसंब
धवर्जितां शुभसितां योनिमापद्येरन्कर्मनुरूपेणैव ये तु रमणीया यवराणां दिता तयस्ते स्वकर्मस्थाश्चेदि
ष्टादिकारिणस्ते यमादिनागच्छंति गच्छंति वपुनः पुनर्घटायं त्रवद्विद्यां वेत्याप्नुयुस्ततो विरादिमीनागच्छं
ति । यदा तु न विद्यां सेविता पीष्टादिकर्म सेवंते तदा तयोः पथयोः तयोर्विदूमादिलुक्षणा यो नैकतरेणान्यतरे
णवानापियंति तानीमनिस्तानि दुःखणिदंशमत्राक कीटादीन्यसकृदा कर्तृनीस्तानि दुःखवन्ति । उत्त
मियस्तेति ईश्वरनिमित्तवेष्टेयते स्वतो जननमरणान्नो नैव काळः संपन्नसर्वंति न तु क्रिया सुसंगेषु वा का
लोस्तीत्यर्थः । एतत्सुदृजं लुक्षणां तृतीयं प्रकृतं वा क्रौपथानावपेक्ष्य स्थानं संसारणीतां येनैव दक्षिणमार्गमा
नूयं यो निवाश्चक्रयोनिं वा वांशवयोनिं वा च ७

४७॥

अपि पुनरागच्छन्त्यनधिकृतानां ज्ञानकर्मणोरगमनमेव दक्षिणेन पथेति तेनासौ लोको न संपूर्यते। पंचमस्तु प्रश्नः पंच
 अग्निविद्या व्याख्यातः प्रथमो दक्षिणे नरमार्गस्यो मपाकृतो दक्षिणे नरयोः पथयोर्व्यावर्तनापि मृतानां मर्गो प्र
 होपः समानस्ततो व्यावर्तनान्येर्विरादिनायंत्यन्यधूमादि। नापुनरुत्तरदक्षिणायनेषण्मासाः प्राप्नुवन्तः संसृज्य पुन
 व्यावर्तते अन्ये संवत्सरमन्ये मासेभ्यः पितृलोकमिति व्याख्याता पुनरसंहरादृष्टिरपि क्षीणानुशयानो वंदमंडलादाका
 रादि क्रमेणोक्ताः पुण्यलोकस्याऽपूरणं स्वरादेनैवोक्तं तेनासौ लोको न संपूर्यत इति यस्मादेवं कष्टा संसारगति
 स्तस्मादुत्तरदक्षिणे च साद्यजन्ममरणजनितवेदनानुसवकृतदक्षिणा दृष्टं जंतवो धर्माद्योरेव धोरे दुस्तारे प्रवेष्टिताः
 सागर इवागाधे भूवे निराशाश्चोत्तरां प्रति तस्माच्चैवं विधाः संसारगतिर्दुर्गुणैर्बलीतसे ह्युणलवेन्मात्स्यदेवंति
 वे संसारमहोदधौ धोरे पात इति तदेतस्मिन्नर्थे एषः श्लोकः। पंचाग्निविद्यास्तु तये स्तेनो हिरण्यस्य ब्राह्मणसुवर्ण
 स्य दूता सुरापि बन्ब्राह्मणः स नुरोच्यत तत्पदाराणां वसन्ब्रह्महा ब्राह्मणस्य हंतव्ये ते तपंति च वारः पंचमश्च
 पतितैः सहा वरनिति यथ पुनर्हय एतान्यथोक्तान्यं वाग्मी न्वेद सह तैरप्याचरन्महापति किलिः स नपापमना पितृ
 तेषु प्रवृत्तेन पंचाग्निद्वारे नैव वितोयन्मात्स्यतः पुण्यो लोकः प्राजापत्यादिर्यस्य सोयं पुण्यलोको सैव त
 य एवं यथोक्तं समस्तं पंचाग्निः प्रश्नैः एष्टमर्थं ज्ञातं देवदिरुक्तिः समस्तः प्रश्ननिर्णया प्रदूर्नार्थः ॥ ॥ दक्षिणेन
 पथा गच्छतामन्नसावउक्तस्तदेवानां अन्नं तं देवास ह्वयंतीति दृष्टं जंतुलक्षणं कष्टा संसारगतिरुक्ता। त
 दुस्य दोषपरिजिहीर्षया वैभानरा नृसाव प्रतिपत्यर्थमुत्तरोग्रंथ आरस्यते अथ नृपश्य सिप्रियमित्यादि
 लिंगादख्यायिकालुसुखावबोवाया विद्यासंप्रदायान्यायप्रद्वर्तिनाथविप्राचीनशाल इति नामत उपमन्यो
 रपत्यं प्रोपमन्यवः। सच यज्ञो नामतः पुलुषस्यापत्यं पौलुषिः तथैव द्युम्नो नामतो ललुवेरपत्यं लालुविस्तस्या
 पत्यं सौलालवेये जन इति नामतः शर्करायां पत्यं राख्यस्यापत्यं शर्कराख्यो बुडिलो नामतो अतराश्च स्या

पयं आश्वराश्विः पंचापिते दैते महाशालामहागृहस्थविस्तीर्णो सिः शालालिः संयुक्ताः संपन्ना इत्यर्थमिहा
 ओत्रियाः श्रुताय यनवृत्तमपन्ना इत्यर्थः । तद्वत्तुताः संतः समस्य संसृयद्विन्मीमासां विवारणां वक्रुः कृत
 वंत इत्यर्थः । कथं व. को नोस्माकं मात्मा किं ब्रह्मेत्याम ब्रह्म ब्राह्मयो रितरेतरविशेषणविशेष्यब्रह्मे
 त्यस्यात्मपरिक्लिप्तमत्मानं निवर्तयत्यात्मेति वा सम्यतिरिक्तस्य हित्या दिव्यलक्षणानुपास्यत्वे निवर्तय त्वसेदे
 नात्मे ब्रह्म ब्रह्मेवात्मेत्येवं सर्वात्मा वैश्वानरो ब्रह्म न आत्मेत्येतस्मिन् सवति । मद्भाते व्यपतिष्य हित्या दिशि
 गात्रहमीमां संतोपि निश्चयमलसमानाः संपादयां वक्रुः संपादि ८ तवं त आत्म न उप देष्टारमुद्दालको
 वै प्रसिद्धो नामतः स गवंतः पूजावंतो यमां रणिर रणस्याप्यसंप्रति संम्यगि ममात्मानं वैश्वानरो मम
 दक्षिणेत मध्ये तिस्मरति तं हंतं दानीमत्यागच्छामेयेवं निश्चिच्य तं हत्याजग्मुस्तं ह गतवं त आरुणिः स
 हतादृष्टेव तेषामागमनप्रमोजनं बुद्ध्या संपादयां चकार कथं प्रक्ष्यंति मां वैश्वानरो मम मेमहाशालामहा
 ओत्रियास्तेत्यो हंत सर्वमिव पृष्टं प्रति पश्येव कुं नो सहेऽतो हंतं हं निदानीमन्यमहमेषामत्यनुशासानि
 वक्ष्याम्युपदेक्षीष्टारमित्येवं संपाद्यतां होवाचाश्च पतिर्वी नामतो स गवंतो यं के कयस्यापत्यं के केयः संप्र
 तिसंम्यगि ममात्मानं वैश्वानरो मम येतीत्यादि समानं तेत्यो हराजा प्राप्तेत्यः पृथक् पृथक् अर्हो ण्यर्हो ण
 निपुरोहितैर्ह्येव्यकारयां चकार कारितवान्सहान्ये हराजा प्रातः संजिहानुवाच विनयेनोपगम्य दं
 धनं मत्तनुपादयं मिति सतैः प्रत्याख्यातो मयि दोषं पश्यंति नूनं यतो न प्रतिगृह्णंति मत्तो धनं मिति मन्य
 नः आत्मनः स हृततां प्रतिपिपादयिषन्ताह । न मे मम जनपदे स्तेनः परश्च हृत्ती विद्यते । न कदयोऽदाता स
 विति विसर्वे न मद्यपो द्विजोऽहमः सुन्नामैनाहिताग्निः दूतगुनी विद्वानधिकारानुरूपं न स्वैरी परदारेषु
 गताऽतएव स्वैरिणी कुतः दुरावारिणी न संसवतीत्यर्थः । तैश्च न वयं धनेनार्थिन इत्युक्त आह ल्यम त्वेति

या

धनं न गच्छति। ति। यद्यपि माणो वै कति लिख्यते। हे सगवतोऽहम् स्मितदर्थं किं तर्धनं मया वदे कैंक
मे यथोक्तम्। विजेधने दास्यामि तावत्प्रत्येकं तव द्वापि दास्यामि वसंतु सगवतः पश्यन्तु यममयागमित्य
ता सो हो नु ये न हे देवार्थेन प्रयोजनेन यं प्रतिचरेत्। चेत्पुरुषं तं हे वार्थं वदेदिदं मे प्रयोजनमागमनस्येदं
यं न्यायः सतां वयं च वैश्वानरज्ञानार्थिन आत्मानमेवैवमवैश्वानरं संप्रत्येये। पिसमागजानास्यतस्तमेव न
स्म स्यं ब्रहीत्युक्तस्तान् रोषाव प्रातर्वायुष्मा। स्यं प्रवित्तं विक्रास्मि प्रतिवाक्यं दातास्मी। स्तुत्यं तास्ते हरा
सि प्रायज्ञाः समित्याणधयः समिद्धारुस्तो अपरेद्यः पूर्वा ह्येराज्ञानं प्रतिनक्रमिरे गतवं ते यित एवं महाशा
व्यामहा श्योत्रिया ब्राह्मणाः संतो महाशाब्दव्याद्य सिमानं हित्वा समित्यां द्धारुस्तो जातितो हो नं राजानं विद्वान्।
नो विनयेनोपजग्मुस्तथान्ये विद्यापदि सुसिर्त्तवितव्यं तेत्यश्वादा विद्यां विवक्षुरनुपनीये योपनयनमकुरु
वता न्योऽथायोग्योऽप्यो विद्यामं दमदा नृत्येथान्येनापि विद्यादातयेत्याख्यायिकार्थः एतद्वैश्वानरविज्ञान
मुवाचेति वदप्रमानेन संबन्धः॥ ॥ सकथमुवाचेत्याह औपमन्यवहेकमात्मानं वैश्वानरं त्वमुपास्स इति पप्र
क्षु। न च यमपन्याय आचार्यः सन्निध्यं दृष्टुं तीति नैपदोषो यद्वेत्थ तेन मोपसीदत तस्तेन उर्ध्वं वक्ष्यामीति
न्यायदर्शनादन्यत्राचार्यस्याप्रतिज्ञानं वतिन्निध्यं प्रतिज्ञोत्सादः नार्थः प्रश्नो दृष्टो जातत्रात्रोः क्षेत्रदास्य
कुत एतदागादिति। दिवमेव ध्रुवो कमेव श्वी वैश्वानरमुपास्यो न गवेर्जी राजन्नि ति हो वाच॥ एष वै सुजेजा
शो सनं ते जोयस्य सोयं सुते तज्जा इति प्रसिद्धो वैश्वानर आत्मा मनोऽवयवस्तत्तत्त्वाद्यं च मान्मानमात्मैकदे
हस्यो मुपास्ते तस्मात्सु तेजसो वैश्वानुरस्योपासनात्तत्सु तमसिर्त्तुं तं सोम रूपं कर्मणि प्रसु तं प्रकर्षणं वसु
तं मासु ते वाहेणा। दिषु तव कुब्जे दृश्यते तीव्रं कर्मिणः स्वकुब्जलाऽत्यर्थोऽत्यन्तं दीप्ताग्निः स न्यद्रवसि च सुत्र

पौत्रादिप्रियमिष्टमन्योप्यत्यन्तपश्यतिवज्रियं स वा तस्यापि सुतं प्रसूतमासूतमित्यादिकर्मित्वं ब्रह्मवर्षसंकु
 लेयः कश्चिदेनं यथोक्तमेवं वैश्वा नरमुपास्ते मूर्ध्नि तु वैश्वा नरस्य धनसमस्तो वैश्वा नरोतः समस्तबुध्या वैश्वा न
 रस्योपासना मूर्ध्नि द्वारः ते विपरीतग्राहिणो व्यपतिथिपतितमसविष्यत्रयद्यदि मामेगिमिष्यो नागतो स
 विष्यः साधुकार्षीर्यन्मा मागतो सीत्यतिप्रायः ॥ अथ होवाच । सत्ययज्ञं पौत्रेषु देवावीनयो ग्यत्वकमात्म
 नमुपास्ते इति आदित्यमेव सगवो राजन्निति होवाच शुक्लनीळादिरूपत्वादिश्चरूपत्वमादित्यस्य सर्वसू
 पत्वाच्चासर्वाणि हिरूपाणि त्वाष्ट्राणि यतोऽतो वा विश्वरूप आदित्यस्तदुपासनात्तव बहुविचरूपमिहा सुजायं
 उपकरणं दृश्यते कुळे किंच नामनु प्रष्टुं श्यते । तस्योक्तो रथोऽन्यतरा रथो दादसी निष्को दासी सियुक्तो नि
 ष्को हारो दासी निष्को स्यन्ममित्यादिसमानं । वक्षु वैश्वा नरस्य सविता तस्य समस्त नैष्ट्योपासनं सवि
 र्यश्च शुद्धी नो तं विष्यो यन्मा नागमिष्य इति पूर्ववत् ॥ अथ होवाच । इदं मूर्ध्नि साधुवेयं वेयाघ्रपथं क
 त्वात्मानमुपास्स इत्योत्यादिसमानं पृथग्वर्त्तमानानां वक्षु नित्यस्य वा यो र्गं वरावहो दाहादिसिने
 दे वर्त्तमानस्य सोयं पृथग्धर्मात्मा वायुस्तस्मात्पृथग्वर्त्तमानो वैश्वा नरस्योपासनात् पृथग्धर्मा
 दिष्ठा स्त्वां बल्यो वस्त्राः । नादिलक्षणा बल्यं आययं यागत्वं तिष्ठथ ग्रथश्रेण योरथं कृत्येपि त्वाम
 नुयंत्य स्यन्ममित्यादिसमानं प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्ते तव उक्ता मिष्यदुक्तां तो स विष्य ॥ दय
 न्मा नागमिष्य इति ॥ अथ होवाच । जनमित्यादिसमानं मे षवै बहु ॥ आत्मा वैश्वा नरो बहु ॥ ४७ ॥
 माका वास्य सर्वे तत्त्वाद्बहु ॥ ४८ ॥ गुणोपासनाच्च त्वं बहु ॥ कोसि प्रजया पुत्रपौत्रादिलक्षणाया घनेन च
 हिरण्यादिना सं ६६ हस्त्वेषः संदेहो मध्यमं शरीरं वैश्वा नरस्य दिहे रूपवर्गार्थत्वात्मां सरुधिरास्थ्यादिसि

दंथो

॥४७॥

य

अबहुलं शरीरं तस्य देहस्यैव शरीरं यथा यच्छीर्णं मत्तस्य घनानां गमिष्यति ॥ ॥ अथ होवावा बुद्धिः कमाश्च त
रास्मिन्मिथ्यादिसमानमेष वैराग्यान्मावेच्छानशेषनरूपोऽहो न ततो घनमिति तस्मादयिमान् घनवांस्त्वं
पुष्टिमांश्च शरीरेण पुष्टेनैव नानिमित्तवास्तुस्तिरेवैष आत्मानो वैश्चानरस्य वस्तिर्मन्त्रसंसारस्वा
नवस्तिस्तेव्यसेत्यस्मिन्नोसविषयघनानां गमिष्यति ॥ ॥ अथ होवावा बोद्धा लुकमिथ्यादिसमानं पृथिवीमेव
वसवगवो राजानिति होवावैष वै प्रतिष्ठापदौ वैश्चानरस्य पादौ तेनैव ह्यास्येतां विष्णुना वलविषयतां शुभ्या
मृतोयमाना गमिष्यति ॥ ॥ तान्यथोक्तं वैश्चानरं दर्शनं न तो हतवा वै ते यूयं वै स्वात्स्वियनर्थको यूयं पृथ
गिवाऽप्यकू संतमिममेकं वैश्चानरं विद्वांसो न मपरिच्छिन्नं तु यथः हस्तिदर्शनं दूवजासंघायस्ये तमेव
पथोक्ता वयवैर्धूम्रं ह्रीं दिसिर्विशिष्टमेकं प्रादेशमात्रं प्रदेहौर्ध्वं ह्रीं दिसिः पृथिवीपादां तैरध्यात्मं मीयते इत्य
यत इति प्रादेशमात्रं मुखं दिशुवा नैःकरणेन च न मीयत इति प्रादेशमात्रोक्तं लोकादिपृथिवीयं तत्र प्रदेहापरिमा
णो वा मात्रो वा प्रादेशमात्रः प्रकर्षेण नान्नेपादिन्यत इति प्रादेशमात्रं कल्पयंति इह तु न तथाऽसि प्रेतः तस्य
ह वा एतस्यात्मन इत्याद्यपसं हारास्य गान्मतया निविमयते इति ज्ञायत इत्यसि विमानस्तमेतमात्मा
न वैश्चानरं विद्यान्तरान्नयति पुण्यपापानु रूपं गतिं सर्वा मेव ईश्वरो विद्वां नर एव वा विद्यात्मा ताद्विन्दे वैश्चानर
वीनरेः प्रत्यगात्मतया प्रविलज्जनीयत इति चैश्चानरस्तमेव मुपास्तेयस्सोदन्नं नादिसर्वेषु लोकेषु ह्य
लोकादिसर्वेषु पुत्रेषु वरावरैषु सर्वेषु आत्मसु शरीरेन्द्रियमनो बुद्धिषु तेषु ह्यात्मा कल्पनाया व्यपदिश्य
निदेहाः प्राणिनामन्ममति वैश्चानरं विसर्वात्मा सन्नन्ममति न यथाज्ञः पिंडमात्रातिमात्रिनः सन्नित्यर्थः
कस्मादेव यस्मात्तस्यैव प्रकृतस्यैव एतस्यात्मनो वैश्चानरस्य मूर्द्धवसुते जायते ह्युर्विष्टरूपः प्राणः पृथ
ग्वर्तमानं देहो बह्वो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ वथवा विध्यर्थमेतत्तद्वनमेव मुपास्य इत्यथेदानीं

वेद्यानरस्यविदोर्जनोऽग्निहोत्रं संपादयिष्यन्तारु। एतस्य वैश्वानरस्यसोक्तुरखवेदिभ्यादिकारसामान्या
लोमानिवर्हिर्विद्यामिवोरसिलोमान्यास्तीर्णातिदृश्यते हृदयंगार्हपत्यो हृदयादिमनःप्रणतिमिवा
नैतरीसवतिअतो न्याहार्यवचनो निर्मेन आस्यं भुखमाहवनीय इवाहवनीयो हूयते मिन्नन्मिति॥
तत्रैवं सतियदुक्तं सोऽजनाकाळे अगमद्वे सोऽजनार्थं तद्वोमार्थं होमीयंतद्वोतव्यं मग्निहोत्रसंपन्मात्रस्य विवक्षितत्वा
नाग्निहोत्रांगेति कर्तव्यता प्राप्तिरिह स हो सोक्तायां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां कथं जुह्यादित्याहु प्राणाय
स्यादेत्यनेन मंत्रेणाहुतिराद्वादचदान प्रमाणमन्नं प्रक्षिपेदित्यर्थं स्तेन प्राणरूप्यति प्राणे नृप्यति च कु
रूप्यति च हुरादित्योद्योश्चेत्यादि नृप्यति यश्चान्यद्योश्चादित्यश्च स्वामित्वेन विक्षिप्तस्तत्र नृप्यति
तस्य कृत्स्नं हि मनुष्यं सुं जानस्तप्यत्येव प्रत्यक्षं किंच प्रजादिसिद्ध्यते जः वारीरगतादी विरुद्धत्वं प्राण
व्यं वा ब्रह्म चर्वसंवृतं योऽस्याथायनिमित्तं तेजः॥ अथ यां चितायां नृतीमां ववृथी प्वमतीति समानं मन्यते।
सयः कश्चिदित्येदं वैश्वानरद्वानं यथोक्तमविद्वान्सन्नग्निहोत्रं प्रसिद्धं जुहोति यथांगारानाहुतियोम्या
नपोस्यानाहुतिस्थाने तस्मिन् जुहुयात्तादृक्त्वं तुल्यं तस्य तदग्निहोत्रं हवन्तं स्यादेवैश्वानरप्रसिद्धं विदोर्गि
होत्रविदोर्मातेवोतिप्रसिद्धाग्निहोत्रं निंदया वैश्वानरविदोर्गिहोत्रं रूयते इतश्चैतद्विशिष्टमग्निहोत्रं क
थं मथयएतदेव विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य यथोक्तवैश्वानरविज्ञानवतः सर्वं सर्वं शुक्लं केचिच्चित्याद्य ॥५०॥
कार्त्तं फुलमन्नमन्तीत्यप्यनयोरेकार्थत्वात्किंच तद्यथा इषीकायाः दूढमग्नं ग्रमग्नौ प्रोतं प्रक्षिप्तं प्रह
येत प्रदह्येत हि प्रमेवं हास्यविडुषः सर्वात्मस्तस्य सर्वान्नानामनुः सर्वं निरवशिष्टाः पाप्मानो यमां बमा

[illegible]

भा. थो.

वक्तव्यान्नावायी पदेनागम्येयेतयेनवापरं ब्रह्मादिश्रुतेः स आदेशः तमप्राप्यः पृष्ठवानस्याचार्यतमादेशं विज्ञि
नष्टि। येनादेशेनभूतेनाश्रुतमप्यन्यद्वुतंसवत्यमतममतकिंतंतर्कितंसवत्यविज्ञातमनिश्चितं श्रितंसवतीति। सर्वा
नपिवेदानधीत्यसर्ववान्यद्वयमधिगम्याप्यकृतार्थेवसवति। यावदात्मतत्वंनजानाती। त्वारच्यायिकातोवगम्य
तेतदेतद्वुतंसकत्वाह। कथंन्येतदप्रसिद्धमन्यविज्ञानेनान्यद्विज्ञातंसवति। एवंलुहपांवस्तूपलुत्यतद्व्येवंमन्वानः पृ
ष्ठति। कथंन्येननुप्रकारेणहेसगवः स आदेशो सवतीति। यथा स आदेशो सवतिइतितद्वुपु। हेसोम्ययथा लोके
केनमृत्पिंनेरुक्कुंडादिकारुणासूतेनविज्ञातेनसर्वमन्यत्तद्विकारजातंमृत्तुमृत्तुद्विकारजातंविज्ञानंस्यात्। ननु
कथंमृत्पिंनेकारणेविज्ञातेकार्यमन्यद्विज्ञानंस्यान्नैवदोषः। कारणेनानन्यत्वाकार्यस्ययन्मन्यसेअन्यस्मिन्हीनविज्ञाते
न्यन्नविज्ञायतइति। सन्यमेवस्याद्यन्यकारणाकार्यस्यान्तलेवमन्यत्कारणाकार्यं। कथंतर्हिदिंनोकेइदंकारणा
मयमस्येविकारइति। मृत्पुवावारंसपांवागारंसपांवागालंबनमि। येतत्कोसोविकारो। नामधेयं। नामैवनामधेयं।
स्वार्थधेयंत्रययोवागालंबनमात्रंनामैवकेवलंनविकारोनामवस्थस्तिपरमार्थतो। मृत्तिकेत्येवमृत्तिकेवतुसत्यवस्थ
स्तियथाक्लोम्येकेनकोलोहमणिनासुवर्णपिंडेनसर्वमन्यद्विकारजातंकटकमुकुटकेयूरादिविज्ञातस्याद्या
रंसपमित्यादिसमानं। यथाक्लोम्येकेननरवनिर्कृतनेनोपलुद्धितेनकुक्कायसपिंडेत्यर्थः। सर्वकाश्चैयसंकुक्का
यसोर्विविकारजातंविज्ञातंस्यात्समानमन्यत्। अनेकदृष्टीतोपादानंदाष्टीतिकानेकलेदानुगमार्थः। दृष्टप्रती
त्यर्थेनैवसोम्यस आदेशोयोमयोक्तोसवतीत्युक्तवतिपितर्याहेतरो। नवैन्नूनंसगवंतः पूजावंतः गुरवोममयेते
एतश्चयद्वुक्तंवस्तुनावेदिषुर्नविज्ञातवैतोन्नं। यद्यद्विद्यवेदिष्यन्विदितवंतएतद्वस्तुकथंमेगुणवतस्तत्ता
यानुगतायनावक्ष्यन्तोक्तवंतस्तेनाहमन्येनविदितवंतइत्यवाच्यमपिगुरोर्न्यग्सावमवादीयुनर्गुरुकुलं ५१॥
प्रतिप्रषणसयादतोसगवांस्त्वमेवमस्यंतद्वस्तुतयेनसर्वज्ञंज्ञातेनमेस्यात्तद्वीलुकथयचिद्युक्तःपितोवाय।
तथास्तसोम्येति॥ सदेवसदित्यस्तितामात्रंवस्तुसूक्ष्मंनिर्विशेषंसर्वगतमेकंनिरंजनंनित्यंनिरवयवंविज्ञानं
यदवागम्यतेसर्ववेदांतेत्येवशब्दवधारणार्थोक्तिरदवधियतइत्याह। इदंजगन्नामरूपक्रियावद्विद्वत्तमुपलभ्यते

२ प्राप्ते

नवती

यत्तद्वदेवासीदित्यासीच्छब्देन संबध्यते कदासदेवेदमासीदित्युच्यते । ये जगत् प्रागुत्पत्तेः किंने दानी मिदं सत्
येनाग्रमासीदिति विशेषित । न कथं तर्हि विशेषण मिदानी मपीदं सदेव किंतु नामरूपविशेषणवदिदं शब्दबुद्धि
विषयं वेतीदं सत्त्वति प्रागुत्पत्तेः स्वरूपे केवळसत्त्वबुद्धिविषयं वेतीदं सत्त्वति । प्रागुत्पत्तेः स्वरूपे केवळसत्त्वबुद्धि
प्रागुत्पत्तेः वेतिसदेवे सोम्येदमग्रमासीदिति अवधार्यते । नहि प्रागुत्पत्तेर्नामिव रूपवदेदमिति ग्रहीतुं शक्यं वस्तु
सुसुप्तकालवत् । यथा सुसुप्तादुत्थितः सत्यमात्रमवगच्छति सुषुप्ते सन्मात्रमेव केवळं वस्तुत्विति । तथा प्रागु
त्पत्तेरित्यसि प्रायो यथेदमुच्यते । लोके पूर्वाद्देवतादिसिद्धेः सत्त्वगुणाकुलात्केन मृत्पिंडं प्रसारितं तु पलस्य ग्रामो
तरंगत्वा प्रत्यागतो पराहृतत्रैव घटद्वारा वाद्यनेकसेदसिन्नाकार्यमुपलस्य मृदेवेदं घटद्वारा वादिकेवळं पूर्वा
द्देवासीदिति । तथेहपि नुद्येच्यते सदेवेदमग्रमासीदित्येकमेवेति स्वकार्यपतितमन्यन्नास्तीत्येकमेवेत्युच्य
ते । द्वितीयमिति मृद्यतिरेपकेण मृदोयथान्यद्घटाद्याकारेण परिणमयितृकुलालादिनिमित्तं तत्कारणं घटं
तथा सद्यतिरेपकेण सतः सहकारिकारणं द्वितीयं वस्तुतरं प्रातिषिध्यते अद्वितीयमिति । नास्य द्वितीयवस्तु
तरं विद्यत इत्यद्वितीयं ननु वैशेषिकपक्षेऽपि स सामाधिकरण्यं सर्वस्योपपद्यते इत्युपादिषु सत्त्वबुद्धि
नुवृत्तेः । स इत्यं सद्गुणः सत्त्वमेत्यादिदर्शनात् । सत्यमेवंस्यादिदानीं । प्रागुत्पत्तेः स्तने वेदं कार्यं सदेवासीदि
त्यस्य पगम्यते वैशेषिकैः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वात्कपभगमान्नैव केमेव सद्द्वितीयं प्रागुत्पत्तेरिच्छंति । तस्मादे
वैशेषिकपरिकल्पिता सतो न्यत्कारणं मिदं सद्युच्यते मृदादिदृष्टं तेत्यस्तत्र तस्मिन् प्रागुत्पत्तेर्वस्तु निरूपणं
केवेनात्रिका आहुर्वस्तु निरूपयंतोऽसत्त्वात्त्वावमात्रं प्रागुत्पत्तेरिदं जगदेकमेवाग्रेऽद्वितीयमासीदिति । सत्
त्वावमात्रं हि प्रागुत्पत्तेस्तत्त्वं कल्पयंति बोद्धाः । ननु सत्प्रतिद्विवस्तुतरमिच्छंति । यथा सत्त्वासदिति गृह्यमाणं यथा
सूतमविपरीतं तत्त्वं सत्त्वं द्वितीयत्वं चोच्यते तैर्वाकं न युक्तं तेषां सावावावमात्रमस्य पगच्छतामसत्त्वमात्रं
नवतीति तेनैवायका नवतीति सत्त्वमात्रं प्रागुत्पत्तेर्देवतामत्तं वैशेषिकैः कथं प्रागुत्पत्तेरिदमासीदसदेकमेवा द्वितीयं नैति वस्तु

संख्यासंबन्धे ३१९

सद्रूपनिवृत्तिपरत्वादाकस्यसदित्ययशं हतावच्छेद ३

कथं २

ति चे १

प्रागुत्पत्तेः सदसावस्यप्रमाणा सावाग्रागुत्पत्तेरसदेवेतिकल्पना ननुपपत्तिः ननुवस्था कृते शब्दा
हार्थत्वेऽसदेकमेकमेवाद्वितीयमिति पदार्थवाक्यार्थोपपत्तिस्तदनुपपत्तेर्वेदवाक्यमप्राणं प्रसज्येतेति चेन्नैव दोषः स
दाकृतिवाचक एकमेवाद्वितीयमित्येतौ च सह नानेन समात्ताधिकरणौ तथेदमासीदिति च तत्र ननु सदाकथं प्र
युक्तः सदाकथं मेवावलंब्य सदाकथार्थविषयां बुद्धिं सदेकमेवाद्वितीयमासीदित्येवं लक्षणं ततः सदाकथार्थो निनि
वर्तयत्यन्वास्तु इवाभ्यालंबनोऽन्तदसिमुखविषयान्निवर्तयति तद्वन्ननुपुनः सदसावभोवा सिध्यतेऽतः पुरु
षस्य विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थं परमिदमसदेवेत्यादिवा कथं प्रयुज्यते दर्शयित्वा हि विपरीतग्रहणं ततो नि
वर्तयितुं शक्यत इत्यर्थं ब्रह्मादसदादिवाक्यस्य प्रामाण्यं जसिद्धमित्यदोषः तस्मादसतः सर्वासावरूपत्वात्सा हि
प्रमाणा श्वलुहे सोम्येवं स्यादसतः सज्जायेत इत्येवं कुतो सवेन्न कुतश्चित्प्रमाणा देवं संसवतीत्यर्थो यदि पि बीजापम
ष्टास्ते कुरेपानुवर्तन्ते त एव न तेषामुपमदं कुरेपमनियत्पुनर्जन्म बीजाकारसंस्थानं तद्बीजावयवव्यतिरेकेणाव
स्तुत न वेनादि कैरस्य पगम्य तेयदं कुरजन्मन्यपमृद्येताथ तदस्य वयवव्यतिरिक्तं वस्तु तत्तथा च सत्यस्य
पगमविरोधोऽथ संब्रह्मस्य तं पगंतं बीजसंस्थानरूपमुपमृद्यत इति चेत् केयं संब्रह्म निर्नाम किमसावसावत ॥ ५२ ॥
साव इति यद्यसावो दृष्टो तो सावोऽथ वसावः तथापि नासावादं कुरोत्पत्तिः बीजावयववैत्यो ह्यं कुरोत्पत्तिः अवय
वाअप्यपमृद्यंत इति चेन्न तदवयवेषु लुप्यत्वाद्यथावेनादि कानां बीजसंस्थानरूपो वयवीनास्ति तथा वयवा
अपीति पतेषामप्यपमदं लुपपत्तिर्बीजावयवानामपि सूक्ष्मा अवयवास्तदवयवानामपि अन्ये सूक्ष्मतराः

वयवा इत्येवं प्रसंगस्या निवृत्तेः सर्वत्रोपमर्दानुपपत्तिः । स दुष्यनुवृत्तेः सत्त्वाऽनिवृत्तिश्चेति सद्वादिनां सत एव स दु-
 त्यतिः सैक्यति । न त्वसद्वादिनां दृष्टान्तो सत्यसतः सदुत्पत्तिः मृत्पिण्डाद्यदोत्यतिर्दृश्यते सद्वादिनां । तद्वावेसावाच-
 दत्तावेसावाच्यतावादे व घट उच्यते । घटार्थिना मृत्पिण्डो नोपादीयेता सावराह बुद्धिर्बुद्धिर्बुद्धिश्च घटा-
 दो प्रसज्येत न त्वेतदस्य तो नासतः सदुत्पत्तिः । यदथा दुर्मृदुर्बुद्धिर्घट बुद्धेर्निमित्तमिति मृदुर्बुद्धिर्घट बुद्धेः का-
 रणमुच्यते न तु परमार्थत एव मृदुर्बुद्धिर्वास्तीति तदापि मृदुर्बुद्धिर्विद्यमाना विद्यमानाया एव घट बुद्धेः का-
 रणमिति नासतः । सदुत्पत्तिर्न घट बुद्धो निर्मितमनै मित्तिकतया । आनंतर्यमात्रं न तु कार्यकारणत्वमिति
 येन । बुद्धिर्ना नैरंतर्यगम्यमाने वै नाशिकानां बहिर्दृष्टान्ता सावादतः कुत स्तरवत्सोम्येवं स्यादिति स्त-
 वाव । कथं केन प्रकारेणासतः सज्जायेतेति । असतः सदुत्पत्तौ न कश्चिदपि दृष्टान्तप्रकारो स्तीत्यसि प्रायः । ए-
 वमसद्वादि रपक्षमुन्मथ्योपसंहरति सत्त्वेव सोम्येदमग्र्ये आसीदिति स्वपक्षसिद्धिः न तु सद्वादिनां पिस-
 तः सदुत्पद्यत इति नैव दृष्टान्तो स्ति घटाद्यदंतरोत्पत्त्येव दर्शनार सत्यमेवं । न सतः सदंतरमुत्पद्यते । किं तर्हि
 सदेव संस्थानांतरेणावतिष्ठते । यथा सर्पः कुण्डली सवति । यथा च मृदुर्बुद्धिर्पिण्डाद्यदकपाकादिप्रकारै र्यद्येव स-
 देव सर्वप्रकाराव स्तं । कथं प्रागुत्पत्तेरिदमासीदित्युच्यते । न नूनं कृतं चया सदेव इत्यवधारणमिदं शब्दवाच्य-
 स्य कार्यस्य । प्राप्तं तर्हि प्रागुत्पत्तेः सदेवासीन्नेदं शब्दवाच्यमिदानीं मिदं जातमिति । असत एव दं शब्दबुद्धिर्वि-
 षयतया वस्था । नाद्यथा मृदेव पिण्डाद्यदि शब्दबुद्धिर्विषयत्वेनावतिष्ठते । तच्च ननु यथा मृदुस्त्वेव पिण्डाद्य-
 दाद्यपि । तच्च सद्बुद्धेरन्यन्थ बुद्धिर्विषयत्वात् कार्यस्य सतो न्यददृष्टान्तं स्यात् कार्यजातं यथाप्याज्ञौ न पिण्डाद्यदि
 नाममिति तरेतरव्यतिवारे विमृत्वा व्यतिवाराद्यद्यपि घटाः पिण्डं व्यतिवर्तति पिण्डश्च घटं तथापि घटो मूलं न

व्यसिचरतः तस्मान्मन्मात्रं पिंडघटौ व्यसिचरति त्वं गौरव्यो वागांतस्मान्मृदादिसंस्थानमात्रं घटादय एव सत्ये
संस्थानमात्रमिदं सर्वमिति युक्तं प्रागुच्यतेः सदेवेति वाचारं सणमात्रचादिकारसंस्थानस्य ननु निरवययै सन्ति
श्रुतानिः क्रियं शांतं निरवयुं निरंजुनं सबाह्या स्यतरो ह्यज इत्यादि श्रुतित्यो निरवयवस्य कथं विकारसंस्थान
मुपपद्यते नैष दोषः रक्षाद्यवयवस्यः सर्पादिसंस्थानबहुविपरिकल्पिते स्यः सदवयवस्यो विकारसंस्थानो
पपद्यते वाचारं सणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमेवं सदेवासत्यमिति श्रुतेरेकमेवादितीयं परमार्थत इदं
द्विकाव्येपि तस्मै हेतुते हां वं केदरी नं कृतवत्तौ दतश्च न प्रधानं सां स्ये रव्यपरिकल्पितं जगत्कारणं प्रधान
स्यावेतनत्वात्कृपगमादिदं नु सचेतनमीहेतुचात केथमेतत्त इत्याहं बहु प्रसूतं स्यांसवेयं प्रजायेय प्रक
र्षपोत्पद्येय यथामृदाद्याकारेण यथावारक्षादिसर्पाद्याकारेण बुद्धिपरिकल्पितेनासदेवतर्हि सदेवत
र्हि सर्वं य द्रव्यते रज्जुरिव सर्पाद्याकारेण न सत एव चैतत्त देनान्यथा गृह्य भ्रमाणत्वात् सत्वं कस्य विदि
ति ब्रूमो यथा सतो न्यद्वस्तुंतरं परिकल्प्य मुनस्तस्यैव प्रागुच्यतेः प्रद्यं साञ्चो ह्यमसत्यं ब्रुवते तार्कि काः न तथा
अस्मात्सिः कदा विद्वदपि सतो न्यदसिधाने मसिधीयते वतैव तैयदन्य बुध्या यथारज्जुरेव च सर्प बुद्ध्या सर्प
इत्यसिधीयते यथा वा पिंडघटादिमृदान्य बुध्या पिंडघटादिना ह्येनासिधीयते लोके रज्जु विवेकदर्श
नां तु सर्पासिधान बुद्धीनां सिवर्तते यथा रज्जु विवेकदर्शनां घटादिना ह्य बुद्धी सत्त्वसिधिवे कदर्शनामन्य
विकारना ह्य बुद्धी निवर्तते यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसास्पदेति अनिरुक्ते नित्यने इत्यादि श्रुति
स्यः एवं ईहि तात तेजो मृजत तेजः सृष्टवत् ननु तस्माद्वा एतस्मादा मनो जाकावाः संरसूत दूति श्रुत्यंतर
आकाशादायुस्ततस्त्वं रीयेत्यतीयं तेजः श्रुतमिह कथं प्राप्य सीमयेन तस्मादेव देव तेजः सृज्यते ततः एव

भसिधेयं रूपपरिकल्पते सदेव नु सर्वमसिधान ६

१५

वाकाशमिति विरुद्धं। नैष दोषः। आकाशं वायुसर्गानंतरं तस्मिन्नेजोऽसृजतेति कल्पनोपपत्तेरथवाऽविवक्ष्यं हित इह
सृष्टिक्रमः। सत्कार्यमिदं सर्वमतः सदेकमेवाद्वितीयमित्येतद्विवक्षितं मृदादिदृष्टान्तादथवा त्रिवृत्करणस्य विव
नसृष्टित्वत्वात्तेजोविनामेव सृष्टिमायष्टे। तेज इति प्रसिद्धं लोके तैदृग् पृथक् प्रकाशकरो हितं येति। तस्मिन् सृष्टं तेज एव त
तेजो रूपसंस्थितं सदेकमेव तैद्यर्थे विदुः स्यात् प्रजायेयेति पूर्ववत् तदपोऽसृजता पोद्वाः स्निग्धाः स्पृदिन्यः सुक्लमेति
प्रसिद्धा लोके। यस्मात्तेजः सः कार्यं तूना आपस्तस्माद्यत्र क्वचदेवोकावेवाशोचति सतथ तस्वदेते प्राप्तिद्य
तेवापुरुषस्तेजस एव तत्तदापो विजायते। ता आप एहंत पूर्ववदेवावाकारसंस्थं सदेकमेव तैद्यर्थः ब्रह्म स्याम।
प्रसूता स्याम सवेम प्रजायेम हिरण्यं सद्येम हिति। त अन्नमसृजंत एथि वीरुक्षणां। पार्थिवं स्रुतं यिस्मा
दपकार्यमन्नं तस्माद्यत्र क्वचमवर्षति देवो। तत्तत्रैव सस्यिष्ठं प्रसूतमन्नं सवति। अतो अन्न एव तदनाद्य
मविजायते। ता अन्नमसृजंत एति पृथिव्यक्ता पूर्वमिदं दृष्टं तन्नं च तदाद्यं चेति विशेषणं। हि यवाद्य
न्यते अन्नं च गुरुस्थिरं धारणं रुक्षं च रूपतः प्रसिद्धं। ननु तेजः प्रसृतिश्च क्षणं न गम्यते। हि सादि प्रति
षेधात्सावात्रासादिकायानुपलंसाच्च। तत्र कथं तत्तेज एहतेत्याहुः। नैष दोषः। ईद्विचकारण परि
ष्ठाणा मिचात्तेजः प्रसृतीनां सत एवेति हि तूनि यतक्रम विनिष्ठ कार्येत्यादक चीत्वा क्वतेजः प्रसृती दत इवे हि
तृप्त्य च तेन तं। ननु सतोप्युपवरितमेवेद्विचत्वं। न। सदीक्षणास्य के वध्यं ब्रह्म गम्य चान्न वाक्यमुपवरितं कल्प
यितुं। तेजः प्रसृतीनां च नुमीयते गुरवेक्षणासाव इति युक्तमुपवरितं कल्पयितुं। ननु सतोपि मृच्च कारणत्वा
दवेत ननु वाक्यमनुभातुमतः प्रधानस्य वाचेतनस्य सतश्चेतनार्थं चान्निमित्तकात्क्रम विनिष्ठ कार्येत्याद
क लावे दत इवे दत इति वाक्यमनुभातुमौ तैमुपवरितमेवेक्षणां। दृष्टं च लोके चेतने वेतन बहुपचारो गथा
कृत्वं विपतिषतीति तदसतोपि न्यायं स्यात्। न तस्मिन् स आमेति तस्मिन्नालो पदेवा दातो पदेवोप्युपच

हि

रित इति चेद्यथा ममात्मा तदुसेन इति सर्वार्थकारिण्यनामान्यात्मोपचारस्तद्वन्मसदस्मात्तिसत्त्वस्यासि संव
 स्यतस्य तावदेव विरमिति मोहोपदेनात्। सोऽप्युपचार इति चेन्नानामनसि संबन्धस्य मोहोऽसमीप्यवर्तते इति
 मोहोपदेशोऽप्युपचरित एव यथा लोकेयामिगंतुं प्रस्थितः प्राप्तवानंतं ग्राममिति ब्रूयाच्चरापेक्षया तद्वन्नयेनेत्य
 विज्ञातं विज्ञातं लवती रूपक्रमान्तये कस्मिन् विज्ञाते सर्वं विज्ञातं सवतितदनन्यत्वात् सर्वस्याद्वितीयवचनाच्च। नन्वा
 न्यविज्ञातव्यमवशिष्टं आवितं श्रुत्या लुमेयं बालिगंतोस्ति। येन मोहोपदेनां उपचरितस्यासर्वस्य च प्रपाठकार्य
 स्यापविरितचपरिकल्पनायां दृष्ट्याश्चमः परिकल्पयितुः स्यात्पुरुषार्थसाधनविज्ञानस्य तर्कयोवाधिगतत्वात्
 स्यात्तस्माद्देवप्राभाण्यान्नयुक्तः। अतार्थपरिर्यागोऽतश्चेतनाकारणं जागत इति सिद्धं ॥ ॥ तेषां जीवा विद्यमाना
 स्वत्वेषां पद्व्यादीनां सूतानां मेषामिति प्रत्यनिर्देष्टान्तुतेजः प्रसृतीनां। तेषां त्रिवृत्करणस्यैव रूपमापात्वादस
 त्तिवृत्करणे प्रत्यहनिर्देष्टानुपपत्तिर्देवतात्वाद्वा प्रयोगाच्च तेजः प्रसृतिश्च इमास्ति सो देवता इति तस्मान्नेषां स्वत्वेषां
 सूतानां पक्षिपशुस्वावरादीनां त्रीण्येव नातिरिक्ता निबीजानि कारणानि सवन्ति। कानि तान्युच्यन्ते। अंडजमंडज्जातं
 अंडजमेवांडजं पद्म्यादि पक्षि सर्पादिल्योहिपक्षि सर्पादयो जायमाना दृश्यन्ते। तेन पक्षी पक्षिणां बीजं सर्पः सर्पाणां। त
 थान्यदप्यंडज्जातं तज्जातीयानां बीजमित्यर्थः। नन्वेवांडजमंडजमुच्यते। तौ इमेव बीजमिति युक्तं कथमंडजं बीजमि
 त्युच्यते। सत्यमेवं स्याद्यदित्यदिच्छते। तत्तत्राकृतिः स्यात्तत्राकुश्रुतिः यत आहंडजाद्येव बीजं नंडादीति। दृश्य
 तेषां जायतावेतज्जातीयसंतत्यसत्त्वोनां डाद्यबीजावेतौ डाजादीन्येव बीजान्यंडजादीनां तथजीवाऽजातं जीवजं
 जरायुजमित्युच्येतेत्येतत्पुनश्च पश्चाद्यद्विज्जमुद्दिनतीत्युद्दिक्तावरंततो जातं मुद्दिज्जं धानावोद्दिहंततो जायत इ
 ति उद्दिज्जं स्वावरं बीजं स्वावराणां बीजमित्यर्थः। स्वेदजसंज्ञोऽसौ कजयोरंडजाद्विज्जयोरवयथा संसवमंतसीव
 वंछवधारणं त्रीण्येव बीजानि लुपपन्नं सवति। सैयं प्रकृता सवारयातेजो बन्तयो निर्देवतो दत्तैश्च ते हितवती
 यथा पूर्वं बहु स्यामिति। तदेव बहु बलवन् प्रयोजनं नाद्यापि निवृत्तमित्यतः ईहां पुनः कृतवती बहु सव

विज्ञानेन

॥५४५॥

नमेवप्रयोजनमर्हतीत्युक्तं कथं। इतः दानं महिमायथोक्तं ज्ञेयं आद्यास्मिन्नेव देवता अनेन जीवेनेति स्वबुद्धि
 र्मुहं पूर्वसृष्ट्यनुसृतप्राणधारणामानमेव स्मरंत्याहनेन जीवेनामनेति। प्राणधारणकर्त्रामनेति वचना
 न्यामनोऽव्यतिरिक्तो न चेतन्यस्वरूपेतया विविष्टेनेत्येतद्दृश्यानुप्रविश्यते जीवेन तत्तमात्रासंसर्गपा
 लं विविष्टविज्ञानासतीनामवरूपं वनामरूपेणाकरवाणि विस्पष्टमाकरवाणि। असौ नामायमिदं रूपं इति
 धीव्या कुर्यामित्यर्थो ननु ननु कर्मिदमसंसारिण्याः सर्वज्ञाया देवताया बुद्धिपूर्वकमने कत्रातसरूपं नार्थ
 अयं देहमनुप्रविश्य दुःखमनु सविध्यामीति संकल्पनमनु प्रवेष्टव्यं स्वातंत्र्ये सति। सत्यमेवं न युक्तं स्या
 द्यदिस्वेनेन विवृतेन रूपेणानुप्रवेष्टव्यं दुःखमनु सवेयमिति संकल्पितवती। न चैवं कथं तर्ह्यनेन
 जीवेनामनानुप्रविश्येति वचना जीवो हि नाम देवताया आसासमात्रं बुद्ध्यादिस्वरूपमात्रासंसर्गजनित आ
 दर्शवप्रविष्टः पुरुषप्रतिबिंबो जगद्विधिवत्तद्वत्तु यीदीनामवित्यानेतत्रास्ति मया देवताया बुद्ध्यादिसं बंध
 श्चैतन्याससासो देवतास्वरूपविवेकग्रहनिमित्तः सुरवीदुःखी मूढ इत्याद्यनेकविकल्पप्रचयहेतुः। कायाम
 त्रेण जीवस्वरूपेणानुप्रविष्टत्वादेव तानादेहि कैः स्वतः सुखदुःखादिसिः संबध्यते यथा पुरुषादित्यादिय आदर्शदि का
 दि कायामात्रेणानुप्रविष्टा आदर्शदि कादि दोषैर्न संबध्यते तच्च देवतापि। सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते
 या चक्षुषोर्वादि दोषैः। एकस्त्वथा सर्वभूतानां त्मानं लिप्यते लो कः। रेव न बाह्यः। आकाशा यत्सर्वगतश्च नित्य इति
 हिकाठको व्यासतीवलेकायतीवित्येव वा स नैयते। ननु कायामात्रे जीवो मृषेव प्राहुः। तथा परलोके ह लोका
 दियुतस्यानेष दोषः। सदा मना सत्यत्वात्पुण्यमाह। सर्वज्ञनामरूपादिसदात्मै नैव सत्यं विकारजातं। स्वतः सत्यं
 नृत्तमेव वा दारं सणं विकारो नामधेयं मृग्यं कृत्वा तथा जीवोपीति यदा ह्यरूपो बलि रिति हि न्यायविप्रसिद्धिर
 तः सदात्मना सर्वव्यवहाराणां सर्वविकाराणां च सत्यत्वं। सतोऽन्यत्वे चानृतत्वमिति न कश्चिदोपस्था किं वैरि

हानुर्बलं कुरु को यथेतरेतरविरुद्धाः देतिवादाः स्वबुद्धिविकल्पमात्राप्रतचनिष्ठाप्रतिष्ठाकं वक्तुं से
 वंति सो देवता अनुप्रविश्रयस्वात्मावस्के जीबीजसूतैते व्याकृतेनामरूपे व्याकरवाणीति हिंसासां व
 द्मिष्टां देवतानामेकैका त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणो कैकस्या त्रिवृत्करणैकैकस्याः प्राध्याधान्यं द्वयोर्द्वयो
 णासावोऽन्यथाहिरहा इवैकमेव त्रिवृत्करणं स्थानमु त्रिष्टां पृथक् पृथक् त्रिवृत्करणमिदं बहिर्तेजो बन्ना
 नां पृथग्नामप्रययलासः स्यात्तेजो इदमिमांजापो नमिदमिति व'सत्ति' ध्यग्नामप्रययलासेन देवतानां स
 म्यग्यवहारप्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यादेव मिहित्वा सेयं देवता इमास्ति स्तस्त्रो देवता अनेनैव यथोक्तेनैव जीवेन
 सूर्य विंबवदंतः प्रविश्रयवेराजं पिंडं प्रथमं देवदीनां वपिंडाननुप्रविश्रययथा संकल्पमेव नामरूपे व्याकरोद
 सो नामाय मिदं रूपं इति तासां च देवतानां त्रिगुणप्रधानत्वेन त्रिवृतं त्रिवृतं मेकैका मकरोक्तवती देवताति
 ष्ठतुतावदेवतादि पिंडानां नामरूपा व्याकृतानां तेजो बन्नामप्यत्वेन त्रिधा च यथाह बहिरिमाः पिंडेभ्यः स्मिस्त्रो
 देवताः त्रिंष्ट्र त्रिवृदेका सवति तन्मेममनिगदतो विजानी हि विस्पष्टमवधायोदाहरणतः यत्तदेवतानां त्रिवृत्
 रणमुक्तं तस्योदाहरणमुच्यते नृदाहरणं नामैकदेवताप्रसिद्ध्या बोधप्रसिद्ध्यर्थं मुदाक्रियत इति तदेतदाह
 यदग्नेस्त्रिवृत्तस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं लोके तदत्रिवृत्तस्य तेजसो रूपमिति विद्वि तथाप्यहं रूपमग्नेरेव
 तदपामत्रिवृत्तानां यच्छास्त्रं तस्यैवाग्नेरूपं तदन्नस्य पृथिव्या अत्रिवृत्तवाया इति विद्वि त्वैवं रूपत्रयव्यतिरेकं
 कोणाग्निरित्यन्मन्यसे च तस्याग्नेरग्निसुमिदानीमपागादिपगतं प्राग्रूपतयं त्रयविवेकविज्ञानाद्यग्निबुद्धि
 रासीत्ते साग्निबुद्धिरपगताग्निर्चैत्रा ब्रूयैत्यर्थो यथादृश्यमानस्तोपधानं संयुक्तं स्फटिको गृह्यमाणः प
 म्भरागायमिति शब्दबुद्ध्या प्रयोजनं को सवति प्राग्रूपधानस्फटिकयोर्विवेकविज्ञाना तद्विवेकविज्ञानेन न्य
 धारणा शब्दबुद्धी निवर्तते तद्विकल्पे कविज्ञानं स्तद्ध ननु किमत्र बुद्धिः शब्दकल्पनया क्रियते प्राग्रूपत्रय
 विवेककरणादग्निरेवासीत्तदग्नेरग्नित्वं रोहितादिरूपविवेककरणादप्यादित्युक्तं यथा तत्त्वपक्षेण पठ्य

सवोने च। बुद्धिबाह्यमात्रमेव ह्यग्निर्यत आह। वाचारं सणमग्निर्नाम विकारो नाभे मये यं नामात्र मिच्यर्थो अतो सि
 बुद्धिरपि मृषे व किंतु हितत्रसत्यं। त्रीणिरूपाणीत्येव सत्यं नापुमात्रमपिरूपत्रयव्यातिरेकेण सत्यमस्तीत्यव
 धारणार्थः। तथा यदादित्यस्य यच्चंद्रमसो यदित्युक्तं तद्व्यादिसमानं ननु यथा तु रवलुसो मयमास्ति सो देवतासि
 वृत्रे वृदे कैकासवतितन्मे विजानी हात्युक्ता तेजो स एव बलविरक्तदाहरणैरग्न्यादिसिस्त्रिवृत्करणं प्रदर्शितं। ना
 बंनयो रुदाहरणं दर्शितं। त्रिवृत्करणे नैष दोषो बंन विषयाप्यप्युदाहरणा न्येवमेव चेदृष्टव्यानीति मन्यते श्रुतिः।
 तेजो सतदाहरणं मुपलक्षणा र्थं मूरूपत्वात् विस्पष्टार्थलोपपत्तेश्च। गंधरसयोरनुदाहरणं त्रयाणां मसं सत्वा न हि गंधरसो
 तेजो सतः। शब्दस्पर्शयोरनुदाहरणं विसर्गोदर्थं पिलुमन्मक्यत्वाद्यादिसर्वं जगद्विब्रु कृतमित्याद्या दिव त्रीणिरूपाणि
 त्रयेव सत्यमग्नेरग्निवदपागा जगतो जगत्वं। तथान्नस्याप्यपुं गत्वा दापत्येव सत्त्वं त्रयेव सत्यं वाचारं सणमात्रमन्तो त
 थापामपि तेजः पुं गत्वा दाप्यारं सत्त्वं तेज इत्येव सत्यं तेजो सोपि सत्त्वं गत्वा दाप्यारं सत्त्वं। सदित्येव सत्यमित्येषो र्थो विद
 दितो। ननु वाचं तर्हि त्रिवृत्कृतं तेजः प्रत्यक्षं न तर्हि तत्त्वादवशिष्यते। एवं गंधरसना ह्यस्पर्शश्चावशिष्यते। इति
 कथं सता विज्ञानेन सर्वमन्यद्विज्ञातं तद्विज्ञातं नेवाप्रकारांतरं वाचं। नैष दोषो रूपवद्भ्यो सर्वस्य दर्शनात् कथं
 तेजो सिता वद्रूपवति शब्दस्पर्शयोरप्युपलंसाद्युत्तरि ह्योस्तत्र स्पष्टं शब्दगुणवतोः सद्भावो नुमीयते। तथा बन्ध
 योरूपवतो रसगंधातस विदितिरूपवत्तन्त्रयाणां तेजो बंनानां त्रिवृत्करणं प्रदर्शनेन सर्वतदंतत्त्वं। सद्विकारचात्र
 प्येव रूपाणि विज्ञातं मन्यते श्रुतिर्न हि मूर्तेरूपस्य द्रव्यं प्रत्याख्याय वाचा काशयोस्तु गुणयोगं धरसयो वां यरुण
 मस्ति। अथ वा रूपवतामपि त्रिवृत्करणं प्रदर्शना र्थमेव मन्यते श्रुतिः। यथा नु त्रिवृत्कृतं त्रीणिरूपाण्येवैव सत्येव स
 त्यं। तथाप्येव करणेपि समानो न्याय इत्यतः सर्वस्य सद्विकारत्वात् सता विज्ञातेन सर्वमिदं विज्ञातं स्यात् सरेकमेव।
 द्वितीयं सत्यमिति सिद्धमेव सवति। तदेव तदेकस्मिन् सति विज्ञाते सति त्वमिदं विज्ञातं सवतीति वस्तु कमेतद्विज्ञा
 विदितं वतः पूर्यति जाता माहाशारं व्यामहाश्रिया आहुर्हं सवैकिकि मुर्वक वंत इत्याह। न नोऽस्मा ककुब्ज

सि

विज्ञाते

कर

सप्राणोऽसवति। वक्ष्यति ह्यपोमयः प्राणो न विप्रवतो विप्रैश्चैव स्यते इति तथा ते जो विप्रतैलघृतादिसहितं त्रै
धं वा विधीयते तस्य यः स्तुविष्टो बालुतैलदस्ति सवति। यो मध्यमः समज्जा। अस्थं तर्गतः स्तेहो यो विप्रि
शुः साधवाक्ते लघृतादिसक्षणे हि वाग्निदं वा दातापण समर्था सवतीति प्रसिद्धं लोके। यत एव मन्त्रमयं
हिसोम्यमनजापोमयः प्राणस्तेहोमयी वाक्। ननु के वृत्ता न्तसहिण आरु प्रसृतयो वाग्निनः प्राणवन्तश्च।
तथाम्मात्रसह्याः समुद्रामनिमवर प्रसृतयो मनस्विनो वाग्निनश्च तथा स्तेरुपात्री नामपि प्राणवचं मन
स्वित्वं वानुमेयं। यदि सति तत्र कथं मन्त्रमयं हिसोम्यमन इत्याह्यते। नैष दोषः। सर्वस्य त्रिदशतुल्यत्वात् स
र्वत्र सर्वोपपत्ते ननु त्रिदशतमन्त्रमन्त्रातिकश्चिदापो वा अत्रिदशतः। पीयते ते जो वा अत्रिदशतमन्त्राति
कश्चिद्विद्यंता दाना मा रू प्रसृतीनां वाग्निनं प्राणवत्त्वं वेत्याद्यविरुद्धमिति वंप्रत्यापितं स्तेतके लुरा हा
स्य एव पुनरेवमासां सगेवानन्तर्यमयं हिसोम्यमन इत्यादिविज्ञापयतुं दृष्टं तेनावगमयतु। नादा
पिममास्मिन्तर्यं साम्यमिच्छया जातो यस्मान्ते जो वं नन्तर्यमयत्वेना विज्ञाष्टे देह एकस्मिन्नुपपद्यमान
नान्यं नास्तेह जातान्यपि न्ते नुरुपपन्नः प्राणवाचरूपविन्यक्तिस्वजात्य। नति क्रमेणोति दुर्विज्ञेयसि
यति प्रायो तो स्य एवेत्याद्याह। तमेव मुक्तं वतं तथा स्तु सोम्येतु हो वावपिता। अणुतत्र दृष्टं तं यथै तदु
पपद्यते यन्तु क्षि। दध्नः सोम्यमथ्यमानस्य योणिमाण्डुलावः स ऊर्ध्वः समुदीषति संघयोर्ध्वं न वनीत सावे
न गच्छति। तस्यपि सवति। यथायं दृष्टं तः एवमेव खलु सोम्या न्तस्योदने दिश्यमानस्य लुज्यमानस्यो
दयेणाग्निना वायुसहितेन रवेनेन वमथ्यामानस्य योणिमास्थोर्ध्वः समुदीषति तन्मनो सवति। मनोव
यैवैः संयुं स्यमन उपविजो वीत्यतत्रथापां सोम्यपीयमाना नो भो योणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति। सप्रा
णो सवतीत्येवमेव खलु रवे सोम्ये तेजसोऽश्यमानस्य योणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति सावा सवत्यन्तम

तो

न

हिसोम्यमनःप्राणस्तेजोमयोवगितिपुक्तमेवमयोक्तमिचसिपायोस्वेतसर्वमेवंमनस्येनमयमित्यत्रने
 कतेनममनिश्चयोजातोऽतोस्त्वैवमागल गवान्मनसो नमयं तं दृष्टं तेन विज्ञायेपयत्विति। तथा सोम्यतिहोवाचपिता॥
 अंनस्यपुक्तस्यगोणिष्ठो धातुः समसिवाक्तिमघासाअंरनोपवितामनुसः शक्तिः षोडशधाप्रवित्तज्यपुरुषस्यकळा
 तेननिर्दिदिहिला। तयामनस्यनोपवित्तयात्राक्याषोडशधाप्रवित्तज्यक्यासंयुक्तस्तद्वाकार्यकुरणसंघातू
 हणो जीवविषये निष्ठः पुरुषः षोडशकळाकृतयते। यस्यां सत्यां दृष्टा श्रामता बोधाकर्ता विज्ञाता सर्वक्रियासमयः पु
 रषोत्तवतिहायमानायां वयस्यां सामर्थ्यहानिर्वक्ष्यति वा न स्यायादृष्ट्यादि। सर्वस्य कार्यं कुर्यात् करणस्य सामर्थ्यं म
 नः कृतमेवमानसेनहिबळेनसंपन्नाविज्ञोदृश्यते लोके। ध्यानाहाराश्चकेविदन्त्यसर्वोत्तमकत्वादतो न्यक्तमानसं
 वीर्यं षोडशकळास्यपुरुषस्यसोयं षोडशकळाः पुरुष एतद्वे प्रत्यक्षीदीकठमिदुसि। पंचदशसंख्याकान्यहानिमा
 त्तरिज्ञानमाकर्षीः काममिच्छातोयः पितृ। यस्मान्नपिबतोपस्तेप्राणो विस्मयेद्वेस्यति ते विवेकमापश्यते। यस्मादा
 पोमयेविकारः प्राणइत्यवोचामानहिकार्यस्वकारणोपप्लुतमंतरेणाविस्मयमानस्कातुमुसहते। सहैवं श्रुत्वा मनसो
 नमयस्वप्रयदी कर्तुमिदुन्यवदशाहानिनाशाः। नानंनकुतवानथषोडशहनिहैनं पितरमुपससादोपगतवानुपगा
 म्यावायकिं ब्रवीमि लोइति इतरआहस्वः सोम्ययज्ञं विस्मामान्यधीधैवमुक्तः पित्राह। नैवेमामां सगादीतिप्रतिज्ञां
 ति। मममनसिनदृश्यंत इत्यर्थो होसोसवगवन्निष्कृतवंतं पिताह। शृणुतत्रकारणं। येन तेतान्यगादीनिनप्रतिज्ञां
 ति। तं होवाच यथा लोके ह सोम्यमहतोमहत्परिणास्याह्यहितस्यापवित्तस्यं घनैरग्नौ कोष्णारः खद्योतमात्रः ख
 द्योतमीपरिमाणः श्रोतस्यपरिमाणो वशिष्ठः स्यादूवेत्। तेनांगारेणततोपितत्यरिमाणामेदं पदचिन्नवदुर्देहेव
 मेवखलुसोम्यतेतवां नोपवितो नो षोडशो नां कळानां हकाकळावयवोऽवतिष्ठ। वशिष्ठास्यातयात्वं खलु
 द्योतमात्रांगारतुल्ययेतहीदानीं वेदां नानुसवसिनप्रतिपद्यसे। श्रुत्वा त्वमेवमवाचं मया शेषं विज्ञास्यस्वरा
 ननु श्वतावत्सहतथैवाशुश्रूषुतवानथानंतरं हेनं पितरं शुश्रूषुरूपससाद। तं होवाचैवागतं दुर्गं क्लिबन्नग
 नो

सं

५७॥

हि

द्विषुपप्रबुधं यथारूपमर्थं जातं वा पिता । सञ्चेतकेतुः सर्वं हेतुप्रतिपत्तेरुद्देश्यार्थं नो गन्धतश्च । तं होवाच मुनिः
पिता । यथा सोम्य महतो स्यादित्येत्यादिसमानमेकमंगारं त्र्यां तस्याग्नेः खद्योतमात्रं परिशिष्टं । तं नृपो
शूर्पेण श्वोपसमाधाय प्राहा क्व येदं द्रव्यं तेनेद्रेणांगारेण ततोपि सर्वपरिमाणं कुड्कुद्रे देवं सोम्यान्न कळा
नां सामर्थ्यरूपाणामेका कळातिश्रिष्टा स्रूदति श्रिष्टा सीसं वदशाहानि अलुक्तवत एकेकेना नैवेका कळा
वंद्रमस इवापरपक्षेण सात्तु श्रिष्टा कळात वा नेन लुक्तेनोपसमाहितवर्द्धितोपचिता प्राहा कळा दैर्घ्यं त्र्यां द
संप्रादा कृतावर्द्धितेत्यर्थः । प्राहा कळा हिते वा पाळां त्र्यां तदा नेनोपसमाहितस्वयंप्रहा कृतवतीत्यर्थः । तथैव
यावर्द्धितयेतर्हि इदीनी वेदा ननु सव स्युपलुप्त एव व्याचष्ट्य नुवृत्तित्यामन्नमयत्वं न सः सिद्धमित्य
पसंहरति अन्नमयं हि सोम्य मन इति यादि । यथैतन्नमसो न्नमयेत्वं तव सिद्धं । तथा आपो मयः प्राणस्तजो म
यीवागिन्येतदपि सिद्धमेवेत्यसि प्रायः । तदेतन्नस्य पितुरुक्तं मम न आदीनां मन्नादिमयत्वं विजज्ञो विज्ञातवान्
ञ्चेतकेतुर्द्विरस्यसि स्त्रिवृत्करणप्रकारा समास्यर्थः ॥ १॥ यस्मिन्नमसि जीवेनामनानुप्रविष्टपरा देवता
स्त्रोश्चापुरुषः प्रतिबिंबेन जालादिश्चिक्वस्सूर्यदिवः प्रतिबिंबे स्तन्नमनो न्नयं मयं तजोऽमया स्यां वाक्या
णा स्यां संस्तमधिगतं । यन्नमो यस्तु अजीवो मननदस्ति न्नवणादिव्यवहाराय कल्पते । तदुपरमेव स्त
देवता रूपमेव प्रतिपद्यते । तदुक्तं अतो वरे । ध्यायती वले कायती वसधीः स्वप्नोऽसूखे मलोऽकमति क्रामति ।
सवाअयमात्राब्रह्मविज्ञानमयो मनो मयेदं यादि । स्वप्ने नगारी रमित्यादि प्राणनेव प्राणो लवतीत्यादितस्या
स्य मनः स्तस्य मन आस्वांगतस्य मन उपनामदरेणोदियविषयेत्यो विनिवृत्तस्य यस्यां पूरस्यां देवतायां
स्वान्मस्वरूपसूतायां यदवस्थानं । तमुत्रायाण विरब्धासुरुहा लको रुक्ते कारुणिः श्वेतकेलं पुत्रमुवाचोक्त
वान् स्वप्नां तं स्वप्नमयं स्वप्नप्रतिदृष्टी नृत्तिः स्वप्नस्याख्या । तस्य मध्यं स्वप्नो तमुपुष्टमिह्येतदथवा स्व

प्रांतं स्वप्नसतलमित्यर्थः। तत्राप्यर्थो सुषुप्तमेव सवति। स्वमपीतो सवतीति वचनात् न ह्यन्यपुत्र सुषुप्तास्य
 मपीति द्वीवस्येकं तिब्रह्मविद स्तत्र ह्यादत्रोपनये पुरुषप्रति बिब्रुआह रोगतोयथा स्वमेव पुरुषमपीतो सव
 त्येव मन आस्य परमेवैतन्न प्रति बिब्रु रूपेण जीवे नाना मना मनसि प्रविष्टानाम रूप व्याकरणाय परीरादे
 यता सा स्वमेवा मान प्रति पद्यते जीवरूपतां मन आख्यां हित्वा तः सुषुप्त एव स्वप्नांतत्रा ब्रुवा च्य इति अवगम्य
 ते यत्र नु सुप्तः स्वप्ना न्ययति तस्मात्तद्वर्तनं सुषुप्तदुःख संयुक्त मिति पुण्या पुण्यकार्यं। पुण्या पुण्ययो
 हि सुखदुःखारं सकलं प्रसिद्धं। पुण्या पुण्ययोश्चा विद्या कामोपपत्तेनैव सुखदुःखतद्दर्शनकार्यं रिस कल्य
 मुपपद्यते न ह्यथेय विद्या काम कर्म सिः संसारहेतु सिः संयुक्त एव स्वप्न इति न स्वमपीतो सवती। अनन्वा
 गतं पुण्याप्येनानन्वागतं पापेन तीर्णं हित दा सर्वान् शोका नृदयस्य सवति। तदा अस्वेत दति ह्यंदा एष परमा
 नंद इत्यादि कृतिस्यः सुषुप्त एव स्वंदेव तारूपं जावत्य विनिर्मुक्तं दर्शयिष्यामीत्याह स्वप्नांतं मे मम निगदतो ह्ये
 म्या विज्ञानी हिविस्पष्टैवम वधारयेत्यर्थः। कदा स स्वप्नांतो सवतीत्युच्यते। यत्र यस्मिन्का छेदं तं नाम स
 वति पुरुषस्य स्वप्नतः प्रसिद्धं हि लोके स्वपीतीति। गोपा वेदं नामेत्याह। यदा स्वपितीत्युच्यते। पुरुषस्तदा
 तस्मिन्का न्ने सता स ब्रुवा च्यया ह्यप्यीतया देवतया सेप न्नो हिस वति संगत एकी भूता सवति। मनसि
 प्रविष्टं मन आदिसंलग्नं तं जीवरूप परिचयस्य स्वप्न रूपं सद्रूपं परमार्थ सत्यमपीतोपि गतो सवति। अत
 स्तस्मात् स्वपितीत्युक्तमाचक्षते लौकिकाः। स्वमा मानं हियस्य। स्मादिपिती सवती। गुणनाम प्रसिद्धितोपि स्वा
 त्मप्राप्तिर्गम्यते इत्यसि प्रायः कथं पुनर्लौकिकानां प्रसिद्धा स्वाम संपत्तिर्जाग्रद्व्यमनिमित्तोद्भवत्वाच्चाप ॥५८॥
 स्येया ह्यजागरिते हि पुण्या पुण्यनिमित्तं सुखदुःखाद्यनेकायासानुभवत्वात् तिसवतित तस्तानां करणा
 यो नाम न क व्यापार। निमित्तं गुणानां स्वयापारेत्युपपन्नं सवति। अतश्च आन्येव वाक् आन्यति
 वन्नुरियेवमादि। तथा च गृहीता वा गृहीतं च द्रु गृहं तही तं आनं गृहीतं मनश्चैवमादीनि करणानि प्राणा

प्राणस्तानि प्राण एवैकोऽप्रातो देह कुलाये योजगतिं तदा जीवश्चापनुत्तये स्वदेवता रूपमान्मानं प्रतिप
द्यते। नान्यत्र स्वरूपावस्थानां वृत्तापानोदः स्यादिति युक्तं। प्रसिद्धिर्लोकिकानां स्वल्पपीपोत्तवतीति। दृश्य
ते हिलोके द्वारादिभ्यो गच्छन्तानां तद्धिनिर्माणोस्वात्मस्वानां विभ्रमाणानां तद्धिहापि स्यादिति युक्तं। तद्यथा
वृत्तानां वासुपत्तौ वा विपरिपत्यप्रांतश्चादिभ्यो तत्रा यं दृष्टं तोययोक्तोर्थः। स यथाशकुनिः पक्षी वा
कुनिष्ठात कस्य हस्तगतं तेन स्त्रेण प्रबद्धः पाशितो दिशं दिशं त्विबन्धनमोक्षार्थं स न्यतिदिशं त्विपत्तिबान्य
त्र बन्धनादाय न तनमाश्रयं विभ्रमणायाऽलक्ष्म्याऽप्राप्तं यवन्धनमेवोपश्रयते एवमेव यथायं दृष्टांतः स्व
सुयो ह्ये सोम्य तन्मनस्तत्कृतं तेषां कळमन्नोपरितं मनो निर्धारितं तत्प्रविष्टस्तत्स्वस्तुपलक्षितो जीव
स्तन्मनश्चित्तिर्दिश्यते। मं वा क्रोत्रानवसमन आरब्धो पाशितो जीवो विद्याकामकर्मोपदिष्टां दिशं सुखदुः
खादिलक्षणां जाग्रत्स्वप्नयोः पति बागलाऽनुसूयैर्थाऽन्यत्र सदारब्धा स्वप्नजायतनं विभ्रमणं स्वानं
अपञ्चाप्राणमेव प्राणेन सर्वं कार्यं करणाश्रयेणोपलक्षिता प्राण इत्यन्यते सदा रं रब्धापरा देवता। प्रा
णस्य प्राणं प्राणद्वारी रोसा रूप इत्यादिभ्यो तत्स्वां देवतां प्राणं प्राणाख्यामेवोपश्रयते। प्राणो बन्धनं यस्य
मनसः। तथा प्राणबन्धनं हियस्मा रूहे सोम्य मनः प्राणोपलक्षितदेवताश्रयं मनश्चित्तिर्दुपलक्षितो जी
वश्चेत्यपि त्विनाम प्रसिद्धिद्वारेण यज्जीवस्य सच स्वरूपं ऊगतो मूळं तद्वपुत्रस्य दर्शयित्वा हा नादि
कार्यकारणपरंपरया पिङ्गगतो मूळं स हि दर्शयिषु राना पिपासोऽश्लुमिच्छा नाना यलोपेन पातुमि
च्छापि रपासा ते अत्राना पिपासे। अत्राना पिपासयोः सतत्त्वं विजानी ह्येतद्यत्रयस्मिन्का के एतन्नाम
पुरुषोत्तम इति। किं तद्विशिष्य श्लुमिच्छातीति। तदा तस्य पुरुषस्य किं निमित्तं नाम सवतीत्याह।
यत्तपुरुषेणाश्रितमन्त्रं कठिनं पीता आपो नयंते इवीकृत्य रसादिलावेन विपरिणमयते। तदा तस्य

तमन्तं जीर्यति अथ स वस्य स्य स्य मस्यानामानि विषतीति गोरा । जीर्णं धने विभु मिच्छति सर्वो जंतुः सत्रापानमिति
 नेतृत्वादनाया इति नाम प्रसिद्धमित्येतस्मिन्नर्थे यथा गोनायोगानतय ततीति म । गोनाय इत्ययं गोपालस्त
 थावाः अनायोऽश्वा नयतीति अश्वा नायोऽश्वा पाळ्ठ इत्ययं पुरुषनायः पुरुषा नयतीति राजा । सेनापतिर्वैवंत
 तदा अप्रज्जुते । लौकिका अत्रानुयेति विसर्जनीय लोफेनास्त्रै व सयद्वा रसादिसावेन नीतेना व्रितेनानेनानि
 ष्यादितमिदं शरीरं वरुण कानामि वंशुगोऽंशुः कुरोत्युत्तितुजतः । तमिमंशुगं कार्यं शरीरायै स्य वरादिशुंग
 वदुपनि तं हो सोम्य विजानीहि किं तत्र विज्ञेयमित्युच्यते । श्रुपुं दइदंशुगव कार्यं चाच्छा शरीरं नामूळं मूळरहितं
 सविष्यतीत्युक्तं आह । अत केतुः यद्येवं समूळमिदं शरीरं वरादिशुंगवत् स्यात् स्यात् शरीरस्य दीर्घमूळं मित्य
 सिद्धमयम् । स्याद्देवदित्येवं पृष्ठं आहृते तातस्य कूळं स्यादन्यत्रान्नादन्तमूळमित्यसि प्रायः । कथमिति तं सुन
 मद्भिर्द्वीकृतं जाठरेणाग्निनापच्यमानं रससावेन परिणमते । रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं । मांसांन्मेदोः । मेदोः सौम्यं नि
 स्सृज्यस्त्वस्यो मज्जा । मज्जायाः शुक्रं तथा योषिद्रुक्ते चान्तरसादिक्रमेणैवं परिणतं लोहितं सवति । तास्यं शुक्रं
 शोणितं तास्यं अन्नं कायोऽस्य । तास्यं संयुक्तं तास्यं मन्नेनैव प्रयुक्तं सुज्यमानेनापूर्यमाणं तास्यं कुड्यमिव मृत्पिंडः
 प्रयुक्तं सुपवीयमानो न ह्यको देहः शुंगः परिनिष्पन्न इत्यर्थः । यत्तु देहः शुंगस्य मूळमन्ने निर्दिष्टं तदपि देहयद्वि
 नाशोऽप्यत्रिमुच्चाकमस्माच्चिन्मूलाहृत्य त्रैतितं शुंगं एवेति कृत्वाह । यथा देहः शुंगो न मूळः एवमेव रवस्तु सोम्यान्ने
 न शुंगेन कार्यं तूतेनापो मूळमन्तस्य शुंगस्य अन्विच्छ । प्रतिपद्यस्वापमपि विनाशोऽप्यत्रिमुच्चाकं शुंगवमेव यदि ॥ ५७ ॥
 सोम्य शुंगेन कार्येण कार्यं रणं तेजो मूळमन्विच्छ । तेजो सोपि विनाशोऽप्यत्रिमुच्चाकं शुंगत्वमिति तेजसा सोम्य शुंगे
 न समूळमन्ने कमेवादितीयं परमार्थं सत्यं । यस्मिन् सर्वमिदं वा वारं स पां वि कारो नाम धेयं प्रनृतरद्वादिमा वसपी
 दिविकल्पजातमध्यस्तमविद्यया तदस्य जगतो मूळमन्तेऽसमूळः सत्कारणाः हे सोम्ये माः स्थावरजंगम

लक्षणाः सर्वाः जो प्रजाः न केव लो सन्मूला एवे दानीम पि स्थिति कान्ते सदायतनाः सदा प्रया एव । न हि मृ
दमन प्रित्य घटादेः सत्वं स्थिति वास्त्य तो मृदु सन्मूलक्या त्रा जानां सदायतनाः प्रजानां अंते व स प्रतिष्ठाः स
देव प्रतिष्ठा लयः स पात्रिस्तै न्ना रवसाने परित्रोषो या सांताः स प्रतिष्ठा अथे दानीम पशुंग दारेण सतो स
वस्थानुगत कर्तव्य इत्याह । यत्र यस्मिन्कान्ते एतन्नाम पि पासति पातु मिच्छतीति पुरुषोत्तवति । अत्रि त्रि
षतीति वदिदम पि गोपमेव नाम सवति । इवीकृतस्या त्रितस्या न्नस्य नेत्र्य आपो न्नशुंगे देहं न्के दयंत्यः त्रि
थि की कुर्युर द्वा पुल्या धदि तेज सान्नोष्यंते । नितरां च तेज सा शोष्यमाणः स्व सुदेह सावेन परिणममाना
सुपातुस्तु मिच्छा पुरुष स्य जायते । तदहं पुरुषः पि पासति नाम । तदेत दाह तेज एव तत्र दापीतम वादि शोषय
देह गत लोहित प्राण सावेन नयते परिणमयति । तद्यथा गोमाय इत्यादि समानमेव । तद्वत्तेज आचरे लोक
उदयेति उदकं नयतीत्युद न्यमुद न्येतीति द्वादसे । तत्रापि पूर्व वदापाम प्येतदेव शरीरा रव्यं शुंगं नान्य
दित्येवमादिसमान मन्य सामर्थ्या तेज सोप्ये । तदेव शुंग मतो पशुंगेन देहेना पोमूळंगम्यते इतिः शुंगेन
तेजो मूळंगम्यते तेज सा शुंगेन सन्मूळंगम्यते पूर्व वदेव हितेजो बंन मयस्य देह शुंगस्य वाचारं स पात्रमात्र
स्यान्नादि परंपरया परमार्थस्य सन्मूळमस्य मसत्रा संनिरा रीयासं । सन्मूळमन्विच्छेति शुंगमयि तित्वा त्रि
त्रिषति पि पासतीति नाम प्रसिद्धादारेण यदन्यदि हस्मिन्प्रकरणे तेजो बंनानां पुरुषेणोपलुज्यमानानां
कार्यकरण संघातस्य देह शुंगस्य स्वजा न्यसा कार्येणोपवय करत्वं वक्तव्यं प्रा त्तं तदिहोक्तमेव दृष्टव्यमिति पूर्वो
क्तं व्यपदिशति । यथा नुरबलुयेन प्रकारेणोमास्तेजो बंनारव्या स्तिस्त्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिष्टु त्रिष्टु देवैका स
वति । तदुक्ते पुरुस्तदेव सवति । अन्तम वि तत्रे धा विधीय तय इत्यादि । तत्रैवोक्तमन्नादीनाम विता नाये मध्य
माघात वस्ते साध्या तु कं वारीर भुप वि विंती लकत । मांसं सवति । लोहितं सवति म ऊरा सवति । येत्वं णि संघा

धातवो मनः प्राणं वाचं देहं स्यात्तः करणसंघातमुपचिन्वंतीति बोक्तं। तन्मनो लवति। प्रैस प्राणो लवति।
सा वाग लवति। सयं प्राणं करणसंघातं देहं विना। जेदे हांतरं जीवाधिष्ठि। तो येन क्रमेण पूर्वदेहात्। यत्ते
गच्छति तदाह। अस्य हे सोम्य पुरुषस्य प्रयतो मीमाणस्य वाग्न न सि संपद्यते मनस्युपसंक्रियते। अथ
तदा कुर्जात यो न वदतीति। मनः पूर्वको हि वाक् व्यापाराय दे मनसा ध्यायती। तच्चा वा वदतीति श्रुतः। वाच्य
पसंहंतायं मनसि मनो मनमन व्यापारेण केवळेन वर्त्तते मनो प्रियदोपसंक्रियते। तदा मनः प्राणो संप
नं लवति। सुषुप्तकाळ इव। तदा पार्श्वच्छाया तयो न विज्ञानातीत्याहुः। प्राणश्च तदेष्टो ह्यसौ चामन्य
पसंहृतवाह्यकरणः। संवर्गविद्यायां दर्शनाद्विस्तृता दाही निवृत्तिपन्मर्मस्थाना निनिवृत्त नान इवो न रज्ज्व
मणोपसंहृतस्तेजसि संपद्यते तदा कुर्जात यो न वदतीति। मृतो नेति वा विचि किं सि तो देह मावेंसी वें
लसमाना जलं चोपलसमाना देहे न छोडी वतीति। यदा तदा थौष्ट्यलिंगं तेजः पं नुपसंक्रियते।
तदा तत्तेजो परस्यां देवतायां प्रशाम्यति। तदेवं क्रमेणोपसंहृते स्वमूळ प्राप्ते च मनसि तच्छो जीवोपि
सुषुप्तकाळवन्निमित्तोपसंहारादुपसंक्रियमाणः सन्मत्यासि संधि पूर्वकं वेदुपसंक्रियते। स देवसं
पद्य न पुनर्नर्देहांतराय सुषुप्तादिवो त्रिषुति। यथा लोके सस्ये देवो वर्तमानः कथं विदिवा सयं देवं प्राप्ता
स्तददितरस्थना मज्ञ सस्मादेव मूळा सुषुप्तादिवो ध्याय मृत्या पुनर्देहं जाळ मा विनाति। यस्मान्मूळा दु
ध्याय देहमा विनाति जीवः। सयः सदा रव्ये पृथक्कोणिमा पुरुषावो जगतो मूळमेतदात्म्यमेतदेतस्मादात्मा
यस्य सर्वस्य तदेतदात्म तस्य सावहे तदात्म्यमेतेन सदा रव्येना मनो नानाभवत्सर्वमिदं जगन्तान्यो
स्यान्मासंसार। नान्यदेतो सिद्धुना न्यदतो सिद्धि त्रित्यादिश्रंत्यंतराद्येन वा मनान्नवत्सर्वं दत्तदेव

मंत्र

सदा रयं कारणं सत्यं परमार्थं सदा तः एव स एव न्मा जगत् प्रत्यक्षं रूपं सत्यं याथा त्वय (सा महद्दृश्य निरूप
 पदस्य प्रत्यगात्मनि गवादिवाद्यवन्निरुद्धं चादत्तं सत् सत्त्वमसीति हे श्वेतकेतो इत्येवं प्रत्यायितं पुत्र आ
 हात् प्रत्येकमात्मनो गवादिना पयतु यत्तु वदन्तं तस्य हि धर्ममाह न्यह नि सवाः प्रजाः सुषुप्ते स संपद्यते इत्येव
 येन स संपद्यते न विदुः स संपन्ना वयमिच्छतो दृष्टं तेन मां प्रत्यापय त्विच्छर्थः एवमुक्तं सत्तथास्त सोमं कर्तु
 होवाच पिता यत्पुत्रस्य हन्यह नि स संपद्यते न विदुः स संपन्नाः स्मरुति तत्कस्मादित्यत्र शृणु दृष्टं तं य
 था लोके साम्यं मधुकृतो मधुकुर्वतीति मधुकृतो मधु कर्म मधु कामधु निस्तिष्ठति मधुनि संप्राप्यति
 तत्पराः संतः कथं नानात्याया नाना नागतीनां नानादि कानां दृष्टाणां भरसान्मम वहारं समाह च सम
 रूपा ये कानां मे कस्यैव मधुलेन रसानां मयंति मधुत्वमापादयंति तैरसा यथा मधुलेनैकतां गतास्तत्र मधुनि वि
 चकं न लसंती कथं अमुषा ह मां श्रस्यपन स्य सस्य वा वृद्धैरसो स्मीति यथा ह लोको बहूनां येतना वतो स
 मता नां प्राणिनां विवेक बोधो सवति अमुषा ह पुत्रो मधुषा ह न प्राप्तो स्मीति तैरनलं विवेकाः संतो न संकीर्यन्ते
 न तथेहानेक प्रकारं रसं रसानां मपि मधुरा मधुनितं कदु कद्वीनां मधुलेनैकतां गतानां मधुरा हि सावेन वि
 वेका गत्यते इत्यति प्रायो यथा यं दृष्टं त इत्येवमेव लुसो मयाः सर्वाः प्रजाः हन्यह नि स सति संपद्य सुप्त काळेन र
 था प्रच्छययोश्चानविदुर्न विदुर्जानयुः सति पंध्याम हृति संपद्यन्ता इति वायस्माच्चैव मा मनः सद्रूपता मज्ञा
 त्वेव स संपद्यते इतरेषु ह लोके य कर्म निमित्ता यं यां जातिं प्रतिपन्ना आसु व्याघ्रादीनां व्याघ्राहं सिंहो
 रुमिच्छेवं तैरुत्कर्मा ज्ञान वा सना किताः सैमीमांतः सस्य विष्टा अपि वज्ञा वेनेव पुनरसि वृत्तिः हनः सतः
 आगत्य व्याघ्रावा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतंगा वा दंष्ट्रा वा मन्त्रको कवायश्च पूर्वमिह लोके सवति

१४५

स २४

वि २

रणं सा नृत्वे मीदमानो हर्षं प्राप्नुवंस्तिष्ठति तस्यास्य यद्यदि एको नारवा रूग्णस्तस्मात्तां वाडा
 वो जहायते यसंहरति नारवाया विप्रसृतमा मांशं । अथ सा श्लुष्यति । या गमनः प्राण करणमा
 मानु प्रविष्टो ह्यजीव इति तदुपसंहारे नृप ५ संक्रियते । जीवेन च प्राण युक्तेनास्ति तं पीतं चरसतंगतं
 जीवचरारं वृद्धं वक्ष्यद्गुरुसंरूपेण जीवस्य सद्भावे लिङ्गं सवच्यं त्रितपी ता स्याद्विदे हे जीवस्तिष्ठ
 ति । ते वा त्रितपीते जीवकर्मा लुसारिणी इति तस्येकांगवे कल्पनिमित्तं कर्मयदोपस्थितं सवति
 तदा जीव एकाकां नारवां जहाति नारवाया आत्मानमुपसंहरति । अथ तदा सा नारवा श्लुष्यति ।
 जीवस्थितिनिमित्तो रसो जीवकर्मा क्षिप्तो जीवोपसंहारे नृतिष्ठति । रसापगमे वा नारवा नृो
 षमुपैति । तथा सर्वं वृद्धं मेव यदायं जहाति तदा सर्वं पितृदं श्लुष्यति । वृद्धं स्य रसः स्ववपाशोष
 णादिलिङ्गा जीववत्तदृष्टं तदुत्ते श्वचेतनादंतः स्थावर इति बोद्धुं काणा दमतममेव नाः स्थावरा
 इत्येतदसारमिति दक्षितं सवति । यथास्मिन् वृद्धं दृष्टं तेन दक्षितं । जीवेन युक्तो वृद्धः श्लुष्ये रसपान
 दियुक्तो जीवतीत्युच्यते । तदपेक्षं यी तश्च म्रीय वंत इति उच्यते । एवमेव खलु सोम्यविद्वितीति हो वा
 व । जीवापेतं । जीववियुक्तं वाव किं नृदंशरीरं म्रियते न जीवो म्रियते इति । कार्यशेषे च सुप्तो स्तिष्ठत्य
 ममेदं कार्यशेषमपरिसमाप्तमिति स्मृत्वा समापनदर्शनाज्जातमात्राणां वज्रं वनांस्तन्यासिलुष
 ह्यादिदृष्टानां ज्ञाती तजन्मातरानुसूतस्तनपानदुःखानुसवस्मृतिर्गम्यते । अग्निहोत्रादीनां च वै
 दिकानां कर्मणामर्थवत्त्वान्न जीवो म्रियते इति सर्वेषां मित्रादिसमानं । कथं पुनरिदं मर्यंतं ह्य
 स्मृत्तं दृष्टिं व्यादिनामरूपवज्जगदयं तस्मात्तन्नामरूपरहितं सतो जायते इत्येतदृष्टं तेन तस्य

एवमासगवानिज्ञापयत्विति तथा सौम्येति होवाच पिता यद्येतत्प्रयत्नीकर्तुं मिच्छास्य तोस्मान्मरुतो न्यग्रोधा
 स्फुल्लमेकमाहुरेत्युक्तं सन्याचकार सः इदं स गवतैर्नृप ह तं फलमिति दत्तं त्वं तं प्रत्याह फलं ॥ सिंघीति
 सिन्नामिच्छाहे तरस्तमाह पिता किमत्र पश्यसीत्युक्तं आह ॥ अण्वोऽणुतरा इवेगाधाना बीजा निपश्या
 मिसगवश्चासांधानानामेकाधानां हे अंगवत्स सिंघीत्युक्तं आह ॥ सिन्ना सगव इति यदि सिन्ना भाना
 तस्यां सिन्नायां किं पश्यसीत्युक्तं आह ॥ न किंचिन् पश्यामी सगव इति यं नृपुत्रं होवाच विदुषानायां सिन्ना
 यां यैर्वयं वटबीजाणि मानं हे सोम्य एनं न निता कथयसे न पश्यसि तथा येन स्य वै किं कहे सोम्य एवम
 हान्यग्रोधा बीजस्यणिमनः सूक्ष्मस्यादृश्यमानस्य काऽस्य सूतः सूक्ष्मः शारवा स्कंधक लप लावा
 निष्ठकृत्यं नः सन्नु तितोष्ठतीति बोद्धो ध्याहार्योऽतः त्रैलोक्यसोम्य सत एवाणिमनः सूक्ष्मं नाम रूपदि
 मल्लयं जगदुत्पन्नमिति यद्यपि न्यायागमाभ्यां निर्धारिते रितोर्थे सत्यैवेत्यवगम्यते तथाप्यन्यं तत्सूक्ष्मेव
 सुबाह्वविषया सक्तमनसस्य साव प्रहृतस्या सत्यां गुरुतरायां अद्रायां पुरवगमत्वं स्यादित्याह ॥ अद्र
 स्वेति अद्रायां तु स्यामनसः समाधानं बुद्धुमिते चिद्रायां स्यामनसः समाधानं बुद्धिर्द्विर्धेत्तत्तत्स्य
 तदर्थो वगतिरन्यत्र मना अत्र वमिन्या दिश्रुतेः ॥ सय इत्यादि उक्तार्थः ॥ यदि सज्जग तो मूळं के स्मानोपलब्ध
 त इत्येतद्दृष्टं तेन मासगवान् सूर्य एव विज्ञापयत्विति ॥ तथा सौम्येति होवाच पिता ॥ विद्यमानमपि वस्तु नोप
 लब्धते प्रकारांतरेण नृप नृस्यत इति ॥ अणु अत्र दृष्टं तं ॥ यद्वेवमर्थं प्रत्यक्षीकर्तुं मिच्छासि पिंडरूपत्वं
 णमेतद्दृष्टाद्बुद्धकेऽवधारय प्रहिष्याथ मामांश्वः प्रातरूपसीदथानुपगच्छेथा इति ॥ सहपि त्रोक्तमर्थं प्रत्य
 क्षीकर्तुं मिच्छासि न तथाचकार ॥ तं होवाच ॥ परेद्यः प्रातः यत्तु वयं ह्येषा दीरात्रावधारय बुद्धुकेऽवधा

निक्षिप्तवानस्येह गतदाहरेति न तत्तत्तुल्यं लवणमात्रिहीर्षुर्ह किं भावमुच्यते केन विवेकं दनविज्ञातवान्यथा
 तत्तुल्यं विद्यमानमेव वसदशुलानं संश्लिष्टमस्ति यथा विलीनं लवणं न वेत्यतः तथापि तत्र लवणस्यैव
 नेन च पिंडुरूपं लवणमगच्छमानं विद्ये एवमुपलभ्यते वा पायांतरेणेत्युत्र प्रत्याययितुमिच्छन्
 हांगस्यादकस्यां तादुपरि गृहीत्वा वा मेव कथा पुत्रं तथा कृतं वंतमुवाच कथमिमीतीत आह लवणं
 स्वादुत इति तथा तथा मध्यादुदकस्य गृहीत्वा चामेति कथमिति लवणमिति यद्येवं तदाथा तादु
 दवागृहीत्वा चामेति कथमिति लवणमिति यद्येवं असिप्रस्य परित्यज्येत दुदकमात्रम्याथ मो
 वसीदथा इति तद्वत् तथा च कथं च लवणं परिज्यपितृ समीपमाजगामेत्यर्थः दुदं वचनं ब्रुवन्त
 लवणं तस्मिन्नेवोदके यन्मयारात्रौ क्षिप्तं राश्वन्तित्यं संवर्तते विद्यमानमेव स सम्यग्वर्तते
 येवमुक्तं वंतं हो वाचपिता यथेदं लवणं दद्रीं न स्पृशेन्नस्यां पूर्वगृहीत्वा तं पुनरुदके विलीनं ता
 त्याम गृह्यमाणमपि लवणमिति दर्शनं स्पृशेन्नस्यां विद्यत एवोपायांतरेण जिह्वया पल्लव्य
 न त्वदेवमेवात्रैवास्मिन्नेव तेजो बन्नादिकार्यं शुंगे देहवाव किं चेत्यार्यापदे वा स्मरणं दर्शनार्थं
 सत्ते तजो बन्नादिशुंगकारणं वटबंजाणि मवद्विद्यमानमेवेदियैर्नोपलभ्यते न निताळ्यसे यथा
 स्मिन्नेवोदके दर्शनं स्पृशेन्नस्यामनुपलभ्यमानं लवणं विद्यमानमेव जिह्वया पल्लव्यवानसि एवमत्रैव
 किं विद्यमानं स जागन्मूढं सुपायांतरेण लवणाणि मवदुपलभ्यते इति वाक्यशेषः स य इत्यादि

समानं यद्येवंलक्ष्यं ॥ वषासंवेगमवदिन्द्रियैरनुपलक्ष्यमानमपि जगन्मूलं सदुपायांतरेणोपलक्ष्यं
 कथ्यते ॥ यदुपलक्ष्यं सात्त्विकं ॥ स्यामनुपलक्ष्यं सेवाकृतं स्यामहं ॥ तस्यैवोपलक्ष्यं कौकलपायस्येतद्रूपमसि
 गवान्निजापयतुदृष्टांतेन ॥ तथासोम्येतिहोवाय ॥ यथाहोकेहसोम्यपुरुषोयं कं विध्वंशारेत्यो जनपदेत्यो
 ॥ सिनहोवाहं बवं हव ह्युषं जानीयं हं तस्करस्समसिनहोवाहं मेवबद्धस्तमरण्येततोप्यति
 जनेऽसिगतजनेऽत्यंतविगतजनेदेवोविस्तृजेत् ॥ सतत्रदिग्भ्रमोपेतोयथाप्राङ्प्रागंचनः प्राङ्मुखा
 विसर्गः ॥ तथोदस्वाधाराप्राप्रत्यक्षाप्रभायातनाइकुर्यात् ॥ त्रिविक्रोवोदसिनहोवाहं गंधारेऽत्यस्तस्करेण
 नीतोऽसिर्धनध्याहवविस्मृत्येवंविक्तोवायैतस्तस्ययथासिनहनंयथावर्तनं प्रमुच्यमुक्ताकारणिकः ॥
 कश्चिदेतां द्वौ दिवाभुत्तरतो गंधाराणां एतां दिवां व्रजेति प्रब्रूयात् ॥ स एव कारणिकेन बंधनान्मोहितो
 ग्रामाग्रामांतरं पृथक्कृत्यं डितुपन्यासेदेकावाग्नेध्यावीपरोपदिष्टग्रामप्रवेनामार्गावधारणसमर्थः स
 न्येनाधारानेवापसंपद्यते ॥ नेतरोमूढमतिर्देवांतरं ॥ दशानाचडूयथायंदृष्टांतोवर्णितः ॥ स्वविषयेभ्यो
 गंधारेभ्यः पुरुषस्तस्करैरसिनहोवाहोऽविवेकोदिग्भूतोऽज्ञानापिपासादिमान्ध्याघृतस्कराद्यनेकसं
 यानर्थेवातमुतमरण्यं प्रवेक्षितोऽस्वार्थेनोविक्रोवाचं घनेभ्यो मुमुक्षुस्तिष्ठति स्वकथं विदिवका
 राणिकेन केन विनोहितः स्वदेशान्गंधाराण्येवापन्तो निर्वृत्तः सुखसूत्र ॥ एवमेव सताडगदात्मा
 नः स्वसुपात्रे जाबनादिमयं देवं हारण्यं वातपित्तकाण्डं फरविमदोमासास्त्रीमजाशुक्रकृतमिष्टं
 पुरीषतद्वृत्तिच्छादिनेकबद्धः ॥ रवयज्ञोदमोहपटासिनहोवाहो सार्यापुत्रमित्रपशुबंधादिदृष्टादृष्टा

ध

॥ ६३ ॥

नेकविषयनृक्षापात्रितः पुण्यापुण्यादितस्करैः प्रवेत्ताः ताः रुममुष्यपुत्रोममैते बोधवाः सुरव्यहदुः
 रवीमूढः पंडितो धार्मिको बंधुमान् जातो मृतो जीर्णः पापी पुत्रो ममृतो घनं नष्टं मेहाहतोः स्मिकथं जीविष्यामि
 कामे गतिः किं मे त्राणमित्येवमनेनैकं श्रुत्वा तस्मात्तथा जालकान् विज्ञात्वा च तथैव विदिव पुण्यादिं तित्वा यात्पर
 मकारुणिकं कंकिर्भूतान्म विदं विमुक्तबंधनं। ब्रह्मिष्ठं पदासादयति तेन च ब्रह्मचिदाकारुण्याद्विदितं स
 मारविषयदोषद्वानमार्गो विरक्तः संसारविषयेत्योनासितं संसारं मुख्यपुत्रत्वादिधर्मवान्किंतर्हि। सदा
 स्तत्त्वमसीत्युविद्यामोहपदीटासिनहना न्मोहितो गंधारपुरुषश्च सदा न्मानमुपसंयसु रवीनिर्दुः
 स्यादित्येतमेवार्थमाहाचार्यवान्मुरुषोषवेदेति। तस्यास्यैवमाचार्यवतो मुक्ताविद्यासिनहनस्य तावदेव ता
 वानेव काळधिरमित्युच्यते। यावन्तविमोह्येन विमोह्यत इत्येतत्पुरुषव्यत्ययेन सामर्थ्यात्। येन कर्मणा शरी
 रमासीत् तथैतस्योपलगेन हृदि रूपा तोयावदित्यर्थः। अथ तदौ वससंपत्त्ये संपदस्य तदिति पूर्ववत्। नहि
 देहमोहस्य संपत्त्ये काळसेहो स्तियेनाथनाष्टुजानंतर्थाथः स्यात्। ननु यथासहिज्ञानानंतरमेव देहपा
 तः संपत्तिश्च न संभवति कर्मदोषवशात् तथा ६ प्रवृत्तफळा निप्राप्तीं ज्ञानोत्पत्तिर्ज्ञानांतरसंचितान्यपि क
 र्माणि संतीति तत्फळोपसो गार्थं पतितेऽस्मिन् कुरीरे शरीरांतरमारब्धव्यं। उत्पन्ने च ज्ञाने यावज्जीवं विहि
 तो प्रतिषिद्धनिवा कर्म करोत्येव न तत्फळोपगोपवि वश्यं शरीरांतरमारब्धव्यं। तत्तत्कर्मणि नो तत्तत्
 शरीरांतरमिति ज्ञानानवर्थक्यं कर्मणां फळवत्त्वात्। अथ ज्ञानवतः दीयंते कर्माणि तदा ज्ञानप्राप्ति समवा
 यमेव ज्ञानस्य संपत्तिस्तुलान्मोहस्यादिति शरीरपातस्यात्तथावाचार्यवान्मुरुषोषवेदेत्यनुपपत्तिर्ज्ञान
 न्मोहान्तावप्रसंगश्च। देशांतरप्राप्त्युपायज्ञानवदनैकांतिकफळत्वं वा ज्ञानस्य। कर्मणां प्रवृत्ता ६ प्रवृ

णि

त्रफळविशेषोपपत्तेः। यदुक्तमप्रवृत्तफळानां कर्मणां च प्रवृत्तफळाद्युज्ज्वलविदः शरीरेपतितेशरीरांत
 रमास्त्वयमप्रवृत्तकर्मफळोपसोमर्थमित्येतदसिद्धिदुष्प्रसक्तस्य तावदेव विरमिति श्रुतिः प्रामाण्यान्ननुयु
 जोदेतुष्येन कर्मणा सवतीत्यादि श्रुतेरपि प्रामाण्यमेव। सत्यमेवं तथापि प्रवृत्तफळानां प्रवृत्तफळानां
 यकर्मणां विनास्तिषोस्ति। कथं। यानि प्रवृत्तफळानि कर्मणि यैर्विदुः शरीरमारुह्यतेषां भुपलोगेनैव दृश्यो यथा
 रज्ज्वेगस्य लभ्यमुक्तेषां देवगद्वयादेव स्थितिर्न तुल्यव्याप्यसमकाळमेव प्रयोजनं नास्तीति तद्वदन्या
 न्निव प्रवृत्तफळानीह प्राज्ञानोत्पत्तेरुर्ध्वं वक्तुं निवाक्रियमाणानिवाऽतीतजन्मांतरहतानिवाऽप्रवृत्तफ
 लानि ज्ञानेन दृश्यंते। प्रायश्चित्तेनैव ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि समासात्कुरुते वयेति स्मृतेश्च। क्षीयंते चास्य
 कर्मणि इति वाच्यं। पर्वणोऽतो ब्रह्मविदो जीविनादिप्रयोजनात्सावेपि प्रवृत्तफळानां कर्मणां अवश्यमेव
 फळापगस्यादिति मुक्तेषु वृत्तस्य तावदेव विरमित्युक्तमेवोक्तमित्यथोक्तदोषोदनात्तु पपत्तिः ज्ञानो
 त्पत्तेरुर्ध्वं वक्तुं विदः कर्मो सावमवोयाम ब्रह्मसंस्तोमृतलुमेतीत्यत्र तच्च स्मृतमहसि। स इय इत्याद्युक्ता
 र्थः। यथाचार्यवान्निदान्येन क्रमेण संपद्यते तं क्रमं दृष्ट्वा तेन सूर्य एव मासगवान्निज्ञापयत्विति। तथा
 सोम्येति होवाचैति पिता॥ ॥ पुरुषं हे सोम्योपतापिनं द्वारादुपतापवंतं ज्ञातयोवां ववाः परिवार्योपास
 तमुमूर्षुं जानासि मांतवपितरेषु त्रभ्रातरं चेति पृच्छतः। तस्य मुमूर्षो यो वन्न वाऽन्नसि संपद्यते। मनः प्रा
 पो प्राणो ज्ञेऽतैजसास्तेजसि। तेजः परस्यादेव वायाममित्येतदुक्तार्थः। संसापो यो मरणक्रमः स एवायं वि ॥ ६४॥
 धुषोपि स सपत्तिक्रमश्चेतदाह। परस्यादेव तायां तेजसि संपद्यते। यन्न जानाति। अविदांस्तु सततं तथा
 यं प्राग्भावितं व्याहिसावं देवमनुष्यादि सावं वा विनाति। अविदांस्तु प्राग्भावो वायं पि देवा जनितज्ञानदीपप्र

त्मसत्यातिसंधीतरयोः शरीतरपादत काळे वतु न्यायां ससंपत्तौ विद्वान् संपद्यन पुन न्या धर्मे देवादिदेहगुरु
 णायावर्ततेऽ विद्वांस्तु विकारानृता लिसंघः पुनर्न्या धादि सावं देवतादि रूपा देव ता वि सावं वायथा कर्मयथा
 श्रुतं प्रतिपद्यते । यदि त्मा लिसंघ्यन तिसंधि कृते मोक्ष बंधने यश्च मूळं डो गतो यदायतनाय प्रतिष्ठा श्रवसाः
 प्रजाः यदात्मकं व सर्वं । यज्ञाजममृतमभयं शिवमद्वितीयं तसत्यं स आत्मा तव तत्त्वमसि हेतु केतो इत्येकं कर्ता
 धर्मसकृदा कथं । कः पुनरसौ श्वेत केतु स्तं नृणां धर्मो यो हं श्वेत केत केतु उद्दालक स्य पुत्र इति वेदा आर्त मादेन
 श्रुत्वा ज्ञात्वा विज्ञात यथा श्रुतममृतमविज्ञातं विज्ञातुं पितरं पप्रच्छ कथं तु तं गवः स आह देवास्तवतीति । स एषो वि
 कृतः श्रोतारि मं ता विज्ञाता ते जीव यन्तमयं कार्यकरण संधातं प्रविष्टा परे व देवता नामरूपया करवा वा पाया दे
 दशैव पुरुषः सूर्यो हिरवज्जकादौ प्रसिद्धिं बिरूपेण । स आत्मानं कार्यकरणेभ्यः प्रविलसत् सद्रूपं । सर्वात्मानं
 प्राकृषि नुः श्रवणा न्दक्षिण श्रावये दानां पित्रा प्रतिवेष्टितः तत्त्वमसीति दृष्टुं ते हं तु सिध्यत तिष्ठं रं नुरस्य ह किं कर्तुं
 रा देवा ह मस्मीति विज्ञेज्ज्ञो विज्ञातवान् । दिव्यं च न मध्याय परिसमाप्त्यर्थम् ॥ ॥ किं पुनरत्र षष्ठे वाक्ये प्रमाणेन
 जनि तं फल मन्मनि । कर्तृत्व लो क्तृत्व योरधि कृत त्वविज्ञान निवृत्तिः तस्य फलं वयमवो वामा लं शब्द वाच्यमर्थश्च
 तु मन्तुं याधि कृत त्वमविज्ञात विज्ञान फलार्थः । प्रवृत्तस्मादि ज्ञानादहमेवं करिष्यामि अग्नि होत्रादीनि कर्माणि अ
 ह मत्राधि कृत एषां यकर्मणां कैः फलमिहानुत्रवसो ह्येकतेषु वा कर्म सुकृत कुतैत्यः स्या मित्येवं कर्तृत्व लो क्तृ
 त्वयोरधि कृतो स्मी मां त्या म नियदि न मत्त तस्य य स डो गतो मूळ मे कमेवादि - तीयं तत्त्वमसीत्यनेन वा
 केन प्रतिबुद्धस्य निवर्तते । विरोधा न्न ह्येक मिन्न द्वितीये आत्मन्ययमस्मीति विज्ञाते ममेक मन्यदनेन कर्तव्यं ॥ ६ ॥
 मिदं वृत्तास्य फलं सोऽहं इति वा सेद विज्ञानमुपपद्यते । तस्मात् सत्यं सत्याद्वितीयास्तद्विज्ञाने विकारान्
 त जीवत्मा विज्ञानं निवर्तत इति युक्तं । ननु तत्त्वमसीत्यत्र त्वं शब्द वाच्ये स बुद्धिरादि द्रव्यते । यथादित्यमन आदि

बुद्धिमात्रादिविधिप्रयत्नाद्यलोके प्रतिमादिषु विदुषु स्तद्वत्तुसदेवत्वमिति । यदि सदेवश्चेतकेतुः स्यात् कथं
 मान्मानं न विजानीयाद्येन तस्मै तत्त्वमसीति उपपत्तिरिति विद्यते । नादिस्यादिव कथं बलं कृप्यादादियो ब्रह्मेत्याहं
 हाविति वा ह्यव्यवहारधनानां नानासाक्षाद्ब्रह्मत्वंगम्यते । रूपादिमत्त्वाद्वा दित्या । दानां का दामनसोऽचेति वा ह्यव्य
 ह्यध्यानादेवा ब्रह्मत्वमिह तु स त एव देहप्रवेष्टां दर्शयित्वा तत्त्वमसीति निरंकुशं सदात्मत्वावमुपदिशति । न
 नुपराक्रमो दिग्गुणः सिंहो सित्वमिति वक्तव्यमसीति स्यान्न मृदादिवत् सदेव कमेवाद्वितीयं सत्यमेवाद्वैतीयं रूप
 देहात् न नोपचारविज्ञानात्तस्य तावदेव विरमिति सत्संपत्तिरुपदिश्येत । मृषालादुपचारविज्ञानस्य । चमिंद्रो
 यमइति वा । नोपि स्तुतिरनुपास्यत्वाच्चेतकेतुतोः । नापि सच्चेतकेतुतोपदेशेन सत्त्वं येत । न हिराज्जादासस्य
 मिति स्तुत्या स्यान्नापि सतः सर्वस्मिन् एकदेशे निरोधो युक्तस्त्वमसीति देहाधिपतिरिव ग्रामाध्यक्ष इत्यमिति ।
 न चान्यागतिरिह सदात्मत्वोपदेशादर्थान्तरत्वात् सत्त्वमसीति ननु सदस्मीति बुद्धिमात्रमिह कर्तव्यं तत्त्वमसीति
 बोध्यते । न च ज्ञातसदस्मीति ज्ञाप्यत इति चेन्न न च स्मिन्पक्षेऽपि अश्रुते मैश्रुतं सवतीत्याद्यलुपपन्नं । न सद
 स्मीति बुद्धि विधिस्तु यथैतान्नां वार्यवान्पुरुषो वेदतस्य तावदेव विरमित्युपदेशाद्यदि हि सदस्मीति
 बुद्धिमात्रं कर्तव्यं तया विधीयते । ननु त्वं ब्रह्मवाच्यस्य सद्रूपत्वमेवातदा र्ववान्पुन्येदेति ज्ञानोपायोपदेशो ब्र
 ह्मस्य । त्र । यथाग्निहोत्रे कुंडुः कुंडुयादित्येवमदिविधिष्वर्थप्राप्तमेवावार्यवत्त्वमिति तद्वत्त्वं तस्य तावदे
 व विरमिति वक्ष्ये पक्षरूपं ननु कृतं स्यात्सदात्मत्वेऽविज्ञातेऽपि सकृद्बुद्धिमात्रकरणे मोक्षेऽपि संगान्न वतत्वम
 मसीत्युक्तेनाह स इति प्रमाणवाक्यजनितानुद्धिनिर्वर्तयितुं ब्रह्मक्यानोपपत्तेति वा केतव्यं वक्तुं । सर्वपि निष
 द्वाक्यानोपपत्तयैवाले कथ्यान् । यथाग्निहोत्रादिविधिजनितानुद्धिनिर्वर्तयितुं ब्रह्मक्यानोपपत्तयैवाले कथ्यान् । यथाग्निहोत्रादिविधिजनितानुद्धिनिर्वर्तयितुं ब्रह्मक्यानोपपत्तयैवाले कथ्यान् ।

विः

त्वमनुसृतं त्वं वानकीराक्यतेवक्तुं । तद्वद्यत्तं सदा मासन्नामानं कथं न जानायादिति । न सो दोषः । कार्य
करणादीनां संघातव्यरिक्तो ह्यजीवः कर्ता लोकेत्यपि स्वभावतः प्राणिनां विज्ञानं विज्ञानादर्शनात् । किमुत
स्य सदा त्वं विज्ञानं । कथमेवं व्यरिक्तविज्ञाने सति तेषां कर्तृत्वादिविज्ञानं संभवति दृश्यते च तद्वत्तस्यापि देहा
दिधात्मबुद्धित्वान्न स्यात्सदा त्वं विज्ञानं । तस्माद्विकारान्तराधिकृतजीवात्मविज्ञाननिवर्तकमेवेदं वाक्यं तत्स
मसीतिसिद्धमिति ॥ ॥ इति श्रीमद्रोविंदलगवत्यूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीभक्त
करभगवतः कृतो ह्योपनिषद्विवरणेषु प्रपाठकः समाप्तः ॥ ॥ श्री ॥ परमार्थतत्त्वोपदेशाप्रधान
परः षष्ठः अध्यायः सदा त्वं कल्पनिर्णयपरतयेवोपयुक्तो न सतो वाक्विकारलक्षणा नित्यनिर्दिष्टा
नीत्यतस्तानि नामादीनि प्राणांतानि निक्रमेणानिर्दिश्यते तद्वारेणापि तूमाख्यं निरुक्तिरायं तत्त्वं नि
र्दिष्टव्यामीति शारवाणं दर्शनं न वदितुं मंसपुमं प्रपाठकमारस्य ते ॥ निर्दिष्टेषु हि सतोऽर्वाहृतत्वेषु सना
त्तव निर्दिष्टेन्यदप्यविज्ञातं स्यादित्याशंकाकस्य विज्ञात्सामासूदिति वातानि निर्दिष्टिह तैत्यथवा
सोपानां संरुपावत्स्वभावादारस्य स्रद्धमंस्रद्धांतरं बुद्धिविषयं संज्ञापयित्वा दत्तदतिरिक्ते स्वापराज्येति
षष्ठ्यामीति नामादीनि निर्दिष्टिह तैत्यथवानामाद्युक्तैरेतरेतरविज्ञानैश्चिह्नानितत्त्वान्यत्तिरां च तेषां ॥ ६६ ॥
७ कष्टतमं तूमाख्यं तत्त्वमिति सुक्तं लयार्थं नामादीनां क्रमेणोपन्यासः । आख्यायिकापरविद्यास्तय
त्यर्थः । कथं नारदो देवर्षिः कृतकतैयः सर्वविद्यो पिसन्ननामशालाकुशोर्वो । किमु वक्तव्यमन्योन्यं
व्यविजं तुरकतपुण्यादिति शयोः कृतार्थ इत्यथवा नान्यदात्मज्ञानान्निरतिशयः श्रेयः साधनमस्ती
(अथवा शिरोदेवर्षिः) २

ये तस्य दर्शनार्थं सन कुमारनारदस्य विचारस्य तोयेन सर्वविज्ञानसाधनशक्तिः संपन्नस्यापि नादस्य
 देवर्षेः अकृतार्थवैवर्तवांतरैर्षोमज्ञानं येनोमं नोत्रमासिजनविद्यावृत्तसाधनशक्तिः संपन्निमित्रासिमा
 तं हि चाप्राकृतपुरुषवसनकुमारमुपससादश्रेयः समाधनः प्राप्तयेतः प्रख्यापितं सवतिनिरतिशयम्
 यः प्राप्तिसाधननलमस्य विद्यायाश्च यः हि अधीष्टलगवोलागवन्निति। हकिं चोपससाद। अधीष्टि
 गवइति मंत्रः। सन कुमारं योगाच्चरं ब्रह्मिष्ठं नारदपुरपसनवान्तरं न्यायेन उपसंगं होवाय। यदा भविष्ये
 किं विदुः। तेन तस्यारव्यापनेन मामामुपसीदद् महं जाने। ततो हं सवतो विज्ञानात्तुल्यमूढं वदामि।
 प्रकृतवतिसहो वस नारदः। अग्रे वेदं लगवो ध्ये मिस्रामि। यदेत्येति विज्ञानस्य एहत्वात्तथायजुर्वेदं सा
 मवेदमायाथर्वणं यजुर्वेदं वेदं वेदशास्त्रस्य प्रकृतत्वादितिहासपुराणोपचमं वेदं वेदानां पंचमं सारतपचमाना
 वेदव्याकरणमित्यर्थो व्याकरणेन हि पदादिविभागतः अग्रे वेदाख्यो ज्ञायते पित्र्यं ब्राह्मं कल्परात्रिं ग
 णितं देवमुत्पत्तज्ञानं निधिं महाकाव्यमैताहि नैहि हि निधिवास्त्रं। वाको वाक्यं वतकं नृणस्त्रं एकारं न
 तिशास्त्रं देवविद्यां घां निस्तिरुक्तं ब्रह्मण अग्रे ज्ञः सामारव्यस्य विद्यां ब्रह्मविद्यां त्रिंशो कल्पं ब्रह्म
 तयोस्तुतविद्यां नूततंत्रं ब्रह्मविद्यां धनुर्विद्यां दं न ह्यत्र विद्यां ज्योतिषं। सर्पदेवजनविद्यां। सर्पविद्यां ग
 रुडदेवजनविद्यां गंधयुक्तिनृत्तिगीतवाद्यशिल्पादिविज्ञानानि। एतसर्वं हेसवो ध्ये मि। हे सोमं गसव
 एतसर्वं ज्ञानं नपिमं विदेवास्मि गृहार्थमात्रं विविज्ञानवानेवास्मीत्यर्थः। सवेहिनाहोऽसिधानमात्र
 मसिधानं च सर्वं मंत्रं घृतं सर्वं मंत्रं विदेवास्मि मंत्रं विलुप्तं मंत्रं विदुः। मंत्रं पुं कर्मणि तिहि कं मी वदय
 ति। अत्र विज्ञानमात्रं न चामाविमंत्रेः प्रकाशय एतदेवैति कथं च मंत्रं विज्ञेनात्मविज्ञासिधा

वीरताद्य

नातिघेयसेदस्यविकारत्वा न्नयविकारआत्मेष्यते। नन्याभासशब्देनातिधीयते। नापतो वा
 बोनिर्वर्तते। यन्नान्यत्पश्यतीत्यादि श्रुतेः। वैकथं तस्यैवाधस्तात्सआत्मत्यादिवाक्या
 मानं प्रत्याययति। नैष दोषः। देहवति प्रत्यगात्मनि सेदविषये प्रयुज्यमानः। शब्दे देहादेना ॥ ३
 मानसत्वे प्रत्याख्यायमानेयस्यारि त्रिंशंसदवाच्यमपि प्रत्याययति। यथा सरज्जि कायां दृश्यमा
 नप्रांसेनायां च त्रघजप तारव्यां कादिव्यवहितेऽदृश्यमानेपिराज नि एष राजा दृश्यत इति स
 संवति शब्दप्रयोगः। तत्र को सो राजेति राजविशेषनिरूपणायां दृश्यमानेतर प्राचार्यानेन्य
 स्मिन्त दृश्यमाने राजनिराजः प्रहंतीति तत्रैव तस्मात्सो हं मंत्रविकर्म विदेवास्मि (कर्मका
 र्यवसर्वा विकार इति विज्ञानकारज एवास्मिनात्मविन्नं प्रकृतिस्वरूप ईदृश्यर्थः। तत्रोक्त
 मान्वाय वा न्युरूपो वेदेति। यतो चामो निवर्तति इत्यादि श्रुतित्युक्तं श्रुतमागमज्ञानमस्यैव
 हियस्मान्नेममसगवद्दृश्या युष्मसद्दृशेत्यस्तरच्यति। तत्र मतिशोकं मनस्तापं अकृता
 र्थबुद्धिर्तोमात्मविदित्यतः सो हं मनान्नवित्वाऽसगवः शोचास्य कृतार्थं बुभुक्षा संतप्ये सर्वदा
 जन्तमांशो कसो गारस्य पारं अवंस व मया स्तारयत्वा न्नज्ञानो। दुपेन कृतार्थं बुभुक्षा पादप
 तु। असयंगमय। तत्त्वित्त्वर्थः। तमेव वस्तु कवेतं होवन्। यदै किं विचे तदध्यगं आधीतवा
 नस्य व्ययनेन तदर्थज्ञानमुपलब्ध्यते। ज्ञातवानसीत्येतन्मां वै तद्वाचारं संपादितं
 कारेणामधेयं मिति। श्रुतेः। नाम वै त्रज्वेदाय जुर्वेद इत्यादिनां वै तन्नामोपाख्यं
 ब्रह्मबुध्याथ प्रतिमां विष्णुबुध्याप स्तद्वै स यस्तनाम् ॥

॥ ६७ ॥

मे २

ब्रह्मेकपास्तस्य मत्स्यं लंभुं सकलितं ब्रुवन्। यावन्तान्ते नैव गतं नाम्नो गेस्वरं। तत्र तस्मिन्नामविष
येस्य यथाकामवामैरः कामवरं पाराशरं स्वविषये सवति। यो भनाम ब्रह्मेण सदा यपसेहारः। किम
स्ति लगवो नाम्नो वावसूयोधिकतरं। यद्ब्रुदृश्यं मन्यदित्यभिधायः। सनकुमार आह। नाम्नो
वावसूयोस्त्येवेत्युपीकृताह। यद्यस्ति। तन्मे लगवान्ब्रवीत्विति ॥ ॥ वाग्वाववागिद्वितीयादियं जित्वा
मूलादिष्वष्टसु स्थानेषु स्थितं वर्णनामसि व्यंजकं। वर्णाश्च नामेति नाम्नो वाग्नस्य सीत्युच्ये। कापी
कारणं त्रयोधिकं हि दृष्टं लोके। यथा पुत्रासिता। तद्वत्कथं वर्णनामोत्सवसीत्याह। वाग्वात्रागवेदं वाग्वा
विशेषाति अयमृगवेद इति। तथा यजुर्वेदमित्यादिसमानं। हृदयज्ञं हृदयप्रियं। तदिपरीपरीमह
दयज्ञं। यद्यदि वाग्नासविष्यत्। वागवीं वै तावेध्ययनासाकोध्ययनासावेतदर्थं प्रवणासावः। तत्र
वर्णार्थे वेद्यमिहिन व्यज्ञासि यिष्यन्नुविज्ञातं मत्सविष्यदित्यर्थः। तस्माद्वागेवेतद्वद्वोच्चारणेन सर्वं वि
द्यापेक्षापययतोत्सवसी वाग्नाम्नः। आद्याचं ब्रह्मे सुपास्व - समानमिन्यत् ॥ ॥ मनो मनस्य न वि
शिष्टमंतःकरणं वाचोत्सवः। तद्धि मनस्य न व्यापारवद्वाचं वक्तव्ये प्रेरयति। तेन वाग्मनस्यं तत्सवति।
यस्य स्मिन्तत्सवति तत्तस्य व्यापकत्वात् ततो लुप्तं तियासवति। यथा वेदलोके देया वामक के फले दे
वाको वेदरफले। तैवाहौ विविर्लोतकफलो मुखिरनुसवति। मुखिसे फले व्याप्नोति। मुखी हि
ते अंतर्तवत एवं वाचं च नाम्नमवामक कादिव न्नो लुप्तवति। सदा पुरुषो यस्मिन्कावे मनसांतः क
रणेन मनस्यति। मनस्यनं विवक्षा बुद्धिः कथं। मंत्रानधीयी यो नारयेयमित्येवं विवक्षीज्ञां कृत्वा
धीते तथा कर्माणि कुर्वीयेति वि। कापी बुद्धि कृत्वा धीकुरुते। पुत्रांश्च पश्यन्नेयेति प्राप्ती लो

थे ति

रुत्वा तत्प्राप्य पापानुष्ठानेनाप्युच्यते। पुत्रादीन् प्रोतीत्यर्थः। तथे मन्त्रलोके मन्त्रोपायेनेद्रेयमि
ति। तत्प्राप्युपायानुष्ठानेनाप्युच्यते। प्राप्तामनो ह्यत्मा मनः कर्तृत्वं वसेत्स्वस्वसति मनसि नान्यथेति म
नो ह्यत्मा लुच्यते। मनो हिलोकः सत्येव हि मनसि लोको सति। तत्प्राप्युपायानुष्ठानं वेति मनो हिलो
कोऽयमस्मत्तस्मान्नो हि बल। यस्त एव तस्मान्नमन उपा स्वेति। स यो मन इत्यादिसमानं॥ ॥ संकल्पो वाव
मनसो ह्यत्मा संकल्पोऽपि मनस्यनवदंतः करणवृत्तिः कर्तव्या कर्तव्यविषयविज्ञानसमर्थनं। विसा
गेन हि समर्थिते विषये विपकारा बुद्धिर्मनस्यंतर्लवति विधं। यदा वै संकल्पयैते कर्तव्यतादि विष
यान्विसर्जते इदं कर्तुं युक्तमिति। अथ मनस्यतिमंत्रानधीयीत्यादि अथानंतरं वाचमीत्यतिमंत्राद्यु
च्चारणेन। तां च वाचं नुनामिनामोच्चारणनिमित्तं चिब्रं कृत्वेत्यति। नामिनाम सामान्ये मंत्राः शब्द वि
शेषाः संज्ञकं सवंत्यंतर्लवतीत्यर्थः। सामान्ये हि विशेषोऽंतर्लवति। मंत्रेषु कर्मणि कं सं वंति। मंत्रप्रका
शितानि कर्मणि क्रियंते। नामंत्रकर्मणि स्तिकर्म। यद्दिमंत्रप्रकाशनेन लुब्धसत्ताकं सत्कर्मब्राह्म
णेनेदं कर्मैतद्व्यमस्मेऽप्युच्यते। विधीयते याप्युपतिर्ब्राह्मणेषु कर्मणो दृश्यते। सापि मंत्रेषु लुब्धसत्ता
कानामेव कर्मणि। अथ स्पष्टीकरणं। न हि मंत्राप्रकाशितं कर्म किं विद्मः ब्राह्मण उत्पन्नं दृश्यते। त्रयो
शब्द अर्ग्यनुः सामान्ये मंत्रेषु कर्मणि कवयो यान्यप्युच्यन्तेति याधवोऽतस्माद्यत्तं मंत्रेषु कर्म
ण्येकं संवेतीति। तानि ह वा एतानि मन आह। नि संकल्पे कायनानि संकल्प एकोऽयनंगमनं। प्रवृत्तये
येषां तानि संकल्पे कायनानि। संकल्पात्मकान्युत्पन्नौ। संकल्पे प्रतिष्ठितानि स्थितौ। समष्टपतां सं

उपाविहितं हि कर्म लोके प्रसिद्धं ४

॥६८॥

कल्पं कृतं तस्याविवर्हिद्योऽथ प्रकृतिविवर्धावापृथिव्यो निश्चले लक्ष्येते । समकल्पे पता वायुश्चात्रां व
 एतावपि संकल्पं कृतं ताविव । तथा समकल्पं तीतामाश्रते जश्च स्वेन रूपेण निश्चलानि लक्ष्यं ते यता
 स्तेषां द्यावापृथिव्यादीनां संकल्पेऽथैकं रूपे संकल्पेः संकल्पनिमित्तं वर्षं संकल्पते समर्थोऽतिवति
 तथा वर्षस्य संकल्पे संकल्पनिमित्तमन्नं संकल्पते । एते ह्येवं न सवर्षं न स्य संकल्पे प्राणाः संकल्प
 ते । न मया हि प्राणाः । अतोऽप्यं सका । अनेदामेति हि श्रुतिस्तेषां संकल्पे भव संकल्पते प्राणव
 न्मंत्राणां धीतेनावयः । मंत्राणां हि संकल्पे कर्मणि । ग्निहोत्रादीनि संकल्पते । नुष्ठीयमानानि
 मंत्रप्रकाशितानि समर्थोऽतिवति फलकाया यतो लोकः फलं संकल्पते । कर्तुं समवायितया समर्थोऽति
 वति । यथैवैकं लोकस्य संकल्पे सर्वजगत्संकल्पते स्वरूपा वैकल्यायै । तद्भीदं सर्वजं यत्फलकावसा
 नंत सर्वसंकल्पस्य मूलमनो विनिर्दिष्टः । स एषः संकल्पः । अतः संकल्पः । नृपाश्च स्वयुक्ता फलमाह
 तदुपायं सकस्य समयः । वी संकल्पं प्रहेति अहं बुधोपास्ते । नृपान्वेधात्रास्ये मे लोकाः फलमिति लक्ष्य
 प्राप्तिपर्यंतान् संकल्पितान् सविधान् क्रवान् नित्यान्त्यतोऽत्रावापेक्षया क्रवस्थस्य । लोकैर्नोऽप्यश्रस्वेन
 लोकैश्च वल्लुपि न्यर्थेति श्रवः सन्प्रतिष्ठितानुपसकरणसंपन्नं नित्यं । पशुपुत्रादितिः प्रतितिष्ठति
 तिदृशीनां सख्यं च प्रतिनिष्ठव आत्मीयोपकरणसंपन्नोऽव्ययमाना नमिनादित्रासरहितान
 व्ययमानाश्च स्वयं मसि सिधाय सिप्रायं प्रोतीत्यर्थः । यावत्संकल्पस्य गतं संकल्पगोचरः । तत्रास्य यथा

नि

कामवारोत्तवग्रामनः संकल्प्य ननु सर्वेषां संकल्प्य स्यति उत्तरस्यैकविंशतिः संकल्पं वृत्तेषु पास्ते
 श्रुत्यादिपूर्ववत् । वित्तं वा वसं कल्प्याद्भूयो वित्तं वेतयिष्ये च प्राप्तकालं रूपं वा यच्च मतीतानागतविषय
 यप्रयोजननिरूपणसामर्थ्यात् । तस्मिन्त्यादपि ह्ययः कथं । यदा वे प्राप्तं वक्षिदमेव प्राप्तमिति चित्तयते त
 दादनाय वा पोहाय वाद्यसंकल्पयते यमनस्य तस्यादि पूर्ववत्तानि संकल्पाद्भूतिकर्मफलानि निमित्त
 कायना निवित्तामानि वित्तास्तृतीनि वित्ते प्रतिष्ठितानि वित्तस्तितीत्यपि पूर्ववत्किंच वित्तस्य महात्म्यं
 यस्माच्चित्तं संकल्पादिभूतं । तस्माच्च यपि बहु विदुः कुशास्त्रादिपरिज्ञानवान्वित्तात्तवति । प्राप्तादि
 चित्तयिष्ये च सामर्थ्यात् विरहितोत्तवति । तं निपुणालोकिकानां यमस्ति विद्यमानो यस्य सम एवेत्येनमाहु
 र्यत्रायं किंचिच्छास्त्रादिवेदश्रुतं वां सद्दृश्यस्यैव इति कथयंति । कस्माच्च दयं विद्वान्यादिथमेवम
 वित्तो न स्यात्तस्मादस्यैव तमयः कृतमेव यादुरित्येति यथा ॥ थाल्पविदपि यदि वित्तवान् सवतितस्मै
 व स्मै तदुत्तं कार्यं ग्रहणायैवो न पितापि शुश्रूषते शत्रुमिच्छंति । तस्माच्च वित्तं ह्येवेषां संकल्प्यो ल्या
 दीनामेकायनमिसादिपूर्ववत्तानुपवितान्बुद्धिमद्भूयोः सवित्तोपासको क्रवानियादिवोक्ता
 र्थः । ध्यानं वा वित्ताद्भूयो ध्यानं नाम शास्त्रोक्तदेवताद्यालंबनेन विवर्कोत्तिनज्जप्यंतीयेरनंतरितः
 प्रत्ययसंतान एकाग्रतेति यादुर्दृश्यते वर ध्यानस्य माहात्म्यं फलवत् । कथं यथा योगी ध्यायंति च

को सवति ध्यान फल लाते एव ध्यायती वे निश्चको दृश्यते ए धि वीये ध्यायती वांतरि ह मित्रादिसमानम
न्यदेवाश्च मनुष्याश्च देवमनुष्या मनुष्या एव देवसमानं देवमनुष्याः नामादि गुण सुपन्ना मनुष्या देव
स्वरूपं न ज्ञाहतीत्यर्थो यस्मादेवं विनिष्टं ध्यानां तस्माद्वा इह लोके मनुष्याणां मेव घने विद्यया गुणे वा
महत्तां महत्वं प्राप्नुवंति घनादि महत्सु ह्येवं लसंत इत्यर्थो ध्यानापादं शास्त्रे ध्यान स्थापनमात्रापा
दो ध्यान फल लासा इत्ये तत्र स्थापना वयवः ककाका विधान फल लासकलावंत इत्यर्थः ते सवति
निश्चला इव लक्ष्यते न ह्युद्रा इवाथ पुनर्ये ये पुनरन्याः क्षुद्राः किं विदपि घनादि महत्त्वं देव वाम प्राप्ता
स्तेनैव विपरीताः कलहिनः कलहनीकाः पिशुनाः परदोषे ह्यास्का उपवादिनः परदोष सामां
युक्तमेव विदुः कुंभीकं येषां ते उपवादिनश्च सचं विथय मरुत्वं प्राप्ता घनादि निमित्तं तेऽन्या प्रतिप्रसवंत
ति प्रसवो विद्यावायराजेश्वरादयो ध्यानापादं शास्त्रे ध्यायती मतो दृश्यते ध्यानस्य महत्त्वं फल ला
त्तो लक्ष्ये तत्रादवस्तुपा स्तुत्या ध्येयार्थः ॥ विज्ञानं वा ध्याना ह्ये विज्ञानं शास्त्रार्थ विषयं शा
नंतस्य ध्यान कारणत्वा ध्यानैस्त्रयस्त्वं कथं तस्य तस्य स्वमित्याह विज्ञानेनैव समवेदं विज्ञानात्प्रयमृवेद
इति प्रमाणतया यस्यार्थं ज्ञानं ध्यान कारणं तथा यदुर्वहमित्यादि किं वपश्चादो अघर्मा घर्मा शास्त्रार्थ
स्वेदो साधु साधुनीको कतः स्मार्त्तवाऽदृष्टविषयं च सर्वं विज्ञानेनैव विज्ञानातीत्यर्थः तस्मादकं ध्या
ना विज्ञानस्य त्रयस्त्वं मतो विज्ञानं मुपास्तेति ॥ अणुपासन फलं विज्ञानवतो विज्ञाने ये भुलोकेषु ता निज्ञा

नवतो लोकान् ज्ञानवत आति सिध्यति प्राप्नोति। विज्ञानं शास्त्रार्थविषयं। ज्ञानमन्यविषयं नैषुष्यं। तद्व
द्वियुक्ता चोक्तान् प्राप्नोतीत्यर्थः। यद्विज्ञानस्येति पूर्ववत्। बळं वाव विज्ञानं दूष्यो बळं मित्यन्यो
पयोगजनितं मनसा विज्ञेयेति प्रतिज्ञानसमर्थं। मनःशून्यादिना नित्यवेमा प्रतिसोति सोऽतिश्रु
ते। **अ**रिपितदेवोऽथानादि सामर्थ्यं विज्ञानवत्। यस्माच्छतं मयेकः प्राणी बळवाना कंपयते। यथा
हस्तोऽस्त्रीमन्त्रो मनुष्याणां व्रतं समुद्दिता मपि यस्मादेव मन्त्राद्यपयोगनिमित्तं बळं तस्मात्सं पुरुषो
यदा बळी बळं नतद्वत्सवत्यथोऽथानोऽथानस्य कर्त्ता तिस्रं अंगु रूपां मावायाणां स्वपरिवरिता परि
रूपीणस्य शुश्रूषायाः कर्त्ता सवति। परिचरन्नुपसत्ता तेषां मुंसमीपगोत्तरतंगः प्रियो सवतीत्य
र्थः। उपसीद अस्माभीषंगकं न काग्रतायाचार्य स्यान्व स्यापदेष्टुर्गुरोर्दृष्टा सवति। ततस्तदुक्त
दुक्तस्य श्रोता सवति। ततश्च मेतिरुक्तमेकैव प्रपद्यत इत्यपपत्तिरिति मंत सवति। ततः मन्वानस्य
वाचा सवति। एवमेवेदमिति। तत एव निश्चित्य तदुक्तार्थस्य कर्त्ता नृणां सवति। विज्ञानानुष्ठानफल
स्यानुसविता सवति। अर्थः। किं बळस्य माहृत्यं बळं न वेदयितीति च तीत्या दृज्यर्थः **॥** अन्नेव **॥ ७०॥**
बळका दूष्यो। बळं हेतुत्वा कथं बळस्य हेतुच मित्युच्यते। यस्मात्समा बळ कारणं मन्त्रं। तस्माद्य
पि कश्चिद्द्वारा त्रैलोक्या सोऽन्योपयोगनिमित्तं तस्य बळस्य हान्या म्रियते। न च निमित्तं।
यद्यहं जीवे दूष्यंते हि मासं मज्जन्तो जीवन्तोऽथैव जीवन्तप्यदृष्टा सवति गुरोरपि तत एवात्र

तदाहुर्लौकिका निशोचति संतपति सामान्येन जगन्नि तपति देहान तो वधिष्यति वे इति प्रसिद्धं हि
लोके कारणमस्युद्यतं दृष्टवतः कार्यं न विद्यतीति विज्ञानं तेज एव तत्पूर्वमा मानमुद्भूतं दर्शयित्वा
थानंतरं मयः सृजतेऽतोऽत्र दृष्ट्वा द्रव्योऽद्भुतस्तजः किं वा न्यतदेतत्तेज एव न यत्तु रूपेण वर्षहल
सर्वति प्रत्यं उच्यते सिद्धोद्भवा सिर्विद्य हि स्तिर आतिश्चतिर्यगता सिश्च सहा द्वा द्वा स्तनय न शब्दा
दा श्ररति। तस्मात्तद्दर्शनोद्भूतलौकिकिका विद्योपैतते स्तनयति वधिष्यति वै। इत्याद्यकार्थं अतस्तज
उपास्वेति। तस्य तेजः सगुणः सप नफळं तेजस्वी वैभवति। तेजो वत एव स लोकान् रसास्वतः प्रकाशवतो पस
ततमस्का न्वाद्या ध्यामिका द्वा नायूपहततमस्का न सि सिध्यत्यर्थमन्यत॥ आकाशो वाव
जो सोमस्यान्या सुसहितस्य तेजः कारणं वा द्यो म्भो। वायुवो माग्येति तेजसो सहो कौ वायुरिति प
थगि हनु तस्तेजसः। कारणं हि लोके कार्योद्भूयो दृश्यथा घटादित्यो मृतथा काशो वायुसहितस्य ते
जसः कारणमिति। ततोऽन्यान् कथां। आकाशो वै सूर्या चंद्रमसौ नु सौ तजो रूपौ विद्यु नक्षत्राण्यंश्च
तेजो रूपाण्याकाशे तः यत्र यस्यां त्वं त्रितदल्पं तस्य इतरत्। किं वा काशो नाक्यति। नान्यमन्य आ
कृतश्चेतर आकाशो नष्टणोत्यन्योक्तं न शब्दं अन्यः प्रतिष्ठणोति आकाशे रमति कीडयन्योन्यं स
र्वस्तथा न रमते वा काशो बंधादिवियोगो आकाशो जायते। न मूर्तेना वष्टु धो तथा काशमलिलद्वयं

391

संबोधनं

कुरादिजायते। न प्रतिलोममात्रमुपास्य। फलश्रुत्वा वा कावावतो वै विस्मरयुक्ता न विहा न्ये को विवतः प्रकाशा कावायोर्नित्यसंबंधा प्रका
 शवतश्च लोकान संबोधनं संबोधः। संबोधो न्योन्यपीडान इति तान संबोधानुसंगा यवै रतो वि स्मार्ण गती चि स्त्री पी प्र वा
 रा न्यो कान सि सिध्यति। यावदा कावा स्ये या च क्तार्थम्। स्मर रो वा वं आ का वा सू यः। स्मरुणं स्मरोतः करणधर्मः। स आत्मो
 कावा दूयानिति दृष्टयं। लिंग य च येन स्मर्तुः स्मरणो हि स्या कावादि सर्वं यं स्मरणवतो नोग्यत्वाद सति तु स्मरणे सद
 यम देवा सत्त कार्या सा वा न्नापि सत्वं स्मृ च सा वे श क्य मा का वा दी नाम वगं तु सित्यन स्मरणस्या कावा दूयस्य दृश्यते हि लो
 के स्मरणस्य तूयस्त्वं यस्मात्तस्माद्यद्यपि समुदिता बहु व एक सिन्ता सीरनुपविशेयुः। स्तत्रासीनो अन्योन्य सति तमपि न स्म
 रन्तश्चे स्युः। नैव ते क्वचन शब्दं शृणुयुस्तथानमनी रन्तं तव्यं सेन्न स्मरेयुस्तिदामन्वी स्मृ यत्ता वा न्तमन्वी रन्तथान विजानी
 रन्त्या वा वते स्मरेयुः। मंत च विज्ञात चं श्रोत चं वाऽथ शृणुयुः अथ मन्वी रन्तथ विजानी रन्तथा स्मरे पावे मम पुत्रा एतेशते पु
 त्रान् विजानी ति स्मरेण पशून तो तूयस्या स्मरे मे मुपास्ति यु क्तार्थमन्यद्। आवा वाव स्मरा दूयसी अवा पस्त्वा कावा आ
 वा च्छा काम इति या माहुः पर्यायेः। सा च स्मरा दूयसी। कथमावाया ह्यंतः करस्थया स्मरति स्मर्तयं। आवा विषयरूपं स्म
 रं सो स्मरो सवत्यत आशे दंत आवाया सि वद्वितः स्मरत्ततः स्मरन्त्रगा दी न्मंत्रान धीते। अधी च तदर्थं ब्राह्मणे वि
 धी च श्रुत्वा कर्माणि कुरुते। न तप्यै रायै व पुत्रांश्च पश्यै कर्म फल स्तानि तीक्ष्णते। सिवां छति। आवा येव त साधनान्य
 तु तिष्ठन्ते। मंच लोकं मावो द्वर व स्मरं लोक संग्रह स्ते लु सि रिद्धते। मुंच लोकं आशे द्व स्मरं स्त साधनो नु धाने ने च ते। त
 आवा र शाना बद्धः स्मरा कावादि नाम पर्यंतं जग ज्ज्जी डस्त्वं प्रति प्राणि जत आवायाः स्मरादपि स्य स्य मित्यत आ
 वा मुपास्त्वा यत्त्वा वा ब्रह्मेकपास्ते शृणुत स्य फलं मावाया सदोपासितया स्योपासकस्य सर्वे कामाः समृध्यंति स

मृद्विगच्छति। अमो व्याहास्याशिषः प्रार्थनाः सर्वोत्तवंति। यत्प्रार्थितं सर्वतद्वत्त्वयं सवत्तीत्यर्थः। यावदाशागतमिच्छादिष्व
र्ववत्त्वामोपक्रममात्रांतं कार्यकारत्वेन निमित्तनैमित्तिकत्वेन चोत्तरोत्तरस्तथावस्थितं स्मृतिनिमित्तसद्भावमाकाशा
रानापाशौर्विपाशितं सर्वसर्वतो विसमिवत्तुत्तिर्यस्मिन्प्राणे समर्पितं येन च सर्वतो व्यापिनोर्विहिर्गतेन सूत्रे मणिगणा न
इव सूत्रेण ग्रथितं। विद्यतं वस एष प्राणो वै आशायास्तृया न। कथं मस्य तस्य स्त्वमित्याह। दृष्टं तेन सर्पयंस्तस्य स्त्वमित्याह। यथा
वैलोके रथचक्रस्यारथनालो समर्पिताः संप्रोताः संप्रवेशिता इत्येतदेव मस्मिन्निगसं द्यात्तस्त्वेणै प्राणे प्रज्ञामनि
दृष्टिके मुखे यस्मिन्प्रादेवतानामरूपच्याकरणायादर्शादौ प्रतिबिंबवत्तुत्तीवेनानुप्रविश्यैष्टाय स्तस्त्वमहाराजस्येव स
त्त्वधिकारीश्चरस्य। कस्मिन्च हं मुक्रांतं मुक्रांतोऽसविद्यामिकस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति श्रुतेः र्य
सृज्यायेवानुगत ईश्वरं तद्यथारस्यारे बुनेमिरर्पितो नासा वरार्पिता एव मैवैतास्तृता मात्राः प्रज्ञा मात्रा स्वरर्पिताः प्रज्ञा मात्राः प्राणे
र्पिताः। स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेति कौषीतकीनाम त एव मस्मिन्प्राणे सर्वयथोक्तं समर्पितमैतत्। उक्तः स एष प्राणोऽपरतंत्रः
प्राणेरनस्त्वं तत्रैव प्रयाति। नान्यत्तु तं मनोनादिक्रिया स्वस्य सामर्थ्यमित्येत्यर्थः। सर्वक्रियाकारकं फलसेदनांतं प्राण एव
न प्राणाद्विहितं तमस्तीति प्रकरणार्थः। प्राणः प्राणं ददाति। यद्ददाति तस्मात्तमेव। यस्मै तं ददाति तदपि प्राणायैवातः
पित्राद्गारव्योऽपि प्राण एव कथं पित्रादिशब्दानां प्रसिद्धार्थोऽसर्गेण प्राणविषयामत्युच्यते। सति प्राणे पित्रादिषु पित्रादि
षु पित्रादि शब्दप्रयोगात्तुक्रांतौ च प्रयोगात्तावत्कथं तदित्याह। स यः कश्चिन्मित्रादीनामन्यतमं यदि तं सत्त्वमिव। तद्द
न नुरूपमिव किंचिद्वचनं त्वंकारादियुक्तं प्रत्याह। तदेनं पार्श्वस्था आहुर्विवेकिनो विज्ञास्तधिगस्तत्त्वमित्येवं। पित्रादेवैव
पितृहंतेत्यादि अथैनानेवोक्रांतप्राणां स्त्वत्कदेहनाथान्यद्यपि शूत्रेण समासं समस्य चतिषंदहे च दिध्यस्य संदेहे

न देवमतिरूरमतिः कर्म समासव्यासादिप्रकारेणादहनलक्षणं तदेह संवदमेव कुर्वाणं नैवेनं ब्रह्मः पित्रुहेत्यादि। तस्मादन्य
 यव्यतिरेकाल्यामवगम्यते एतन्नित्रा ॥ २४ ॥ अथ पित्राण एवेति तस्मात्प्राणा एवेति निसर्गपित्रादीनि सर्वाणि लवतिवृत्ता निश्चि
 राणि च। सवा एष प्राणविदेहं च यथोक्तप्रकारेण प्रत्ययन् फलतोऽनुसवन्नेवं मन्वाननुपपत्ति सिद्धिं तयन्नेवं विजा
 नन्नुपपत्तिसिः संयोज्येवमेवेति निश्चयं कुर्वन् नित्यर्थः। मननविज्ञानाभ्यां हि संस्तः सा स्कार्थो निश्चितो दृष्टो
 वेदतएवंप्रयत्नतिवादीतिवतिनामाद्यान्नातमर्तव्यवदनशीलवतीत्यर्थः। तं चेद्ब्रह्म संयद्येवमतिवादिनं सर्वदा
 सर्वैः न देनामाद्यान्नातमर्तव्यवत्तमानं प्राणमेवं दत्तव्यं पश्यंतमतिवेदनशीलमतिवादिनं ब्रह्मादिस्तैव पर्यं
 तस्य हि गङ्गातः प्राण आत्मा हं मिति ब्रुवाणं यदि ब्रह्मुरतिवाद्यसीति वा ठमतिवाद्यस्मीति ब्रूयात्। नाम क्व वीत
 कस्माद्यसौ वपक्व वीक्ष्य प्राणं सर्वं च रमयमहमस्मीत्यात्मचेनोपगतः॥ ॥ (स एष नारदः। सर्वातिवाये प्राणे
 स्वमात्मानं सर्वमानं श्रुत्वा नातः परमस्तीत्युपराम। न पूर्ववत्किमस्ति सगवः प्राणा इत्यशतिप्रश्न। यतस्त
 संविकारानृतब्रह्मज्ञानेन परिनुष्टमहतार्थं परमार्थं सत्यतिवादिनमात्मानं मन्यमानं यो ग्यं निष्यं मि
 थाग्राहविशेषादिप्रच्यावयन्नाह सगवान्सनन् कुमारः। एषनुवा अतिवदति यमहं वक्ष्यामि न प्राणविदि
 तिवादीपरमार्थतोनामाद्यपेक्षं नुतस्यातिवादिनं यस्तु तस्मात् ॥ २४ ॥ अथ सर्वातिवादिनां तत्त्वं परमार्थसत्यं वेद। सेति
 वादीयत आह। एषनुवा अतिवदति। यः सत्येन परमार्थसत्यं विज्ञानवत्तयाऽतिवदति सो हं त्वं प्रपन्नो
 सगवन्सत्येनातिवदानि। तथामोनियुनक्तु सगव्यं वा न्यथा हं सत्येनातिवदानीयसि प्रायो यद्येवं सत्येवं ना
 तिवादिनुमिह सि। सत्यमेव नुतावदिदिज्ञासितव्यमित्युक्त आह नारदः। तथास्तु तर्हि सत्यं सगवो विस्मि

ज्ञासे विशेषेण ज्ञातुमिच्छेयं च तोहमिति । यदा वै सत्यं परमार्थतो विज्ञानात्तदपरमार्थतः सत्यं इति । ततो
नृतं विकारजातं वाचारसंगं हि चा सर्वविकारावस्थं सदेवैकं सत्यमिति तदेवाथ वदति । यद्वदति । ननु विकारो
पि सत्यमेव नामरूपे सत्यं तात्पर्यमयं प्राणच्छब्दः प्राणा वै सत्यं वेदामेष सत्यमिति । अयं तरस्त्वस्य मुक्तं सत्यं
तच्छब्दं तरे वि कारस्य ननु परमार्थापेक्षमुक्तं किं तैतद्दीप्य विषया विषयत्वापेक्षं सत्यं यच्चैतिसत्यमिच्छेत्
तद्वारेण च परमार्थसत्यस्योपायं लुब्धिविचक्षितेति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति चोक्ते मिरुपितदिष्टमेव
इह नु यन्प्राणविषया परमार्थसत्यं विज्ञानसिमानात्कृत्वा यन्नारदं सत्यं सदेव सत्यं परमार्थतो स्मृता
स्यात्तदिज्ञानपयिष्यामीत्येष विशेषवि २ तो विवक्षितोर्थो ना विज्ञानसत्यं वदतीत्यस्तु विज्ञानस्य वदति सो ग्या
दिद्रष्टृना ग्यादा न्परमार्थरूपा न्मन्यमानो वदति ननु दत्ते हे रूपत्रयव्यातिरेकेण परमार्थतः संति । तथा
तान्यपि रूपाणि सदेव दृष्ट्या नैव संतीत्यतो नापि विज्ञानसत्यं वदति विज्ञानं नेव सत्यं वदति । न च तस्य
विज्ञानमविजिज्ञासितं मप्रार्थितं ज्ञाय त इत्याह विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति । यद्येवं विज्ञानं स
गवो विजिज्ञास इति । एवं सत्यादीनां योत्तरोत्तराणां करोत्यंतानां सर्वपूर्वहेतुत्वं चारब्धेयं । यदा वै मनुत इति ।
मतिर्मननं च तर्कमंतव्यविषय आदर आस्तिक्य बुद्धिः अस्मानिष्ठा गुरुशुश्रूषादिस्तत्परचक्र ह्यविज्ञानाय ७३
दावैकरोति हतिरिन्द्रियसंयमः चित्तैकाग्रताकरणं च । सत्यांहितस्यांतिष्ठा दीनियथोक्ता निसवंति विज्ञाना
वसानानि । सापेक्षतिर्यदासुखं लस हते सुखं निरतिशयं वदयमाणं लब्धव्यं मयेति मन्यते तदा सवती

(यन्मन्त्रं कर्तव्यं तस्मात्तत्तद्वद्व्युत्पत्तिः)

इष्टं दत्तं लोके तस्मै कृतं नाले तु सर्वमसीयतो ह्यस्य सुखं ५

यथैव यथा ह्येकं सुखाकृतिस्तथैव हि पिना सुखं लब्ध्वा करोति। स विषय इति कथं लब्धं व्युत्पत्तिः। तदुद्दिश्य प्रवृत्त्युपपत्तिः।
उरध्वदानीकृत्वादिषून्तरोत्तरेषु ससुसुमयं स्वयमेव प्रति सासते न तद्विज्ञानाय पृथग्यत्नः कार्य इति प्राप्तं तत इदमेव
व्युत्पत्तिः। सुखं चेव विज्ञासितव्यमिष्यादि। सुखं सवैगवो विजिज्ञास इति। असि सुखी सताया ह्योहं वै स मामह
निरतिशयं बद्धिपयोः। तत्सुखं। ततोऽर्वाक्यातिशयचादत्यम तस्मिन्निबद्धं सुखं नास्त्युत्पत्त्या चिकटुः।
हे लुचान् लुचान् दुःखबीजं। न हि दुःखबीजं सुखं नृणां हि दुःखबीजं त्वासं सवा इत्यन्तः। किं लक्षणे सोऽस्मैत्याह। य
त्र यस्मिन्सन्निभसतचेनान्यद्द्रष्टव्यं अन्येन कुरणेन द्रष्टव्यं। विसृज्यते। तथानान्यद्वृणोति। नामसु
पयोरेवां तर्त्तावादिषयसेदस्य तद्ग्राहकयोरेव हृदयं तत्र वणयोगे ह्यमन्येषां चोपलक्षणा र्थत्वेन मननं तत्रैव
। इष्टं च नान्यन्मनुष्य इति। प्रायशो मननं पूर्वकत्वादिज्ञानस्य। तथानान्यद्विज्ञानाति। एवं लक्षणेऽप्यस्य ससुखा।
किं पत्रं। सिद्धान्तदर्शनासावोत्पत्त्युत्पत्तिः। नान्यत्पश्यतीत्यादिना। अथान्यन्नपश्यत्यामानं पश्यतीत्येतत्किं
तोयं नान्यदर्शनाद्यसावमात्रमित्युत्पत्तिः। तदेकैतत्सं व्यवहारविलक्षणोऽस्मैत्यर्थोऽस्ति। अथान्यदर्शनवि
शेषप्रतिषेधेनामानं पश्यतीत्युत्पत्तिः। तदेकस्मिन्नेव क्रियाकारकफळसेदोत्पत्त्युपगम्यतोऽसवेद्यस्यैव को दोषः स्या
न्नेवमेव दोषः संसारनिवृत्तिः क्रियाकारकफळसेदो हि संसारस्यामे कच एव क्रियाकारकफळसेदः संसारवि
लक्षणा शक्तिवेत्ता। आत्मनो वै निविशेषे कच। अतएव पश्यतीति क्रियाकारणं कफळसेदात्पत्त्युपगमस्य तत्राह
मात्रत्वादन्यदर्शनाद्यसावोत्पत्तिपक्षेऽप्यत्र नान्यन्नपश्यतीति च विशेषणोऽनर्थकः स्यामिति चेदुच्यते हि लोके य
त्र नान्यन्नपश्यतीत्युत्पत्तिस्तत्सादीनामानं च ननु पश्यतीति गम्यते एवमिहापीति चेन्न तत्त्वमसीत्येकं

कत्योपदेशादधिकरणविकर्तव्यसेदानुपपत्तिस्तथासदेकमेवाद्वितीयस्यमितिषष्टेरेनिर्द्धारितत्वाददृ
 श्येनान्येनसंदृष्टोतिष्ठतिरूपमस्यविज्ञातारमरेकेनविजानीयादियादिश्रुतिस्यःस्थाननिदर्शनाद्यनुप
 पत्तिर्यत्रेतिविशेषणमनर्थकंप्राप्तमितिचेन्नाविद्याकृतसेदापेक्षत्वाद्यथासत्यैकचाद्वितीयचबुद्धिप्रकृता
 मपेक्ष्यसदेकमेवाद्वितीयमिति संख्याद्यनहमप्युच्यते। एवं श्रुत्येकस्मिन्नेवयत्रेतिविशेषणमविद्यावस्त्वा
 यामन्यदर्शानानुवादेनशून्यस्तदसावल्लक्षणस्यविवक्षितत्वान्नान्यस्य उच्यतीतिविशेषणं। तस्मात्संसा
 रव्यवहारोत्तमिनास्तीतिसमुदायार्थोऽथयत्राविद्याविषयेत्यन्योन्यान्यस्य उच्यतीतितदसंल्यमविद्या
 काव्यसावीत्यर्थो। यथास्त्रप्रदुर्गवस्तत्रावप्रबोधस्तकाव्यसावीति। तद्वत्तएवतन्मह्येविनाश्विस्वप्नव
 त्तज्जदेवतविपरीतोत्तमायस्तदमृतं। तत्रशब्दोऽमृतचपरः। सतार्थेवल्लक्षणोऽस्मादेसगवोसगवन्कस्मि
 न्प्रतिष्ठितइत्येकैतन्नारदप्रात्याह। सनत्कुमारःस्वमहिम्नीप्रतिष्ठितस्वमात्मियेमहिम्निमाहाम्येविस्तृतोप्रतिष्ठि
 तोत्तमायादिप्रतिष्ठामिच्छसिक्वचिद्यदिवापरमार्थमेववृत्तसि। नमहिम्न्यपिप्रतिष्ठितइतिब्रूमोऽप्रतिष्ठितो
 त्तमाकजिदपीत्यर्थो। यदिस्वमहिमप्रतिष्ठितोत्तमाकथं तर्ह्यप्रतिष्ठितुच्यते। शृणुगोअश्वादिर्महिमेत्यसि
 तिप्रसिद्धं। तदाप्रितुस्तप्रतिष्ठितैवोसवति यथानाहमेवंस्वतो न्यमहिमानमाप्तितोत्तमाचेन्नवदितिब्र
 ह्मीत्रहेतुत्वेनान्योह्येस्मिन्प्रतिष्ठितइतिव्यवहितेनसंबंधः कित्तेवंब्रवीमिइतिहोवावसएवैत्यादि॥ कस्मात्सुन
 ःक्वचिन्नप्रतिष्ठितइत्युच्यते। यस्मात्सएवस्वमाद्यस्तान्नतद्यतिरेणान्यद्विद्यते। यस्मिन्प्रतिष्ठितस्यान्तथोपरि
 धृष्टादियादिसमानं। सतिस्त्वान्यस्मिन्स्वमादिप्रतिष्ठितस्यान्तुतदसिस्ति। सएवैवतुसर्वयतस्तस्मादसि
 गावश्वाश्वगोअं दद्वैकवद्रावः सर्वेगावाश्वादिमहिमे४ के३ अ३५
 ३४५

सो न क्वचित्प्रतिष्ठितो यत्र मान्यत्पश्यतीति अधिकारणाधिकर्तव्यतानिर्देशाः स एवायं घस्तादिति परोच्यते
निर्देशात्। इष्टुर्जीवादन्योत्तमास्यादित्यावांकाकस्य किमात्तदिति। अथातो नंतरं अहंकारादेवोऽहंकारेणादि
व्यतेऽहंकारादेवोऽहंकारस्य न्यत्वदर्शनार्थं स्तमेव निर्दिष्टं तेहंकारेणाहमेवाघस्तादित्यादिना। अहंका
रेणादेहादिसंघातोऽप्यादिश्यते अविवेकितिरित्यतस्तदावांका मात्तदित्यथानंतरमात्मादेवात्मानेव केवच्ये
न सत्त्वरूपेण शुद्धेनादिश्यते। आत्मेव सर्वतः सर्वमित्येवमेकमहुं सर्वतो व्योमवत्पूर्णमन्यैर्न्यंपश्यन्सर्व
एष एवं विद्वान्मननविज्ञानात्मात्मान्तरतिरास्मन्न्येवरतीरमणयस्य सोयमात्मानरतिस्तथात्मकीडो। देह
मात्रसाधनारतिर्वात्साधनात्कीडा। लोकेस्त्रीतिः सरित्स्थिश्चकीडतीति दर्शनान्नतथा विदुषः। किं तर्ह्य
मविद्वाननिमित्तमेवास्य सव तीत्यर्थः। मिथुनं दंऽहं जनि तं सुरवंतदपि दं दं निरपेक्षं यस्य विदुषस्तथा
त्मानंदः राद्वादिनिमित्त आनंदोऽविदुषां न तथा यस्य विदुषः सुकिं तस्यात्मनिमित्तमेव सर्वदा सर्वप्रका
रपात्। देहजीवितसोगादिनिमित्त बाह्यवस्तु निरपेक्ष इत्यर्थः। स एवलक्षणाविद्वान्जीवन्नेव स्वाराज्येऽहं
सिद्धिः पतितेऽपि देहे स्वराडे वसवति। यत एव तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारोत्तवति। प्राणाः विष्णुपूर्वस्त्वमिषु
तत्रास्येति तावन्मात्रपरिच्छिन्नं कामचारत्वं मुक्तं मन्यराजत्वं चार्थं प्राप्तं सातिशयचाद्यथा प्राप्तिस्वाराज्य
कामचारत्वानुवादेन तत्तन्निवृत्तिरित्युच्यते स्वराडित्यादिना। अथ पुनर्येन्यथाऽतन्न तददर्शनाद्
न्यथा वै परस्मिन्त्यथोक्तमेव वा सम्यग्दून विदुस्तेति। अन्यराजानोत्तवन्ति। अन्यः परराजा स्वामी

षातेन्यराजमस्तेकिं न ह्युच्यते लोकाः ह्युच्यते लोकोपेपां ते ह्युच्यते लोकाः ते ददन्ति न स्यात्पविषत्वादल्पवतन्म ह्यु
 मित्यवोवा मायस्माद्यदेतद्विनिर्नस्ते ह्युच्यते लोकाः स्वदर्शनानुसूत्रोणेवसवन्ति अतएवतेषां सर्वे
 बुलोकेशकामवारीसवति ॥ ॥ तस्य ह वा एतस्येयादिस्वाराज्यं प्राज्ञस्य प्रकृतस्य विदुषश्च्युर्थः प्राक्स
 दात्मविज्ञानास्यात्मनो न्यस्मात्तः प्राणादेर्नामां तस्योत्पत्तिप्रकृत्या बलूतां सदा न्ये विज्ञाने नुसता
 दानीं स्वात्मेतएवसंवृत्तौ तथा सर्वाः पन्थोव्यवहारआत्मतएवविदुषः किंच तदेतस्मिन्नर्थे एषोमैको
 मंत्रोपि सवति न पश्यः पश्यति ति पुण्योयथोक्तदशी विद्वानित्यर्थः मृत्युं मरणं रोगं क्षरादि दुःखतां
 दुःखसावं वा निनपश्यति सर्वदे सर्वमेव स पश्यः पश्यत्यात्मानमेव सर्वं ततः सर्वमाप्नोति सर्वशः
 विवप्रकारैरिति किंच सविद्वान्प्राक् सृष्टिप्रलेदादे कधैव सवत्येकधैव सन्नूत्रिधादि सेदैरनंतसेदप्र
 कारो सवति सृष्टिकाळे पुनः संहरको वेमू न्वमेव स्वं पारमार्थिकमेकधा सावं प्रति पद्यते स्वतंत्र एव
 तिविद्यां फलेन प्रारोपयन्तीति अथेदानीं यथोक्ताया विद्यायाः सम्यगवत्तासकारणं मुखवाचसा
 सकारणस्येवादर्शस्य विमुक्तिकारणं साधनमुपदिश्यते आह रश्चुद्धावा ह्येतद्व्याहारः श्रुति
 द्वादिविषयविज्ञानं लो कु संगाया क्रियते तस्य विषयो पल्लिल्लुण स्य विज्ञानस्य शुद्धिराहारशुद्धी
 रागद्वेषमोहदोषैरसंस्पृष्टविषय ज्ञानमित्यर्थः तस्यामाहारशुद्धौ सत्यांतद्व तोंत्रः करणस्य सत्वस्य शु
 द्विर्नैर्मल्यं सवति सत्वशुद्धौ सत्यां यथाऽवगते सत्मात्मनि क्वाऽविच्छिन्ना स्मृतिरनुस्मरणं सवति
 तस्यां यल्लुद्धायां स्मृतिल्ले सति सर्वेषामविद्या कृतानर्थपात्रा रूपाणां मनेकजन्मांतरानुसवसावनाक

भूत

लक्ष्मी

ठिनीकृतानीः दृढया अया चांग्रथीनां विप्रमोक्षो विप्रोषेण प्रमोक्षणं विनाशो सवतीति। यत एतदुक्तं
रोत्तरं यथोक्तमाहारं शुद्धिं मूलं। तस्मात्सा कार्येत्यर्थः। सर्वशास्त्रार्थमशेषतः च। रव्यायिका मूप
पसंहरति। कृतिस्तस्मै मृदि तदा प्रायाय। वैद्विदिरिवा कषायो रागद्वेषादिदोषः सत्यं च स्य रंजना रूप
त्वात् सज्जन वेराग्यात्या सरूप दारेण ह। लितो मृदि तो विनाशितो मस्य नारदस्य तस्मै योग्याय
मृदि तु कषायाय। तमसो विद्या लक्षणाचारं परमार्थं तच्चेदद्वैतयति। दर्शितवानित्यर्थः। को सौ स
गवान्मुनिप्रतिप्रलयं चैव सत्तानामागतिं गतिं। वेति विद्यामविद्यां च सवाच्योत्तमगवानित्येवं धर्मीस
न्नुत्तमरिस्तमेव सन्नुत्तमरं देवं स्कंद इत्याचक्षते। कथं ययं तितदिशे। दिवंच नमभ्यापरिसमाप्त्यर्थः।
॥ इति श्रीमन्नो विंदत गवश्च ज्यपादविषयस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छंकरसगवतः
कृतौ लोकोद्देशोपापनिषदिवरणे सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ॥ सुतं सवतु ॥ यद्यपि दिग्देशाकांक्षादि
सेदमून्यं ब्रह्म सदेकमेवाद्वितीयमस्मै वेदं सर्वमिति प्रत्यक्षसप्तमयोरधिगतं। तथापि हं मदबुद्धीनां
दिग्देशादिसेदवद्भ्रमस्त्येवं ताविता बुद्धिर्नरा कथं ते सहसा परमार्थविषया कर्तुमिच्छन् अधिगम्युबर्जने
पुरुषार्थसिद्धिरिति तदधिगमाय हृदयपुंडराकदेश उपदेष्टव्यो। यद्यपि सम्यग्ज्ञी कथयैकविषयं
तिर्गुणं चात्मतत्वं। तथापि मदबुद्धीनां गुणस्य वंचस्यैवं कृत्वा सत्यकामादिगुणवत्त्वं च कवक्तव्यं। तथा
यद्यपि ब्रह्मविद्ययां स्यादिविषयेत्यः स्वयं मुपरमोत्तवति। तथाप्यने कजन्मविषयसेवात्यासज्जनित

मेव

अ ४
५ सत्

विषयविषया नृ छानसहस्रानि वर्तयितुं ५५ शक्यं तदिति ब्रह्मवर्षादिसाधनविशेषो विधातव्यः । तथा यद्य
 त्रिआमेकं विदो गच्छामन गंतव्या तावा दविद्यादि विशेषो विधातव्यः निमित्तज्ञे गगन इव विद्युदुत्पत्तय इव
 वायुर्दग्धं घन इवाग्निः स्वामन्ये व निवृत्तिः । तथा पिगं नृ गमना दिवा सित बुद्धीनां हृदय दे शगुणा विशि
 ष्ट ब्रह्मोपानै सकानां मूर्ध न्ययानाद्या गतिर्वै क्तव्ये यद्यमः प्रपाठ क आरुह्यते दिग्देशगुणा गति फल
 सेदं ह्यं हि रपरमार्थ सद्व्यं ब्रह्म मंद बुद्धीनां मसदि वप्रतिताति । मूर्गिस्था स्तावद्भवंतु ततः शनैः पर सन् ५
 मार्थ सदपि ग्राह्यिष्यामीति मन्यते अति अथानंतरं यदि दं वक्ष्यमाणं दहुरमल्पं पुंडरीकं पुंडरीक
 सदृशं वे श्म इव वे श्म धार पाळं वादिम ह्वा दस्मिन् ब्रह्मपुरे ब्राह्मणः पश्य पुरं राज्ञोऽनेक प्रकृति मद्य
 उरंतथे दमने के द्रिय मनो बुद्धि सिः श्चारी म्यर्थ कारितियुक्तमिति ब्रह्मपुरं पुरं च वे श्म रा ज्ञो यथा । तथा तस्मि
 न् ब्रह्मपुरे शरीरे दहुरं वे श्म ब्रह्मण उपलब्ध विधान मित्य शीयथा विष्णोः सा ल्प ग्रामो स्मिन् हि स्य विकारं शुंगे
 देहुरं नो मरुत्प व्या के रण प्रवि धुं स दारव्यं ब्रह्म जीवेनामनेत्युक्तं । तस्मादस्मिन् हृदयं पुंडरीकं वे श्म
 न्युपसं हृत करणैर्बाह्य विषय विरक्तैर्विशेष तो ब्रह्मवर्ष स च साधना स्यं शुक्लैर्वक्ष्यमाण गुणवध्यायमा
 ने ब्रह्मोपासै लत्य त इति प्रकारेणार्थो दहुरोऽल्प तरो स्मिन् दहुरे वे श्म निवे श्म नोऽल्पत्वात्तदंतर्वन्ति नोत्प
 त्तमंतरा काश आकाशं ब्रह्म आकाशो वैनामे विंति हि वक्ष्यं व्याकाश इवाशरीरत्वात् सत्त्व सर्वगत ॥७६॥
 त्वसामान्या च तैस्मिन्नां को र्वो यदंतर्मध्ये तदन्वेष्टव्यं । तद्वाचित देवविशेषेण जिज्ञा सित व्यं ग्वी म्यश्च
 वणाद्युपायै रान्वेष्टव्यं सा मी क्षात्कारणाय इत्यर्थः । तं वे देवमुक्तं तमावा र्यं यदि ब्रह्म पुरं ते वा सिन श्चोद

२० स्मिन् हृदयं पुंडरीकं वे श्म नि

^{सु१} न विद्यते। न एं स विष्णुश्च नास्तीत्यन्यतेन त्वयं तमेवां तस्याह द्याकाशे समं माधानो मुपपत्ते सैवे देव
मुक्तवंतं ब्रह्म पुनरंते वासिनो स्मिन्नेद्यथोक्ते वेद्यदि ब्रह्म पुरोपलक्षितांतरा काशा इवैयर्थः। इदं स
र्वं समाहितं। सर्वाणि च सूतानि सर्वे च कामाः कथमाचार्येणाबुक्ताः कामा अंते वासि स्मिन् च्यंते।
नेव दोषो यच्चास्ये हास्ति यच्च नास्तीति उक्ता एव स्याचार्येणा कामो अपि च सर्वत्राद्येन बोक्ता एव का
माः। यदायस्मिन्काळे एतत्तरांजरा वळीपळितादि लक्षणावयोहानिर्वाप्राप्नोति शास्त्रादिना वैवाच
कं प्रथ्यं च संसेते विस्मसते विनश्यति किंतु तोतन्यदति विषयते घटादि विप्रतर्हि रदधि स्नेहादिव द्धव
नाशो देहनाशोपि देहाश्रय मुत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वं पूर्वनाशान्नवश्यतीत्यसि प्राय एवंप्राप्तेनाशो किं तरतो
यद्यथोक्तादति शिष्यतेऽवतिष्ठतेन किं विना चतिष्ठत इत्यासि प्रायः। एवमेवमेते वासि स्मिन् चोदित आवा
च्यो ब्रह्मा तन्मतिमपनयन्कथं। अस्य देहस्य जरये तद्यथोक्तं मंतराख्यं ब्रह्म यस्मिन् सर्वं समाहितं न
जीर्यति। देहवन्न विनश्यत इत्यथो निवास्य वचेन शास्त्रादि द्यातेन एतद्वन्यते। यथा काशो किमुततोपि
सूक्ष्मतरं मन्नाह मस्यं ब्रह्म देहं द्रियादि दोषे न स्पृश्यत इत्यर्थः। कथं देहादि दोषे न स्पृश्यत इत्येत
स्मिन्नवसरे वदतु ब्रह्मं प्राप्ते। तच्छ्रुत्वा संगोभात्तु दिति नोच्यते। इदं विरोचनाख्यायिकाया मुपरिष्ठा
द्वह्यामो मुक्ति त एतस्य मवितथं ब्रह्म पुरं ब्रह्म वपुरं ब्रह्म पुरं चारी रं व्यानु ब्रह्म पुरं ब्रह्मोपलक्षणा
र्थत्वात्तच्च नृते मेव वाचारं स पां विकारो नाम धेयं मिह श्रुतेः। तद्विकारे नृतेपि देहस्युगे ब्रह्मोपलक्ष्य
त इति ब्रह्म पुरमि युक्तं व्यावहारिकं। सत्यं तु ब्रह्म पुरमेतदेव ब्रह्म सर्वव्यवहारास्पदत्वादतोस्मिन्

काशा

॥३७॥

उराकोपरिलुद्धिते सर्वे कायमायेव हि सर्वे प्राथ्यन्ते ते स्मिन्नेव स्वान्मनिसमाहिताः अतस्तत्रास्य
 स्वपायमेवानुतिष्ठते वासुविषयनृणां जतेन लिप्रायः। एष आत्मा त्वत्तत्त्वं स्वरूपं शृणुत तस्य
 क्षणमेवं अपहृतः पाप्मनं धर्माधर्माभ्यां स्यात्सोयमपहृतपाप्मातथा विजरो विगतजरो विमृत्युश्च तदु
 त्तपूर्वमेव न वचेनास्य हन्यते। किमर्थं पुनरुच्यते। यद्यपि देहसंबन्धित्यां जरामृत्युत्यां संबध्यते
 न्यधः। संबन्धस्तस्यास्यादित्यां कानि वृत्त्यर्थं विज्ञातौ विगतजरोकः शोको नामेष्टादिविद्यो
 गनिमित्तं। नासः संतापो विजिघ्रसे विगताज्ञाने च।ऽपिपासोऽपाने च। न च पहतपाप्मचेन
 जरादयः शोकांताः प्रतिषिद्धा एव सन्ति। कारणप्रतिषेधा धर्मवधर्मकार्या हित इति। जरादिप्रतिषेधेन वा
 नाधर्मयोः कार्यो नावे विद्यमानयो रस्य समत्वमिति यत्प्रतिषेधो नर्थकः स्यात्सत्यमेवं। तथा पि धर्मका
 र्यानंदव्यतिरेकेण स्वासी साविकानंदो यथेष्टरे विद्वानमानंदमिदं हि तत्कृतस्तथाऽधर्मकार्यो जरादिव्यति
 रेकेणापि जरादिदुःखं स्वस्वरूपं स्वासाविकं स्यादित्यात्राक्षेपेत् अतो युक्तं तं निवृत्तये जरादीनां धर्म
 धर्मस्याप्यथ प्रतिषेधो जरादिग्रहणं सर्वदुःखोपलक्षणार्थम्। पापनिमित्तानां तु दुर्वानामानेत्याह प्रत्ये
 कं च तत्प्रतिषेधस्याशक्यत्वात् सर्वदुःखप्रतिषेधार्थं युक्तमेवापहृतपाप्मत्वादिकरणं। स्याज्जवितथाः कामा
 यस्य सोयं सत्यकामो वितथा हि संसारिणां कामाः। ईश्वरस्तत्तद्विपरिणंदीतः। तथा कामहेतवः संकल्पा अ
 पिसत्यायस्य सत्यसंकल्पः संकल्पाः कामाश्च शुद्धसत्त्वोपाधिनिमित्ता ईश्वरस्य बिभ्रसुक्लस्वतोनेति ने
 ती युक्तत्वाद्यथोक्तलक्षण एवान्माविज्ञेयो गुरुः। शास्त्रतश्चाभसंवेदतया विसाराज्यकामेन वेदि जायते

को दोषस्यादिति शृण्वन्तु दोषं दृष्टं तेन यथा ह्येवे ह लोके प्रजा अन्वा वि श्रंति अनुवर्तते यथानुशासनं यथेह
 प्रजा अन्यं स्वामिनं मन्यमाना स्वस्या स्वामिनो यथा यथानुशासनं । तथा तथा न्वा वि श्रंति । किं यं मतं प्रत्यंतं
 न पदं दोषं न सागं वा सि । कामा अर्थिन्यो स वंत्या म बुद्धिनु रूपं तंतमेव प्रत्यं तादि सुपजीवंत्ये पृष्टं तो ॥ १८ ॥
 ॥ स्वातंत्र्यं दोषं प्रतिमुपपन्नं पसो गे । अथान्यो दृष्टं तस्तै ह्यं प्रति तद्यथे हे यादिस्तत्र यथे ह लोके ता
 सामे वस्वाम्यनु सना नु वर्ति नीनां प्रजानां सेवादि जितो लोकः पराधीनो पसो गः हीयते । अन्तर्वा न्वा
 वृत्ति । अथे दानी दा र्शंति कमपसं हरये वमे वामुत्राग्नि हो त्रा दिपुण्य जितो लोकः पराधीनो पसो गः हीय
 ते एवे युक्तो दोष एवंपामि ति विषयं दर्शयति । तद्य इत्यादिना । तत्र त्रेहा स्मि लोके ज्ञानं कर्म गोरधिक ता
 याग्याः सां त आत्मानं यथोक्तं लक्षणं वा स्त्रा चार्योपदिष्टमनु विद्ययथोपदेशमनुस्व संवेद्यतामम
 कृत्वा व्रजंति देहा दस्मा न्प्रयंति य ए तां च यथोक्ता न्स्यान्सत्य संल क्त्या का यं च स्वान्मस्या न्कामान
 ननु विद्यं प्रजात । ये तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो ऽस्य तंत्रता सवति । यथाराज्ञानुशा सना नुवर्ति
 नीनां प्रजाना मिच्छार्थो अथये अन्यो इह लोक आत्मानं शास्त्राचार्योपदेशमनुविद्य स्वात्म संवेद्यता
 मापाद्य व्रजंति । यथोक्तां च सत्यान् कामां स्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो सवति राज्ञ इव सार्वभौमस्ये ॥ १९ ॥
 ह लोके ॥ कथं सर्वेषु लोकेषु कामचारो सवती । त्युच्यते । य आत्मानं यथोक्तं लक्षणं हृदि साक्षा कृतं
 वान्द ह्यमा ण ब्रह्म चर्या दिसा च न संनपनः संस्तथा । स्तां च सत्यान् कामान् सत्य क्त देहो यदि पितृ लो
 क कामः पितरो जनयित एस्त एव सुरवहेतु र्वेन सोग्यत्वा न्नो का उच्यते । तेषु कामां मोक्षस्यतेः

पितृसिः संबंधे नोयस्य सवति। तस्य संकल्पमात्रादेव पितरः समुत्तिष्ठं त्यात्म संबंधितामापद्युंते। विशुद्ध
सत्त्वतया सत्यं संकल्पत्वाद्दी। श्वरस्येव तेन पितृ लोके न संपन्नः। संपत्तिरिष्टप्राप्तिः। तथा समृद्धौ महीयते
पूज्यते वर्द्धते वामहिमान् मनु सवति। समानमन्यत्। मातरो जनयिष्योऽतीताः। सुरवहे नुसूताः सामर्थ्य
न हि दुःखहेतुस्तुता सुग्रामस्तुकरादिजन्मनिमित्ता सुमानुषु किष्टुद्रसत्त्वस्य योगिन इच्छासं संबंधो वा
युक्तोयं तं प्रदेष्टुमसि कामो सवति। यं च कामं कामयते यथोक्तयतिरेकेणापि सोऽस्यां तः प्राप्नुमिष्टः
कामश्च संकल्पं देवसमुत्तिष्ठत्यस्य तेनेच्छा विद्याततयाऽसि प्रेतार्थं प्राप्नुयावसंपन्नो महीयत इत्युक्ता
शे॥ यथोक्ता माया न साधनानुष्ठानं प्रति साधनैकानामुक्ता ह ज न नार्थमनुक्रोशं चारु। कष्टमिदं
यत्तु वर्तते यस्मात्स्थाः शक्यं प्राप्या अपि त इमे सत्याः कामाः अनृत पिधानाः तेषामात्मस्थानां स्वाश्र
याणामेव सतामनृतं ब्रह्म बाह्यविषयेषु ३ स्त्री अन्न भोज नाद्यादनादिषु च तृष्णा तन्निमित्तं वस्त्रे वा प्रवा
रत्वं धिष्ठि मिथ्या ज्ञान निमित्तत्वाद नृतमित्युच्यते। तन्निमित्तं सत्यानां कामानां मन्त्रास्ति रित्यपि धान
मिवापिधानं। कथमनृतं तापिधान निमित्तं तेषामला स इत्युच्यते। यो यो हिमस्य समादस्य जंतो हः पुत्रो
त्वात्ता वेष्टु इतोऽस्माद्धो कृत्स्नं प्रगच्छति म्रियते। तमिष्टं पुत्रं त्वातरं वा स्वधुह दया काशे विद्यमानमपी
तु पुनर्दर्शनायेच्छन्नपिलसते। ५ य पुनर्येवा स्य विदुषो जंतोर्जीवन्ती बन्ती ह पुत्रा त्वातरं वा दयो वा। येव
प्रेतामृता इष्टाः संबंधिनो यच्चान्यदिह लोके च स्नानपा नादि वा वस्त्रे च न लसते। तत्सर्वमवहृद

यथोक्तेन विधिना विदितं लसते वास्मिन्नादर्शनात् इति यस्मादस्य १ धे३

या काशारव्ये ब्रह्मणि गत्वा यथोक्ताः सत्याः कामावर्तते न ता एषिधानाः कथमिव तदन्याय्यमित्युच्यते ।
तत्र त्रयथा हिरण्यनिधिं हिरण्यमेव पुनर्गुणाय निधातुं निधिं धीयत इति निधिः तं हिरण्यनिधिं निधि
तं भूमेरुधस्तान्निः हिंसां अहोत्रज्ञानिधिं वास्त्रे निधिं ह्ये त्रमजानं तस्ते निरूपयुपरि संवरं तोपि निधिं
न विंदेयुः शक्ये वेदनमप्येवमेवमात्रविद्याक्त्यः सर्वाः इमाः प्रजायथोक्ते हृदया काशा रव्यं ब्रह्मलोकं
ब्रह्मेव लोकस्तमहुरुः प्रध्यात्यरुंगच्छं त्योपि पुंसु सुप्तकाळेन विदंति न लसंत एषां ब्रह्मलोकसाव
मापेन्नोऽस्य ध्येयं नृतेन ह्येयथोक्ते । न ह्येयस्मान्प्रत्यक्षा हृदी तास्वरूपादविद्यादि दोषैर्वहिरपक्वष्टा इ
त्यथोक्तः कष्टमिदं वर्तते । जंतूनां । यस्वायत्तमपि न संनै संनै न्येन स्यते इत्यसि प्रायः । स वै यज्जान्माप
तपाप्मेति प्रकृतौ वैराद्येन तं संस्मारयत्येष विवक्षित आत्मा हृदि हृदयपुंड्रं १२ क आकाशादेनासि
हितस्तस्यैव हृदयस्यैव देव निरुक्तं निर्वचनं । नान्यत्र हृदयमात्रावर्तते इति यस्मात्तस्माद् हृदयं ।
हृदयं न । निर्वचनं प्रसिद्धापि हृदय आत्मेति वगंतव्यं इत्यसि प्रायः । अहं हृद्वै प्रत्यरुमेव वि
द्ध्ययमात्मेति जानन्नवर्गं लोकं हृदं ब्रह्मेति प्रतिपद्यते । न च नेवं विविदपि सुषुप्तकाळे हृदं ब्रह्म प्रति
पद्यत एव पुंसु सुप्तकाळे सता सोम्य तदा संपन्न इत्युक्तत्वाद्वा ह्येव । तथाप्यसि विशेषायथा । जानन्न
जानन्नश्च सर्वो जंतुः स ब्रह्मेव । तथा । अस्ति विशेषायथा जानन्न पितृत्वमसौ प्रति बोधितो वि
द्वान्सदेव नान्यो स्मि जानन्नसदेव सवत्येवमेव विद्वानविद्वान्श्च सुषुप्ते यद्यपि सत्संपद्यते । तथाप्येवं
ति

विदेवस्वर्गं लोकमेतीत्युच्यते। देहप्राप्तेरिविद्याफलस्यावश्यंसावित्वादित्येषविशेषः। सुश्रुतकाळेस्वेनात्म
नासतासंपन्नः सत्सम्यक्प्रसीदतीति। जायत्स्वप्नयोर्विषयेन्द्रियसंयोगात् जातं तं काकुत्स्थं जहातीति संप्र
सादनाद्येयद्यपिसर्वजंतूनां साधारणस्तथाप्येवं विस्वर्गलोकमेतीति प्रकृतत्वाद्देशसंप्रसाद इति। संप्र
हितवद्यत्नविशेषात्सोऽथेदं शरीरं हित्वा स्माकं करीरा समुत्थाय शरीरात्मजावनां परिचयेत्यर्थेन
त्वासनात्स्वित्समुत्थायेतीह युक्तं स्वेन रूपेणेति विशेषणम्। न ह्यन्यतनुत्थाय स्वरूपं संपन्नं। स्वरूपमे
वहितं न्तसंपन्नं। प्रतिपन्नं च। वेत्स्यात्परंपरमात्मलक्षणं विज्ञात्तं तिस्रसावज्योतिः स्वरूपं संपद्यते स्वा
स्यमुपगम्येति। न तस्येनात्मीयेन रूपेणासि निष्पद्यते। प्रागेतस्मात्स्वरूपं संपन्नैरविद्यमायादेहमेव
परं रूपमात्मचेनोपगत इति तदपेक्षयेदमुच्यते स्वेन रूपेणेति। तथैव शरीरताद्यात्मनः स्वरूपं यत्त्वं परं
ज्योतिः स्वरूपमापद्यते। संप्रसाद एष आत्मेति होवाच। स ब्रूयादित्यः श्रुत्या नियुक्तोति वासित्यः किं वै
तमृदमृतमविनाशि। तूमा। यो वेत्तुमातदमृतं मिश्रुते। अतएवालयंस्मोदित्वायासावादतएव ब्रूतेति।
तस्यरुवै एतस्य ब्रह्मणो नामासिधानं किंतु सयुमिति। तस्यं हि ह्यवितथं ब्रह्मतस्यं स आत्मेति ह्युक्तं।
अथा। किमर्थं मिदं नाम पुनरुच्यते तदुपासनं विस्तृत्यर्थं। तानि ह वा एतानि ब्रह्मणो नामाह ॥ राणित्री च
पयेतानि सतीत्यमिति। सकारस्तकारोयमिति व। ईकारस्तकारे उच्चारणार्थो नुबंधोऽस्येनैवाक्षरेण पुनः प्र
तिनिर्देशात्तेषां तत्र त्रयस्यैकारस्तदुच्यते स ब्रह्मा मृतं तवावकत्वादमृतत्वं सकारस्तकारो नो निर्दिष्टः। अथ
यत्रितकारस्तन्मर्त्यमप्यथयद्यमहं तेनाह ॥ रेणामृतमत्यारिद्येध्वेन ते अहरेय। इति यमयति नियमयति।

वशा करोति त्यात्मनेयर्थो यद्यस्मादेदनेनयमित्येते नोत्तरेयवृत्तिः तस्माद्येयमेतेदवह्यं तेनयमा'लस्येते। ब्रह्म
 नामाक्षरस्यापि रदममृतत्वादिधर्मा ब्रह्ममहासाग्यां किमुतनामवत इत्युपास्यत्वाय स्तूयते ब्रह्मनामनिर्व-
 चनेनैवनामवतोवैचैवविदहरत्वाएवंविश्वीर्गलोकमेतीत्युक्तार्थो अथयथात्मोक्तलक्षणोयः संप्रसाद-
 स्तस्यस्वरूपं वक्ष्यमाणेस्तैरनुक्तैश्चाहुः पुनस्तूयते ब्रह्मवर्चसाधनसंबंधार्थं स एव एवंग्रथोक्तलक्षणआत्मा
 ससेतुरिवसेतुर्विधितिर्विधरणस्तेनहिसर्वजगद्वर्णाश्रमादिक्रियाकारणकफळादिसेदनियमैः कर्तुंरुत्तुप-
 विदघताविधृतमधियमाणं हृदयेणोदंविश्वंविनश्येद्यत। तस्मात्ससेतुर्विधितिः किमर्थं ससेतुरित्याह। ए-
 षां लूरादीनां लोकानां कर्तृकर्मफळाश्रयाणामसंसेदायाविदारणायाविनाशायेत्येतर। किंविनिश्च-
 य्वासौसेतुरित्याह। नैतंसेतुमात्मानंमहोरात्रेसर्वस्यजनिमतःपरिच्छिदकेसतीनेनंतरतो। यथान्ये-
 संसारिणोऽकावैनाहोरात्रादिलक्षणो नपरिच्छेदानतथायंकाव्यपरिच्छेद्यइत्यसिद्धप्रायोयस्मादवा-
 क्संवसरोहृत्तिपरिवर्ततइतिश्रुत्यंतरादतएवेननजरातरतिनप्राप्नोतितथानमृर्येर्ननुशोकोनसु-
 कृतंननुकृतं। नसुकृतंः हृतेधर्माधिसौ प्राप्तिरत्रतरपाशदेनासिप्रेतानांतिक्रमणंकारणं ह्यात्मानश-
 कां हिकारणांतिक्रमणंकरुं कार्येणाहोरात्रादिवसर्वकारिणसतः कार्ये अन्येन ह्यन्यस्यप्राप्तिरतिक्रम-
 णंवाक्यते। ननुतेनैवतस्य। नहिघटेननमृप्राप्यतेतिक्रम्यतेवा। यद्यपिपूर्वयथाभापरुतपाप्म-
 त्यादिनापादिप्रतिषेधनक्तुएवतथापीहायंविशेषो। नतरतीतिप्राप्तिविषयत्वंप्रतिषिध्यते। तत्राविष-
 शेषेणजराद्यस्वावमात्रमुक्त। महोरात्रात्यामुक्ताजनुक्ताश्चान्येसर्वपाप्मानुच्यंतेऽतोस्मादात्मनः

सेतोर्निवर्ततेऽप्राप्यैवेत्यर्थोपरुतपाभाद्येषब्रह्मैवलोकोब्रह्मलोकोऽुक्तो॥यस्माच्चपाधपकार्यंआंध्या
दिनारारवतःस्थान्तुवारास्य॥तस्माच्चैतमात्मानंसेतुंतीर्त्वाप्राप्यानद्योलवतिहैहवेहवत्वेपूर्वमेव
प्राप्यैवसमृतथाविद्धःसन्देहवत्सदेहवियोगेसत्प्रप्राप्याविद्धोऽलवतितथेपतापीरोगाद्यपतापवास
ननुतपतापीलवति॥किंच॥यस्मादहोरात्रेनस्तःसेतौतस्माच्चैतमेतुंतीर्त्वाप्राप्यनक्तमप्येतमो
रूपरात्रिरपिसर्वमहरेवासिनिष्पद्यते॥विज्ञप्त्यात्मज्योतिःस्वरूपमहुरिवाहःसदैकरूपंविदुषःसंपद्यत
इत्यर्थः॥लेकृद्विज्ञातःसदाविज्ञातःसदैकरूपःस्वेनरूपेणेषब्रह्मलोकःसूत्रेवंसत्येवंतयथोक्तंब्रह्म
लोकं ब्रह्मवर्षं॥स्त्रविषयलुल्लात्यागेननास्त्राचार्येपिदेशमनुविंदंतिस्वामिसंवेद्यतांमापादयंति
॥तेषामेवब्रह्मचर्यसाधनवतांब्रह्मविदामेषब्रह्मलोको॥नान्येषांस्त्राविषयसंपन्नैर्कजातैतदृका
नांब्रह्मविदामपीत्यर्थः॥तेषांसर्वेषुलोकेषुकामचारोऽलवतिइत्यर्थः॥तस्मात्परमेतसाधनंब्रह्म
चर्यंब्रह्मविदामिसिद्धायः॥॥यथाभासेनुचादिशुणोस्ततस्तत्प्राप्तियेज्ञानसहकारिसाधनान्तरंब्र
ह्मचर्यार्यविधातव्यमिच्छाह॥यज्ञादिसिद्धतसैस्तौतिकर्तव्यार्थमथयद्यज्ञइतिलोकेआवदते
परममुरुथपार्थसाधनंकथयंतिशिष्टास्तत्रैवब्रह्मचर्यमेवयज्ञस्यापियत्कं॥तद्ब्रह्मचर्यंवा
लुसते॥ततोयज्ञोपिब्रह्मचर्यमेवेतिप्रतिपत्त्यं॥कथंब्रह्मचर्यंइत्यज्ञइत्याह॥ब्रह्मचर्येणैवहि
यस्माच्चोक्षातासतंब्रह्मलोकंयज्ञस्यापिपारंपर्येणफळसूतेविंदतेलसते॥योज्ञातेत्यदरानु
वृत्तेर्यज्ञोब्रह्मचर्यमेवाथयतिदिष्टमित्याचक्षते॥ब्रह्मचर्यमेवतत्कथंब्रह्मचर्येणैवसाधनेनतम

दंतियो। तेषामेवैषयो व्याख्यातो ब्रह्म लोक स्तेषां ब्रह्मचर्य साधनवतां ब्रह्म विदो सर्वेषु लोकेषु कामचारो
संवति। नान्येषामब्रह्म चर्यपराणां बाह्यविषयासक्तबुद्धीनां कदाविदप्यर्थाननुअत्रच मिंस्त्वंयमस्य
वरुणइत्यादिसिर्यथाकश्चिस्तूयते महार्ह एवमिष्टादिसिः ब्राह्मेतस्यादिविषयवृक्षा निवृत्तिमात्रं स्तूयते
किंतु ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वात्तदेवेष्टादिसिस्तूयते इतिकेचिन्तस्यादिबाह्यविषयवृक्षापहतचित्तानां
प्रयगान्मन्त्रिकविज्ञानानुपपत्तेः। परां चिखानिव्यवृण स्वयंस्तस्मात्परां इत्यतिनांतरात्मनित्या
तिश्रुतिसिस्मृतिरातेत्यो ज्ञानसहकारिकारुणं स्यादिविषयवृक्षादिनिवृत्तिसाधनं विधातव्यमेवेति यु
क्तैव तस्मिन् ननु च यज्ञादिसिः स्तूयते ब्रह्मचर्यमिति यज्ञादीनां पुरुषार्थसाधनत्वं गम्यते। सत्यंगम्यते।
नत्विह ब्रह्म लोकं प्रतियज्ञादीनां साधनत्वं मत्तिप्रेत्ययज्ञादिसिर्ब्रह्मचर्यं स्तूयते। किंतु हितेषां प्रसिद्ध
पुरुषार्थसाधनत्वं च मत्तिप्रेत्ययज्ञादिसिराज्ञानतुयत्रेन्द्रादीनां व्यापारास्तेत्रैवराज्ञ इति। तद्वत् यज्ञ
मर्पवादयो ब्रह्मलौकिकाः संकल्पजाश्च पित्रादयो लोकास्ते किंपार्थिवा आयाच्य यथेह लोके दृश्यंते त
ददर्शवद्दृष्टः स्वर्णमंडपाद्याहोस्तिमानस इत्ययमात्राणि तिकिंचातो यदि पार्थिवा आयाच्य स्वर्का
लुर्द्धाकात्रो समाधानानुपपत्तिः। पुराणेष्वमनोमयानि ब्रह्म लोके शरीरादीनांति वाक्यं विरुद्धे त। अ
ज्ञां कमहिमिया ह्यस्वकृतयो ननु समुद्राः सरितः सरांसि वाप्यः कृपायज्ञावेदामंत्रादयश्च मूर्तिमि
तो ब्रह्माणुपतिष्ठंत इति मानसे विरुध्येतपु पुराण स्मृतिः। नमूतंति मत्ते प्रसिद्धरूपाणामेव तत्रा म
नानुपपत्तेस्तस्मात्प्रसिद्धमूर्तिव्यतिरेकेण सागरादीनां मूर्त्यंतरं सागरादिसिरुपात्तं ब्रह्म लोकं गंतव्यं

ल्यनीयं तु ल्यायां वक्तव्यं नायां यथा प्रसिद्धा एव मानस्य आकाशं रवयो मूर्तयो युक्ताः कल्पयितुं मा-
 नसदेहा नुरुपसंबंधोपपत्तेः। इष्टादिमानस्य एवाकारवत्यः पुंस्त्रियाद्यामूर्तयः स्वप्ने ननु अनृता ए-
 व मानसस्यः कामा इति श्रुतिस्तथा सति विरुध्येत। नामानसप्रत्ययस्य सलोपपत्तेः। मानसस्य हि प्रत्ययाः
 पुंस्त्रियाद्याकाराः स्वप्ने दृश्यंते। ननु जाग्रदवस्थानां रूपास्वप्ने दृश्या न तु तत्र स्त्रियादयो विद्यंतेऽत्य-
 मिदमुच्यते जाग्रद्विषया अपि मानसप्रत्ययाः। यानि निर्दिष्टा एव स्मृताः सिद्धिनिर्वृत्तं ते जागेन मयत्वा जाग्र-
 द्विषयाणां। संकल्पस्य का हिलोका इति वक्तुं समं रूपतां द्यावा दधि इत्यत्र सर्वश्रुतिषु प्रत्यगात्मन उत्पत्तिः
 प्रकृत्यश्च तत्रैव स्थितिश्च यथा वा अरोनात्ता विद्यया दिनोच्यते। स्तस्मान्मानसानां बाह्यानां यवि-
 षयाणां मित्रेतरकार्यकारणच मिथ्या एव बीजां कुरवद्यद्यपि बाह्या एव मानसाः मानसा एव च
 बाह्याः। नानृतं तत्त्वेषां कदाचिदपि स्वात्मनि सति। ननु स्वप्ने दृष्टाः प्रतिबुद्धस्यानृताः सवन्ति विषयाः।
 तस्यैव जाग्रदवस्थापेक्षं नृतदन्तं त्वं न स्वतस्तथा स्वप्ने बोधापेक्षं जाग्रदृष्टं विषयानृतं त्वं न स्वत-
 विशेषाकारमात्रं तु सर्वेषां मिथ्या प्रत्ययनिर्मिते वाचारे सणं विकारो नामधेयमनृतं त्रीणि रूपाण्ये-
 व सत्यं। तन्न्यः कारविशेषतो नृतं स्वतः सन्मात्ररूपतया सत्यं। प्राक्सदा त्वमप्रतिबोधास्वविषयेऽपि स ॥८२॥
 त्वंसत्यमेव स्वप्ने दृश्या इवेति न कश्चिद्विरोधः। स्तस्मान्मानसा एव ब्राह्मणलौकिका अरण्यादयः संकल्पजा-
 ष्वपिनादयः कामा बाह्यविषयतो जागदृष्टु रहितत्वाच्च सत्यसंकल्पजन्या इति निरतिशयसुरवाः
 सत्याश्च धराणां सवन्तीत्यर्थः। ससत्यामप्रतिबोधापि रज्ज्वा मिव कल्पिताः सर्पादयः सदात्म-
 तमिध

जाग्रदृश्यम्

स्वरूपतामेव प्रतिपद्यंत इति सदान्मना स न्या एव स वेति यस्तु हृदय पुंडरीकाग तं यथोक्तं उविष्टं ब्रह्म ब्रह्म चर्यादि
साधन संपन्न स्वतंत्र बाह्य विषयान्त नृ छ ८ सन्नुपासते तस्य यम हन्यमाना इति गतिर्वक्तव्येति रवंड आर
त्य ते अथ यथा एतावद् व्यमाणा हृदयस्य पुंडरीकाकारस्य ब्रह्मोपासनं कृतं तस्य संबंधी न्योनाडो हृदय
यमां सर्व पिंडाश्च सर्व तो विनिस्तृता आदित्य मंडळादि वरत्रमयः ताश्चैताः पिंगळस्य वर्णविशेष विनिस्तृता
णिमः हृदयरसस्य पूर्णास्तदाकारा एव तिष्ठन्ति वर्तन्ति इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य चरस
स्य पूर्णा इति सर्वं त्रयाहार्यं । सौरेण तेजसा पित्रारयेन पाकासि निर्धृतेन कफेनाल्पेन संपर्का पिंगळं सवति
सौरे तेजः पित्रारयं । तदेव च वातस्य स्थान्नीलं सवति । तदेव च कफस्य स्थान् शुक्लं । कफेन समं तायां पीतं
गोणित बाहुल्येन लोहितं वैद्यकादा वर्णविशेषा अन्ये स्रव्याः कथं सवतीति । आतिस्त्राहादित्य संबं विदेव तत्ते
जो सोनाडो हृदयगतस्य तेवर्णविशेषा इति । कथं असौ वा आदित्यः पिंगळो वर्णो त एष आदित्यः शुक्लोप्ये स
नील एष पीत एष लोहित आदित्य एव । तस्या ध्यानां नाडीसिः कथं संबंध इत्यत्र दृष्टं त अ । माह । तत्र त्रय ध्यालोके
महान्निस्ती पणः पश्चामहमपथ आततो व्याप्तु सौ ग्रामो गच्छती मंच संनिहितं ममुंच विप्रकृष्टं दूरस्थं मेव यथा
दृष्टं तो महामपथ उ सौ ग्रामो प्रविष्ट एव मेव ता आदित्य रत्रमय उ सौ लोको आदित्य मंडळ मिमंच पुरुषं गच्छं
त्युत्तयत्र विप्रविष्टा । यथापयः । कथं अमुष्मादादित्य मंडळा म्र तायं ते संतता स वेति । ता अध्यात्म मा सु पिं
गळादिवर्णा सुयथो तं संज्ञा लुनाडी सुसहागताः प्रविष्टा इत्यर्थः । आत्यो नाडस्यः प्रतायं त प्रवृत्ताः संतान
स्तताः सत्यस्ते मुष्मिन् रश्मीनामुत्तय लिंगत्वात्ते इत्युच्यते । तत्र त्रैवं सतियत्रय सिन्फाळं अयं जीविः सुप्तेन

महा

वति। स्वप्नस्यदिः प्रकारत्वादि विशेषणं समस्त इत्युपसंख्यत सर्व कृष्णवृत्तिरित्येतन्नतो बाह्यविषयसंपर्कनिःतका
 सुखासावानुमयकसंप्रसन्नोसवति। अतएव स्वप्नविषयाकारोभासमानसंस्वप्नप्रत्ययनविज्ञानातिनाबुस
 वतीत्यर्थः। यदैवमुपुष्टो सवति आसुसौरजैतेजः पूर्णा सुयथोक्ता सुनाडीषु तदा स्वप्नः प्रविष्टो नाडीति
 द्वास्ततासिद्धदयाकाशंग तो सवतीत्यर्थः। नह्यन्यत्र स संपत्तेः स्वप्नादर्शनमस्ती तिसामर्थ्यान्ताडी
 धिति। सप्तमीतृतीयापरिणयणम्यते। तं सता संपन्नं कश्चिन्नन कश्चिदपि धर्मो धर्मरूपः पाप्मा स्पृशातीति
 स्वरूपावस्थितत्वात्तदात्मनो देहं द्रियविशिष्टं हि सुखदुःखकार्यप्रदानेन पाप्मा स्पृशातीति नह्यसत्त्वं
 पन्नं स्वरूपावस्थं कश्चिदपि पाप्मा स्पृष्टं मुक्तरुतेऽ विषयत्वादन्यो ह्यन्यस्य विषयो सवति। नत्वरन्यस्य
 त्वं केन विकृतश्चिदपि संपन्नस्य स्वरूपात्प्रत्ययबनंत्वात्मनो जाग्रत्स्वप्नावस्थं प्रतिगमनं बाह्यविषयप्रति
 बोधोऽ विद्या कर्म कामकर्म बीजस्य ब्रह्मविद्याकुताशादाह निमित्तमित्यवोवाम। षष्ठएव तदिहापि प्रत्ये
 तव्यं। यदैवमुपुष्टः सौरपातेजसा नाशं तर्गतिन सर्वतः संपन्नो व्याप्तो सवति। अतो विशेषणवद्गुरादिना
 डीकारैर्बाह्यविषयलोगायाश्च सतानि करणाणि निःअस्यतदा सवति। तस्मादयं करणानां निरोधो स्वात्मन्ये
 वावस्थितस्वप्नं न विज्ञानातीति युक्तं। तत्रैवं सति प्रत्ययत्रयस्मिन्काळेऽ बद्धिमानं वैद्वं भवत्त सावंदेह
 स्थरेणादि निमित्तं जरादि निमित्तं वा कृत्वा सावमेतन्नयं मयं नीतः प्रापि तो देवदत्तो सवति। मुमूर्षुर्यदा स
 सवतीत्यर्थस्तमलितः सर्वतो वेष्टयित्वा आसीनाशातय आहुर्जीना सिमांतवपुत्रं ज्ञाना सिमां पितरं वेष्ट

त्यादि समुत्पृथुयावद् स्माक्षरीरादनुक्रांताः निर्गताः सवति। तावत्पुत्राहीज्ञानानि। अथ यत्र दैतक्रियैतया विनोपणम
 स्माक्षरीरादनुक्रामन्यथ तदैतरेव यथोक्तास्तिरुक्मिस्तिरुर्ध्वमात्रमतेयथा कर्म जितं लोकोपय विद्वान्तिरस्तविद्या
 न्यथोक्तसाधनसंपन्नः सन्तु मित्योकारेणात्मानं व्यायन्यथा पूर्ववाह एव न दोषं वा विद्वान्श्रेयस्तिर्यङ् केयसि
 प्रायोमीयते प्रमीयते गच्छतीत्यर्थः। सविद्वाननुक्रमिष्य न्यावद्दिष्टे येन नोयावता काळेन मनसः शेषः स्या
 तावता काळेनादित्यंगवृत्तिप्राप्नोति। द्विप्रंगच्छतीत्यर्थो। ननु तावतैव कळेनेति विवक्षितं। किमर्थमादि
 यंगच्छतीत्युच्यते। एतदेव लुप्तसिद्धं ब्रह्मलोकस्य द्वारं यथादियस्तेन द्वारस्तेन ब्रह्मलोकं गच्छतीति
 विद्वानतो विदुषां प्रपदनं। प्रपद्यते ब्रह्मलोकमनेन द्वारेणेति प्रपदनं। निरोधनं निरोधोऽस्माकं दादित्याद
 विदुषां सवति। निरोधः। सोरेण तेजसा देह एव निरुद्धाः संवातो मूर्धन्यानां प्राप्नोताम एवेत्यर्थो। विद्य
 गन्या इति श्लोकात्तदेतस्मिन् व्यथोक्तेर्येष्वशुकोमंत्रोऽसवति। दातं वै कापैवैकोत्तरदातं नाशो हृदयस्य
 मांसपिण्डस्तस्य संबन्धिन्यः प्रधानतोऽसंबन्धिन्यदिह नाडीनां तासामेका मूर्धनमसिनिःसृतानिर्गता
 तयोर्ध्वमायनाच्छनमृतत्वममृतत्वावमेति। त्रिध्वजानागतयस्तिर्यग्विस्पर्षण्यकूर्ध्वगाः श्रान्यानां प्रा
 नवन्ति। संसारगमनद्वारस्तानामृतत्वाय। किंतु हिंसाक्रमण एवोक्तां न्यथमेव सचंतीत्यर्थः। द्विरस्यासः प्रव
 रणा समाश्रयः॥ ॥ अथ येष संप्रसादोऽस्माक्षरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंघस्येन रूपेणासिनिष्य
 द्यत एष संप्रसादोऽस्मात्तेति होवाचैतदमृतमस्य मेतद्वलेत्किं तत्र कोसौ संप्रसादः। कथं वा तस्याधि
 गमः। यथा सोऽस्माक्षरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंघस्येन रूपेणासिनिष्यते। येन स्वरूपेणासिनिष्यते

१. किं तस्यानेषां हि निशमनां स्यादित्युच्यते स सर्वोऽथ लोकानां प्रोति सर्वाश्च कामान्यस्तमानान्यथोक्तेन प्रकारेण ज्ञाता
 सकलं जगत् आत्मा संवत्सादस्य च देह संबंधिनिपररूपाणि ततो यदन्यत् कथं स्वरूपमित्येते र्थावदक्तव्या र्थावदेशो
 इत्युक्तं तत्रो ग्रंथ आरभ्यते । आख्यायिका तु विद्याग्ररूपा संप्रदायं न विधिप्रदर्शनार्था । विद्यास्तु त्वर्था च । विज्ञानि
 त्तज्जसे वितं पानीयमिति वदन्त्येता आत्मा पृथक् पाप्मा विरंजरो विमृत्त्युर्विशोको विजिघ्रसोऽपि पासः सत्यकामः संवेद्यता
 सत्यसंकल्पो यस्योपासनायोपलब्धार्थे हृदयं उरः कर्मसिंहितं । यस्मिन् कामाः समाहिताः सत्या अमृता
 तिष्ठाना यदुपासनं स ह सा विब्रह्मवर्त्यसाधनमुक्तं तमुपासनं पञ्चसूतकामप्रतिपत्तयेव मूर्धन्याद्यागति
 रसिंहिता सोऽन्वेष्टव्यः शास्त्राचार्योपदेशैर्ज्ञातव्यः सविज्ञो वेणुज्ञानुमेष्टव्यो विजिज्ञासितव्यः स्वसंवेद्यतामापा
 दयति । तस्यैत सर्वलोक कामाग्निः । सर्वात्मता फलं सवतीति रुक्मिष्ठ प्रजापतिरुवाच । न्वेष्टव्यो विजिज्ञासित
 व्योऽतिवैषम्यनियमविधिर्नापूर्ववैविधिरिव मन्वेष्टव्यो विजिज्ञासितव्य इत्यर्थः । इष्टार्थत्वादन्येषां विजिज्ञा
 सनयोऽष्टार्थचंच दर्शयितुं विनाहमत्र गौसोग्यं पश्यामीत्यनेनासहृत्पररूपेण च देहादिधर्मैरवगम्यते मा
 नस्यार्थः स्वरूपापि गमे विपरीता विगमनिवृत्तिर्दृष्टं फलमिति नियमार्थतैवास्त्यविधेर्युक्ता । न त्वग्निहोत्रादीनामिवा
 पूर्वविधित्वमसि संसवति । तद्वत्स्य इत्याद्याख्यायिका प्रयोजनं मुक्तं तद्वत्किञ्च प्रजापतेर्वचनमुपसंगे देवा
 सुरा देवाश्चासुराश्च देवा सुरा अनुपरंपरागतं स्वकर्मागोचरापन्नं मनु बुधिर अनुबुद्धवंतः ते वै तस्य
 जापतिवचो बुधा किमकुर्वन्ति मयुच्यते ते ह्यनुबुद्धवंतो न्योन्यं देवास्त्यपरिषद्यसुराश्च हंत यद्यनुम
 तिर्भवतां प्रजापतिनोक्तं तं मा मानमन्विच्छामो न्वेषणं कुर्मो यिमात्मानमन्विष्य सर्वाश्च लोकानां प्रो
 तिनो प्रोति सर्वाश्च कामानि युक्ता । ईशो ह्यवराजैव स्वयं देवानामितरान् देवांश्च सोगपरि हृदं च सर्वं

जौम तथागुरुमनुष्यात्वंतो
तौ २

ॐ
स्वाययित्वा कुरारमात्रेणैव प्रजापतिं प्रत्यक्षिप्रव ब्राज प्रसंगवैतवांस्तथा विरोचनो सुराणां विनयेन गुरु
रवोऽसिगंतया इत्या तद्दर्शयति। त्रैलोक्यराज्याच्च गुरुतरा विद्येति। यतो देवा सुराः। राजौ महर्दो सं तौ ह
किं का संविदाना विवान्योन्यं संविदुम कुर्वाणौ विद्या विद्या फलं प्रति अन्योन्यमीर्ष्यां दिश्यं तौ समित्या
या समिद्धारहस्तौ प्रजापति सकाशमाज गमन्तुरागतवन्तौ। तौ ह गत्वा हा किं ज्ञातं वर्षाणि शुश्रूषा परोक्ष
त्वा ब्रह्मचर्यमूष कुः उषितवन्तौ असि प्रायज्ञः प्रजापतिस्तत्र वाच। किं प्रयोजनमसि प्रेत्ये कृतं तत्त्व वास्तमु
षितवन्तौ सुवामितीत्युक्तौ तौ होचतुः य आन्मेत्यादिस गवतो वन्वो वेदयंते शिष्टा अतस्तमा मानं ज्ञातुमि
च्छन्तौ आवास्तं अवास्त्येति। यद्यपि प्राक् प्रजापतेः समीपागमनादन्योन्यमीर्ष्या युक्ता वस्तुतः। तथापि
विद्या प्राप्तिप्रयोजनगौरवात्त्यक्तरागदेषमोहेर्ष्यादिदोषा वैव सूलोषतुर्बल चर्यं प्रजापातौ ते न
हंप्रख्यापितमात्रविद्यागौरवं। तावेवं तपस्विनोऽमुञ्च कल्मषोयोग्या कुपलक्ष्य प्रजापतिरुवाच ह।
य एषो द्विगि पुरुषो निदृशतव दुर्लभं दित कषायैर्दृश्यते। योगिनिर्दृष्टेऽस्मापहतपाप्मादिसुपा
यमवोचं पुराहं। यच्चि ज्ञाना सर्वलोककामावाप्तिरेतद्भूतं। तस्मादयं अतएव सत्यमत एव ब्रह्म हृद
तममित्यथैतत्प्रजापतिनोक्तमद्विगि पुरुषोद्वयते इति वचः। आत्वाद्याया रूपं पुरुषं जगद्गुरुः। गृही
त्वा वदही करणाय प्रजापतिं पृष्टवन्तौ। अथ योयं दे स गवोऽमुं परिरव्यायते परिसंज्ञा ज्ञायते। यच्च आयमा
दर्श आत्मनः प्रतिबिंबाकारं परिरव्यायते। एवञ्ज्ज्ञादौ वा कतम एष एषां सवद्विरुक्तः। किंबैक एव स
र्वचित्येव एष्टः प्रजापतिरुवाचैष एव यश्चक्षुषी इष्टामयोक्त इत्येतन्मनसि कृतै सुसर्वधंते शुभमयेषु प
रिरव्यायत इति होवाच। ननु कथं युक्तं द्विष्योर्विपरीतग्रहणमनु ज्ञातुं प्रजापतेर्विगतदोषस्यावायस्य

सतो भानुज्ञातं कथं आत्मन्यध्यारोपितपांडित्यमहत्त्वबोद्धवौ ही इविरोचनौ तथैव प्रथितौ लोके। नौ
 यदि प्रजापतिनामूकै युवां विपरीतग्राहिणा विसृक्तौ स्यातां। ततस्तयोश्चित्तदुःखं स्यात्तज्जनितान्निवृत्ता
 यसादासुनः प्रभृत् अवगाग्रहणावधारणं प्रत्युत्साहविद्यातः स्यादतोरुद्दिष्टीयौ शिष्या विधितिमन्य
 ते प्रजापतिर्गृह्णातां तावत्तदुपेक्षारावदृष्टांतेनापनेष्यामीति। ननु न युक्तं मेघनुहं एवेत्यनृतं वक्तुं। नचा
 नृतमुक्तं। कथं मानमनोक्तं। ह्येयुरुषोमनसि सन्निकिततरः त्रिष्यगृहोत कृपाया मनः सर्वेषां वास्यं तरः।
 सर्वतर इति श्रुतेः। स्तमेवावोच देष उ एवेत्यतो नानृतं मुक्तं प्रजापतिना। तथा च तयोर्विपरीतग्रहण निवृ
 त्यर्थं ह्याह। उद्वारावे उदकशरणे शारावा दौ आमानमवेक्ष्याथानंतरं यत्तत्रा मानं पश्यंती न विजानीथ
 स्तमेममप्रभूतमावक्षीयाथामित्यक्तौ। तौ ह तथैवोद्वारावेऽवेक्ष्वां चक्रतेऽवेक्ष्वां चक्रतुस्तथा कृतयं
 तौरु प्रजापतिरुवाच। किंप्रयथ इति। ननु तन्मे प्रभूतमित्यक्ता स्यामुद्वारावेऽवेक्ष्वां कृत्वा प्रजायत
 येन निवेदितमिदमावास्यां न विदितमित्यनिवेदि ते वा ज्ञानहेतौ ह प्रजापतिरुवाच। किंप्रयथ इति तत्र
 कोत्ति प्रायं इत्युच्यते। नैव तयो रिदमावयोरविदितमित्याशौ क्यं कास्तूरुच्छायात्मन्यामप्रत्ये मोनि स्थ
 ष्वित एवासीत्। येन वक्ष्यति तौ ह शान्त हृदयो प्रव ब्रजतुरिति। न ह्यनिश्चिते सिद्धे तार्थे प्रज्ञात हृदय
 त्वमुपपद्यते तेन नोचतुरिदमावास्यां न विदितमिति। विपरीतग्राहिणौ च शिष्यावनुपेक्षणीयाविति स्व
 यमेव प्रच्छ किंप्रयथ इति। विपरीतनिश्चयापनयाय च वक्ष्यति साधु चं कृता विनयेवमादितौ होचतुः॥८५॥
 यथैवावां हे सगवो लोमनरवादिमंतोस्व एवमेवेदं लोमनस्वादिसहितमावयोः प्रतिरूपमुद्वारावेपस्या
 वइति तौरु पुनः प्रजापतिरुवाच छायात्म निश्चयापनयाय साधु चं कृतौ यथा स्वगृहे सुवसनौ महारुवस्त्रा

[illegible]

तस्मिन्साक्षादभिमनि निर्दिष्टे तद्विपरीतग्रहापनयायोदशरावा साञ्चलं कार दृष्टं नेयति हित आत्म स्वरू
 पाबोधोपपत्तिपरं तन्मैग्रहो नापगतोऽतः स्वदोषेण केन स्थिति विप्रतिबद्ध विवेक विज्ञान सामर्थ्योदिति मत्वा
 यथासि प्रेतमेवा मानं मनसि निर्द्ध्य एष आत्मेति होवावेतद मृतमसयमेतद्भूमेति प्रजापतिः पूर्वव
 न्ननु तदसि प्रेतमा मानेय आत्मेत्यादिद्यात्मलक्षणश्रवणेनाहि पुरुषक्रत्या वोदशरावाक्षप पत्याचसं
 स्मृतौ तावन्मद्वचनं सर्वे पुनः पुनस्मरतोः प्रतिबंधज्ञाया स्वयमेवात्म विषये विवेकोलविष्यतीति मत्वा
 नः पुनर्ब्रह्मवर्गीदेशोक्तयोश्चित्ते देवैर्गोऽखोत्पत्तिपरिजिह्वीर्षकृतार्थबुद्धितया गच्छतावप्युपेहि
 तवान्प्रजापतिः तौ हेन्द्रविरोचनौ शांतहृदयोऽनुहृष्टहृष्टौ कृतार्थबुद्धीत्यर्थः ननु राम एव राम
 येतयोर्जातो विपरीतग्रहो विगतोऽसविष्टरौ शोर्गो सासक्तयोर्यथोक्तविस्मरणं स्यादित्याशंक्य
 अप्रत्यक्षं प्रत्यक्षवचनेन रश्मिवज्जुः गतवन्तौ एवं यथोर्गं तयोरिन्द्रविरोचनयोर्वित्तदुःखं प
 रिहृष्टौ स्तोदुरंगत्वं तौ वन्नीह्यय आत्मापहतपाप्मोऽयादिव च वनवदेत दद्ये नयोः श्रवण
 गोचरत्वमेव तीक्ष्णतीति मत्वा वाचप्रजापतिः अलुपलस्य यथोक्तलक्षणमा मानमननुवि
 द्यस्वा मानं प्रत्यक्षं यत्कृत्वा विपरीतनिश्चयौ च त्रुष्टेन्द्रविरोचनावेतौ ब्रह्मतोगच्छे यौऽतां अतो
 यतरे देवा वाऽअसुरा किंविशेषिते नैतदुपनिषदा आल्यां या गृहीयाता आत्मविद्यासेयमु
 पनिषद्ये षां देवानां मसुराणां वात एतदुपनिषद एवं विज्ञाना एतन्निश्चयालविष्यतीत्यर्थः ते किं
 त्रवज्जुः गतवन्तौ एवं यथोर्गं तयो

॥ ८६ ॥

परासविषयंतिश्रेयोमार्गसरासूताबहिर्लूनाविनष्टासविष्यतीत्यर्थः। त्वगृहं गच्छतोः सुरासुरराजयोयो
 ५ सुरराजः सहस्रीं तद्दय एव सन्निरोचनोऽसुरांजगाम। गच्छतेत्यो सुरेत्योः शरीरात्मलुप्त्रिर्योपनिषत्ता
 मेतामुपनिषद् प्रोवाचोक्तवान्देहमात्रमेवाभापित्रोक्तमिति। तस्मादात्मैव देहलोके मह्यः पूजनीयः स तथा
 परिचर्यः परिवरणीयः स तथा मानमेव देहलोके देहमह्यं नृपरिवरं सोऽलोकाववाप्नोति। मंचामुंवेह
 लोकपरलोकयोरेव सर्वलोकाः कामाश्चांतर्भवन्तीति राजो लिप्रायः। तस्मात्तत्संप्रदायोऽद्यायुव
 र्त्ततश्च देहलोकेऽदृष्टानमविसागशीलमश्रद्धयानं संसृताकार्येषु अक्षरहितं। यथा द्वा कृत्तयजमा
 नमयजनस्य लावमाकुरासुराः खल्वयं यत एवं स्वभावो बतेति रिचिद्यमाना आहुः शिष्टा असुरा
 णां हि यस्मादश्रद्धयानता लुहणेनोपनिषत्तयोपनिषदा संस्कृताः संतैष्ठ्ये तस्य शरीरं कुणपं
 लिह्यार्घ्यं गंधमात्यान्नादिलुहणयावसानेन वस्त्रादिना क्वादनादि प्रकारेणाळंकारादिक
 रणेन घट्टं जपताकादिकरणेनैव संस्कुर्वन्त्येतेन कुणपसंस्कारेणामुं प्रेत्य प्रतिपन्नं व्यं लोकं
 जेष्यं तोमन्यंते॥ अथ ह किंचिदं प्राप्यैव देवान्देव्याः कौर्यादि संप्रदायुक्ततां शूरोर्वचनं पुनः पु
 नः स्मरन्नेव गच्छन्नेतद्दृष्टमाणां सयं स्वात्मग्रहणनिमित्तं ददर्श दृष्ट्वा तु ददारावैव दृष्ट्वा
 तेन प्रजापतिनायदर्थो न्याय उक्तस्तदेकदेशो मघवतः प्रत्यक्षा बुधो येन द्वायामग्रहणे दोष
 ददर्श। कथं। यथैव खल्वयं मस्मिन् शरीरे साध्वं कृते द्वायाभापिसाध्वं कृतो लवति। ने

सुवसनेयसुवसनः परिनिष्ठुते परिनिष्ठुतो। यथानखलोमादिदेहावयवापगमेच्छायात्मापि परिनिष्ठुतो
 भवति नखलोमादिरहितो भवति। एवमेवायं छायात्माप्यस्मिन् हरीरेन खलोमादिसिद्धे हावयवत्वस्य तुल्य
 चर्दधैवच्छेषोपगमेधो भवति स्वामेकमः किञ्चैकनेत्रस्तस्यांघ्रचेनगतचाञ्चुर्नासिकावायस्यसदास्व
 वेति सरुस्वामः परिदृक् कणश्चिन्तनहस्तमिहं नपादोवा। स्वामेपरिदृक् कणोवादेहेच्छायात्मापितथाभवति। तथा
 थास्यदेहस्यनात्रामन्येषन्नयति स्यतो नाहमत्रास्मिन् छाया मदर्शनेदेहा मदर्शनेवालोभ्यं फलं पश्याम
 त्येवं दोषदेहेच्छाया मदर्शनेऽअध्यवस्यससमित्यापि ब्रह्मवर्णवस्तुनरेयाय। तं ह्यप्रजापतिं सुवाच। म
 चवन्धन्यच्छांतहृदयः प्राप्राजीः प्रगतवानसि विरोचनेन साद्र्शं किमिच्छि ब्रह्मपुनरागमइति। विज्ञानं न विपु
 नः पप्रच्छेऽसि प्रायासि च कृत्योपदेत्येतेन मोपसीदेति यद्व तथा च स्वासि प्रायेयं प्रकटमकरोद्यधैवरवत्व
 यमित्याद्येवमेवेति चान्वमोदत्प्रापतिः। ननु लुप्तुल्ये हि पुरुषश्च वणेदेहच्छाया मिंद्रो ग्रहीदात्मेति। दे
 हमेव तु विरोचनस्तर्कि निमित्तं। तत्र मन्येते। यथेन्द्रस्योदशरावादि प्रजापतिवचनं स्मरतो देवानप्राप्य
 प्रस्येवाचार्यं कलुषा छाया मग्रहणं तत्र दोषमदर्शनेन वास्त्वैव न तथा विरोचनस्य देह एवामदर्शनेन। ना
 पितत्र दोषदर्शनेन बलत्वात् तद्देवविद्यामैग्रहणसमर्थं प्रतिबंधदोषा ल्यत्वबहुत्वापेक्षमिंद्रविरोचनयोः
 छाया मदर्शयैह योग्यहणमिंद्रोत्पदोषत्वादृश्यतइति अत्यर्थमेव अद्वानतया जग्राहेतरच्छायां छाया ॥८७॥
 निमित्तं देहं हित्वा अत्यर्थं लक्ष्यं कृणयावज साग्राह्यप्रजापतिना कोयमिति दोषस्त्रयत्वात् स्वावयथा
 किञ्चनी कानि च योरादर्शं हृश्यमानयोर्वाससोपर्यन्ती कंतं नमहाहं मिति छायात्मै निमित्तं वासर

अ. ३

बोध्यते। न च या। तद्विरोचनासि प्रायः। स्वविश्वगुणदोषवशादेव हि नार्थावधारणं तुल्येति अवगच्छेत्। व्यापि
तं दान्यतदत्तद्वै। मितिदुकारमात्रप्रवणं नृत्तरे निमित्तान्यपितदनुगुणान्येव सहकारिणित्वंति। एवमेवैषम
धवन्सम्यक्त्वयावगतेन ह्यामा मेत्युवाच प्रजापतियुमयोक्तुआमाप्रकृतएतमेवात्मानं तुल्येत्सुयः पूर्वध्वं व्याख्या
तमपि पुनर्यत्तु व्याख्यास्यामि। यस्मात्सकृत् ध्यातदोषरहितानामवधार्यैरणविषयप्राप्तमपि नायत्तार
तः केनचिदोषेण प्रतिबद्धग्रहणसामर्थ्यस्य मतस्तद्वैपणायव सापराणिदात्रिंशतं वर्षाणीत्युच्यते। त
थोचितवन्ते ह्यपितदोषायतस्मै होवाच॥ ॥ यआमापहतपाप्मादितुणोयएषो ह्यिणस्त्यादिना व्याख्या
तएषसः कोसौयः स्वप्नेमहायमानस्यादितिः पूज्यमानश्चरत्यनेकध्वं विधान्स्वप्नसो गानुननुसवतीत्य
र्थः। एषआमेति होवाचेत्यादिसमानां। सहेवमुक्त ईदृशः शांतयवंहंरहृदयः प्रवव्राज। सहअ प्राथैव देवान्
ववदेस्मिन्नथात्मनिसयंददृशी। कथांतदिदंशरीरं यद्यप्यंघं सवति। स्वप्नात्मा योर्नंघः ससवति। यदि स्वा
ममिदंशरीरमस्त्रामश्च सवति। नैवैष स्वप्नआत्मास्यदेहस्य दोषेण दुष्यति। नाप्यस्यवधेन सहन्यते। ह्या
यात्मवन्नचात्मस्य स्वामेण। स्वप्नः स्वप्नांसवति। यदध्यायादौ वागममात्रेणोपन्यस्तोनास्यजरायैतज्जा
र्यतोत्यादि। तदिह न्यायेनोपपादयितुमुपन्यस्तो। न तावदयं ह्यायात्मावदेहदोषयुक्तः। किंतु ध्रुंतित्वेव
नैवशाब्दवार्थे ध्रुंतीवैनं केचनेति दृश्यं। न तु ध्रुंतेवेत्युत्तरेषु सर्वे शिवत्रा दृदर्शनान्नास्यवधेन न
न्यतइति विशेषणं नृध्रुंतित्वेवेति चेन्नेवं प्रजापतिप्रमामी कुर्वतो नृतवावदित्वापादनानुपपत्तेरत

दृश्यते मित्येतत्प्रजापतिवैचनं कथं कौ मृषा कुर्यादिदं स्तं प्रमाणा कुर्वन्नुक्त्या पुरुषे प्रजापति नोक्ते स्यैव शरीरस्य नांश
 मन्वेष्टेन नश्यतीति दोषमदधात्तथेहापि स्यान्नैवं कस्माद्य एवो हि निपुरुषो दृश्यते इति न ह्यायात्मा प्रजापति नो
 क्त इति मन्यते तदा कथं प्रजापतिः प्रमाणा कुर्वन्नुक्त्या पुनः अवगायसमित्याणिर्गच्छेज्जगाम वा तस्मान्न नो
 ह्यायात्मा मघवान् कथं अपहृतपाप्मादि लक्षणे वृष्टे यदि ह्यायात्मा प्रजापति नोक्त इति मन्यते तदा कथं प्रजापतिः
 प्रमाणा कुत्य पुनः अवगायसमित्याणिर्गच्छेज्जगाम वा तस्माच्छायात्मा प्रजापति नोक्त इति मन्यते तथा च व्या ना
 रय्यातं दृष्टाक्षिणि दृश्यत इति तथा विद्यायै दयतीव विद्या वर्यतीव तथा च पुत्रादि मरणानि मित्तमप्रियवे
 तेव सवति अपियस्य यमपि रोदितीवन न्यप्रियं वेत्तेव कथं वेत्तेवोच्यते न अमृतं तस्य त्ववचना
 नुपपत्तेः ध्यायतीवेति वक्तव्यं तदा ननु प्रत्यहं विरोध इति चेन्न शरीरान्मप्रत्यहं वस्तुतिसंसर्वात्तिष्ठत
 तौ दप्रियवेत्तेवेति नाहमत्र सोऽभ्यग्यं पश्यामीत्यत्रात्मज्ञानेपीष्टं फलं नोपलभ्यते सिधायः एवमेवैष
 तवासि प्रायेणति वाक्यशेषः आत्मनो मृता सयगुणवत्त्वस्यासिधे तत्त्वादि रक्तमपि न्यायतो मया
 यमैथा वन्नावधारयति तस्मादस्याद्यापि प्रतिबन्धकरणमस्तीति मन्वानस्तद्वपणाय वसापसापराणि
 द्वात्रिंशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यादि देश प्रजापतिस्तथोपितवते हपित कल्मषायाह ॥ पूर्ववदेतं लेवत ॥ ८८ ॥
 श्याकल्पातद्यत्रैतमुक्त इत्यादि व्यातं वाक्यमहिणियो दृष्टा स्वप्ने च महीयमानश्चरति स एष सु
 त्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं विजानात्येष आत्मेति होवायेत दृश्यत मस्य मेतद्वृत्तेति स्वासि प्रेतमेव म

एवं सत्रापि दोषं ददौ कथं। नारुनेव सुषुप्तो यात्मा स्वल्पं संप्रतिसम्यगिदानीं यात्मानं जानाति नैव जानाति। कथं। अयम
 ह्यस्मीति। नो एवेमानि सूतानि। चेति। यथा जाग्रतश्च प्रयोरतो विनाशमेव विनाशमिवेति। पूर्ववदुच्यते। अपीतोपि गतो
 सवति। विनष्टश्च सवतीत्यसि प्रायो। ज्ञाने हि सति ज्ञातुः सदा बोधगम्यते। नासति ज्ञानेन यस्सुषुप्तस्य ज्ञानं दृश्यते।
 अतो विनष्टश्चेत्यसि प्रायो। ननु विनाशमेवास्मिन्मनो मन्यते स्मृतास्य वचनस्य प्रामाण्यमिह न पूर्ववदेवमेवेत्युक्तं।
 यो मयोक्तस्त्रिसिः पर्यायेस्तेमेव तन्नो एवान्यत्रैतस्मादात्मनो न्येकं यन किं तर्हि एतमेव व्याख्यास्यामि। त्वत्पुस्त
 पदोषस्तु वावशिष्टस्तत्पुण्याय वसापराणि अन्यनिर्णयवर्षाणि इति उक्तं सतथाचकार। तस्मै मृदितकषायादिदोषा
 यस्तानत्रयसंबंधरहितमात्मनः स्वरूपमपहतपाप्मादिलुक्कणं मद्यवते तस्मै हो वाच्यतान्येकशतं वर्षाणि संपेदुः स
 पन्नानि वत्सुर्यदा कुलैके शिष्टा एकशतं हवैव वर्षाणि मद्यवान्प्रजापतिर्नो ब्रह्मवर्षं मुवासेति। तदेतद्वार्त्तिः शतमि
 त्यादिना दद्विर्तमित्याख्यायिका तोपस्य अक्रयोच्यते। एवं किञ्चेतर्हि इत्यादिपि गुरुतरमिद्रेणापि मरुतायत्नेनैकोत्तर
 वर्षशतकृतायासेन प्राप्तामात्मज्ञानमतो नानः परं पुरुषार्थोत्तरमस्तीत्यात्मज्ञानं स्तौति। मद्यवन्मर्त्यं वै मरणाद्य
 तत्र कारणं। यदिदं शरीरं वेयस्य सितदेतन्मर्त्यं विनाशितं तत्रात्रं मृत्युना गतं सततमेव कदाचिदेव म्रियत इति म
 र्त्यमित्युक्तेन तथा संज्ञा सो स। वति। यथायस्तेमेव सदा व्याप्तमेव मृत्युर्नैति। इति वैराग्यार्थं विशेष उच्यते आत्तं मृत्युने
 कथं नाम देवह्यमा सिमानतो विरक्तः सन्निवर्तत इति। शरीरमित्यत्र सहेन्द्रियमनो सिरुच्यते तच्च शरीरमस्य स
 दस्य विज्ञानतया गम्यमानस्यामृतस्य मरणादिदेहेन्द्रियमनो धर्मवर्जितस्येत्येतदमृतस्येत्यनेनैव शरीरत्वे सिद्धे

नेत्यु३

जीवरूपेण प्रविश्य सदेवाधिष्ठितं प्रियास्मिन्निहिताविधानं २

द्विपुनः शरीरस्येति वचनं वाचा दिवसावयवसंघर्षं मले मात्सृकमिह्यामत आत्मनो लोकाधिष्ठानमात्मनो
 वा सत ईक्षितस्तेजोबन्नादिक्रमेणो संनमन्निष्ठानं यस्येदमीदृशं नित्यमेव मृत्पृथस्तं धर्माधर्म उ
 नितत्वा प्रियाप्रियवदधिष्ठानं। तदधिष्ठितस्तदां स शरीरो लवति। अशरीरस्य सायस्यात्मनस्तदे
 वाहं शरीरं शरीरमेव वा हमित्यविवेकात्मसावः स शरीरत्वं शरीरस्येनात्तो ग्रस्तः प्रियाप्रियास्यां
 प्रसिद्धमेतत्तस्य च नैव शरीरस्य सतः प्रियाप्रियोर्बाह्यविषयसंयोगवियोगनिमित्तयोर्बाह्यविष
 यसंयोगवियोगोभमेति मन्यमानस्यापहृतिर्विनाशोऽच्छेदः संततिरूपयोर्नास्तीति तं पुनर्देहासिमाना
 दशरीरस्वरूपविज्ञानेन निवर्तिताविवेकज्ञानमशरीरं सतं प्रियाप्रियेन स्पृशात् ॥ स्पृशतिः
 प्रयेकं संबध्यत इति प्रियं न स्पृशत्यप्रियं न स्पृशतीति वाक्यद्वयं लवति न श्लेष्मशुभ्यधार्मिकैः सह
 सं ० साधेतेति यद्द्वर्माधर्मकार्ये हि तेऽशरीरता नुस्य रूपमिति। तत्र धर्माधर्मयोरसं सवात्तत्कार्यसा
 वोदूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रियेन स्पृशातो न नुयदि प्रियमप्यशरीरं न स्पृशतीति यन्मघव तो कं सुषुप्त
 स्तो विनाशमेवापीतो लवतीति तदेहो वेहाप्यापन्नं। नैष दोषो धर्माधर्मकार्ययोः शरीरसंबन्धिनोः प्रि
 याप्रिययोः प्रतिषेधस्य विवर्हितत्वादशरीरं न प्रियाप्रिये स्पृशात् इत्यादिश्रुत्या गमापायिनो हि स्प
 र्शश्चाहो दृष्टो यथा शीतस्पर्श उष्णस्पर्श इति। न त्वेनेरुच्छप्रकाशायोः स्वभावात्सूतयोरग्निना स्पर्श
 इति। स विबुर्वाश्च प्रकाशावत्स्वरूपसूतस्यानंदस्य प्रियस्यापि नैह प्रतिषेधो विज्ञानमानंदं आनंदो ब्र

॥ ८ ॥

ह्येत्यादिः कतिपयः। इहापि सूत्रमेव सुखमित्युक्तत्वा ननु ह्यन्तः प्रियस्यैकत्वेऽसंवेद्यत्वात् स्वरूपेणैव वा नि-
 त्यसंवेद्यत्वा निर्विशेषतेति। नैऋत्यतदिष्टं। नाहुरवन्त्येयं संप्रत्यात्मानं ज्ञा नातिअयमहमस्मीति नो-
 एवेमानि सूतानि विना। इमे वापीतो सवति। नाहमत्र लो ग्यं पश्यामीत्युक्तत्वा' तदिन्द्रस्येष्टं। यद्भूतानि
 वा न्मानं च जानाति। नया प्रियं किं त्वेति स व स वांश्च लो काना न्नो तिस र्वांश्च कामान्धेन ज्ञानेन' स
 यमे व तदिष्ट मिन्द्रस्य। इमानि सूत्राणि मत्तो न्यानि लोकांश्च कामाश्च सर्वे मत्तोऽन्येऽहमेवां स्वामी
 ति। न त्वेतदिन्द्रस्य हितं हितं चेन्द्रस्य प्रजापतिना वक्तव्यं। व्योमवदशरीरा मतया सर्वस्तुत उो क का
 मा मत्तोपगमेन या सिस्तद्वित मिद्राय व क्तव्यमिति प्रजापतिना तिप्रेतं न नुराज्ञो राज्या हि वद न्य
 चेन तत्रैवं सृष्टिकः केन विज्ञानीया दामे कत्वं इमानि सूतान्ययमहमस्मीति। न न्यसिन्पक्षे स्त्री सि
 वीयानैषी वा स यदि पि नृ लोक कामः स एक धा सवती। या द्ये श्वर्यश्च तयोऽनुपपन्ताः। न सर्वात्म
 नः सर्वफल संबंधोपपत्तेरविरोधात् मृद इव सर्वघट चैरेकुंडा घातिर्न नु सर्वात्म ले सुख संबंधो
 पिस्यादिति चेन्न दुःखस्याप्या म चोपगमादविरोध आत्मन्यविद्या कल्पनानि मित्रानि दुःखानि
 रक्षा मित्र सर्पादीनि कल्पनानि मित्रानि। सा चाविद्याऽशरीरा मे क च स्व रूप दृशनेन दुःख निमि
 तोऽस्ति न्नेति दुःख संबंधा शं कान संस वति। शुद्ध सत्य सं कल्प नि मित्रानां तु कामाना मीश्वर देह सं
 बंधः। सर्वस्तु तेषु मानसानां पर ए व सर्व सत्येऽपि घिहारे ण लोके तिस र्वा विद्या कृत सं य व हारा
 णां पर ए वात्मा स्य दोनान्यो स्तीति वेदांत सिद्धांतः य एषो हि णि पुरुषो दृश्यते इति क्वाया पुरुष एव

प्रजापतिनोक्तः स्वप्नसुषुप्तयोश्चान्यएव न परोपहतपाप्मादिलहणो विरोधादिति केचिन्मन्यन्ते। ह्यायाद्यात्मनां
 बोधदेवो प्रयोजनमाचक्षते। अहोवेनोच्यमाने किं बहुविज्ञेयत्वात्परस्यात्मनोऽत्यंतबाह्यविषयासक्तवेतसे
 त्यंतस्त्ववस्तुश्रवणे व्यामोहो मातृदिदि। यथा किं बहुवितीयायां सूक्ष्मवंद्रमसंदिदर्शयिषुर्बृहत्कं वि
 त्यक्तमा दौर्दृशयति पश्यामुमेष चंद्रइति तातो न्यंततोप्यन्यंगिरि मूर्त्तानं च वंद्रमै समीपस्त्वमेष चंद्रइ
 तिततो सौ चंद्रपश्यति। एवमेतद्य एषो ह्यिणीत्याद्यत्तं प्रजापतिना त्रिसिः पर्यायेन परइति। वतुर्थे लुपया
 येदेहान्मर्त्याः समुत्थाया नारीरता मापन्नो ज्योतिः स्वरूपं यस्मिन्नुत्तमपुरुषे स्यादिति जं ह्युक्ती डन्नममा
 णो भवति। स न तमः पुरुषः परवक्त इति वाहुः सत्यं रमणीया तावदियं व्याख्या श्रोतुं न लभ्ये स्य ग्रंथस्यैव
 संसर्गति कथं। अहिनि पुरुषो दृश्यत इत्युपन्यस्य त्रिष्या स्यां ह्यायात्मनि गृहीते तयोस्तदि परीत ग्रहणं
 मत्वा तदपनया योद नारा बोधन्यासः किंप्रयथ इति च प्रश्नः साध्यं चकारोपदेश आनर्थकः स्यात्। यदि
 ह्यायात्मैव प्रजात्मै वै पश्येति नाहिनि दृश्यत इत्युपदिष्टः। किंच यद्विस्वयमुपदिष्ट इति ग्रहस्याप्यपन
 यकारणं वक्तव्यं स्यात् स्वप्नसुषुप्तात्मग्रहणयोरपि तदपनयो कारणं वस्वयं इति ज्ञेयान्न बोक्तं तेन मन्या
 महेनाहिनि ह्यायात्मा प्रजापतिनोपदिष्टः किंचान्यदहिनि दृष्टाच्चेदृश्यत इत्युपदिष्टः स्यात्तत इदं यु
 क्तमेतं त्वेव तद्वत्का स्वप्ने पि दृष्टुरेवोपादेशः स्वप्ने न दृष्टोपदिष्ट इति चेन्नापि रोदितीवा प्रियवेत्तेवेत्यु ॥२०॥
 पदेनान्न च दृष्टुरेनैव कश्चि स्वप्ने महोयमानश्चरत्यत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति न्यायतः अत्यंतरे
 सिद्धत्वाद्यद्यपि स्वप्ने सधीर्न वति। तथापि न घीः स्वप्नसो गोपलब्धिं प्रति करणत्वं सजते। किंचैत
 दिपि टवितत्र वज्जो दासनाश्रया दृश्ये वधीर्न वति तिनद्रुः स्वयं ज्योतिश्च बाधा स्यात् किंचान्यजाग्र

स्वप्नयोर्ज्ञानानिवात्मानं यजानातीमानि च तानि अयमहमस्मीति। प्राप्नोसन्त्यां प्रतिषेधो युक्तः स्या
 नाहुरवन्त्यमित्यादिस्तथाचेतनस्यैवाविद्याविध्वनिमित्तयोः सशरीरत्वे सति प्रियाप्रिययोरपहति
 र्नास्तीत्युक्ता तस्यैवाशरीरस्य सतो विद्यायां सत्यां सशरीरत्वे प्राप्नोसन्त्यां प्रतिषेधो युक्तो शरीरं वाव
 संतं प्रियाप्रिये न स्पृशत इति। एकस्यैवात्मा स्वप्नबुद्धांतयोर्महामस्य बहसं सं चरतीति श्रुत्यं
 तरे सिद्धं। यज्जोक्तं संप्रसादः शरीरादुत्थाय ययस्मिन्त्यादि शरीरममाणो भवति। सो न्यः संप्रसादा
 दधिकरणं निर्दिष्टं नृत्तमः पुरुष इति। तदयमसन्नर्थेऽपि पर्याये एव तं त्वेव त इति वचनाद्यदि तातो न्यो
 लिप्रेतः स्यात्पूर्ववदेतं चेव त इति न ब्रूयान्मृषा प्राजापुतिः किं चान्यत्तेजो बन्नादीनां सुखदुःख
 तः स्वकारदेहमुंगे प्रवेदां दर्शयित्वा प्रविष्टाय पुनस्तमसीत्युपदेष्टो तविषाद्यदि संप्रसादादन्य
 उत्तमः पुरुषो भवेत्तथास्तन्यहमेवेत्यादि श्यामेवेदं सर्वमिति नोपसंभरिष्यद्यदित्स्माजीवा
 दन्योऽसविष्यन्तान्यदतो स्तिष्ठच्छिन्त्यादि श्रुत्यं तराच्च। सर्वश्रुतिषु च परस्मिन्नामशब्दप्रयो
 गो नासविष्यत्प्रत्यगात्मा चे सर्वजं त्रेणां परात्मानं सवेत्तस्मादेक एवात्मा प्राकरणी सिद्धो न वा
 त्मनः स्वसारित्वं मविद्यायस्तत्त्वोदात्तमनिसंसारस्य। न हिरज्जुः श्रुति कागगनादिषु सर्पधौ
 रजतमण्डानि मिथ्या ज्ञानाध्यस्तानि तेषां सविष्यंतीत्येतैः सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिर्नास्तीति न
 ॥ तिव्याख्या रव्यातं। यज्जोक्तं संप्रसादः शरीरादुत्थाय ययस्मिन्त्यादि शरीरममाणो भवति। सो न्यः संप्रसादा

मृषाप्रसज्येत तस्मिन् ब्रह्मादि शरीरता सविष्यसीति युक्त उपदेशः ॥

मृतमस्यमेतद्वहेति प्रजापतेर्वचनं । यदिवाप्रजापतिब्रह्मरूपायाः श्रुतेर्वचनं सत्यमेव सवेत्तर ।
नचतत्कृतकं बुद्ध्या मृषा कर्तुं युक्तं । ततो गुरुतरस्य प्रमाणं तरस्यानुपपत्तेः । ननु प्रत्यक्षं दुःखा
द्यप्रियत्वेत्त्वमव्यतिचार्यं नुश्च्यत इति चेन्न जरादिरहि तो जीर्णो हं जातोऽहं मायुष्मान् गौरः क
लो मृत इत्यादि प्रत्यक्षानुसववत्तदुपपत्तेः । सर्वमप्येतत् सत्यमिति चेदस्यैवैतदेवं । दुर्गवगमयेन
देवराजो युद्धशरावादिदं त्रिताऽविनाशायुक्तिरपि मुमो हेवात्र विनाशमेवापीतो सवतीति । तथा
विरोचनेमहाप्राज्ञः प्राजापत्योपि देहमात्रात्मदर्शनो बलूव । तथेन्द्रस्यात्मविनाशास्यसाधनं ग
र एवैनाशि कान्यमज्जंस्तथा सांख्याद्रष्टारं देहादिव्यतिरिक्तं मवगम्यापित्यक्तागमप्रमाणत्वा
न्मृत्युविषय एवान्यत्वं दर्शने तस्त्वुः । ततोऽन्येकारिणादादिदर्शनाः कषायस्तेरक्तं मिव क्षारादि
सिर्वस्त्रं न वतिरात्मगुणैर्युक्तमात्मद्रव्यं विशेषयितुं प्रवृत्तास्तथा कर्मिणो बाह्यविषयापहत
चेतसो वेदप्रमाणा अपि परमार्थसत्यमात्मैकत्वं विनाशमिवेद्रवन्मन्यमाना घटी यंत्रवद्वारो
हावरोहप्रकारैरनिर्वावंत्वमिति । किमन्येद्युजं तवो विवेकहीनाः स्वसावतएव बहिर्विषयापह
तचेतसः । तस्मादिदं त्यक्तसर्वबाष्पणैरनन्यन्नारणैः परमहंसपरिव्राजकैरग्राभिमिसिर्वेदां
तविज्ञानपरैरेवैववेदनीयं पूज्यतमैरैवैः प्राजापत्यं चेन्न संप्रदायमनुसरति रूपनिब

स्ये

॥२१॥

प्रकरणं च लुप्येन। तन्मातृशरीरसंस्थं द्यापित एव नान्य इति ।। तत्र शरीरस्य संप्रसादस्याविद्याया
 शरीरेणाविशेषतां सशरीरतामेव संप्राप्तस्य शरीरतोऽसमुत्थाय स्वेन रूपेण यथासि निष्पत्तिस्तथा
 वक्तव्येति। दृष्टं तदुच्यते। अशरीरो वायुरविद्यमानं शिरः पाण्यादिमन्त्ररमस्येयं शरीरः किंचात्वं वि
 द्यस्तनयि नुरित्येतानि वा शरीराणि तत्रैव सति वर्षादिप्रयोजनावस्थाने यथा मुष्मादिति तस्मिन् वि
 श्रुतिर्लोकसंबन्धिनमाक्षीकाशदेशाव्यपदिशति। एतानि यथोक्तान्याशकाशसमानरूपतामा
 पन्नानि स्वेन वाद्यादिरूपेणागद्यमाण्याणां न्याकाशारव्यतांगतानि। यथा संप्रसादो विद्यावस्था
 यां शरीराभूता वै मेवापन्नस्तानि च तथा सूनानि मुष्माद्यलोकसंबन्धिन आक्षीकाशदेशासमुत्तिष्ठ
 तिवर्षणादिप्रयोजनासि निवृत्तये कथं। श्रीशिरापथेऽपि वित्रं परं ज्योतिः प्रकृष्टं यैषिकमुपसंप
 द्य सा वित्रमसितापं प्राप्येयर्थः। आदित्यासितीतापेन पृथग्भावमापादिताः संतः स्वेन स्वेन रूपेण
 पुरोवातादिवायुरूपेण स्तिमि। तसां बहिराक्षमपि तस्मिन् पर्वतहस्यादिरूपेण विद्यदपि स्वेन उच्य
 ति। तैतादिव पलरूपेण स्तनयि नुरपि स्वेन गर्जिताशनिरूपेणेत्येवं प्रावृडागमे स्वेन स्वेन रूपे
 णासि निष्पद्यंते यथायं दृष्टं तो वाद्यादीनामाकाशादिसाम्यगमनवदविद्यया संसारावस्थायां
 सशरीरसाम्यमापन्नो ह्यमुष्मपुत्रो जातो जीर्णो मरिष्य इति एवं प्रकारं प्रजापतिर्नैवं मधवा
 न्यथोक्तैर्कमेण नास्ति त्वंदेहं द्रियादिधर्मा तत्त्वमसीति प्रतिबोधितः सन्स एष संप्रसादो जीवो

५. स्माहुरीगदाकाशविवदिववाद्यादयः समुक्षायदेहादिवैलुप्यमानमनोरूपमवगम्यदेहात्मसा
वनांहित्वा इत्येतत्स्वेनरूपेण सदस्मिन्नेवासिनिष्यद्यते इति व्याख्यातं पुरस्तात् सयेन स्वेन रूपेण
संप्रसादोत्तिनिष्यद्यते प्राक्प्रतिबोधात् तद्भ्रान्तिनिमित्तात् सपेक्षितं तीयथारुद्धः पश्चात्कृतप्रका
शारहात्मना स्वेन रूपेण सिनिष्यद्यते इत्येवम् । संतु तमः पुरुषः उत्तमश्चासौ पुरुषश्चेत्युत्तम
पुरुषः । स एवोत्तमपुरुषो हि स्वप्नपुरुषो व्यक्तावर्तक्यक्तश्च सुषुप्तः समस्तः संप्रसन्नोऽग्रां
रस्यश्च । स्वेन रूपेण येषामेष स्वेन रूपेणावस्थितः कुराक्षरौ व्याकृता व्याकृतौ विषे द्योत्तमः पुरु
षः कृतनिर्व्वनोऽस्य यंगीता सु । संसं प्रसादः स्वेन रूपेण तज्ज्ञात्मनि स्थितः तया सर्वात्मि हृतः
पर्यति । कुविदिद्राद्यामनाजहद्वसन्सहयन्ता सदयात्तु च वनानी । ५. शितान्कविन्नमोमात्रेण
संकल्पत्वादेवैव समुत्थितेर्वाह्यकोर्किर्नेर्त्तकीडन्मदिपीरममाणश्च मनसैव नोपजनं स्त्री
पुंसयोरेव्योरपगमेन जायत इत्युपजनमात्मसावेन वा न समीपेन जायत इत्युपजनमिदं शरी
रं । तन्न स्मरंस्तस्मरणो हि दुःखमेव स्यादुदुःखात्मकत्वात् तस्य निव्वन्नुत्तं वेन्न स्मरेदसर्वहलं
मुक्तस्य निव्वन्नुत्तं वेन्नैष दोषो येन मिथ्याज्ञानादिना जनितं तच्चैन्मिथ्याज्ञानादिविद्ययो
क्तेदितस्तीमतस्तन्नात्तुत्तमेवेति न तदस्मरणे सर्वहलहानिर्बह्यन्मत्तेन ग्रहणं ह्येतेन

वायदनुत्ततंतडुन्माद्यपगमेदिन्यं स्यान्नयेहापिसंसारितिरविद्यादोषवद्विषयस्तस्यते तसर्वाभा
नमशरीरनस्पृशति। अविद्यानिमित्तात्तावान्। येतुल्लिखितदोषैर्मदितकषायैर्मानसाः सत्याः कामाः अमृता
नापिधानाअनुत्तर्यते। विद्यातिर्यग्यत्वात्तएवमुक्तेनसर्वात्मस्मृतेनसंबध्यते। इयान्नज्ञानस्ततयेनि
दिश्यतेऽतः साद्यतदिशिनष्टियएतेब्रह्मलोकइति। यत्रकृवनसवंतोपिब्रह्मण्येवहितेलोकेसवंती
तिसर्वाभ्याद्रूपलणन्यते। ननुकथमेकः। नान्यत्पश्यतिनान्यबुधोतिनान्यदिजानातीति
समाकामांश्चब्राह्मलोकिकान्यपश्यन्मतइतिवकिं। यथोकोयस्मिन्नेवक्षणेपश्यतिसतस्मिन्ने
वक्षणेनपश्यतिचेति। नेषदोषः अन्यंतरेपरिहृतत्वादुद्दृष्टेरविपरिलोपात्पश्यतिन्नेवसवति। इ
ष्टुरन्यत्वेनकामानामसावान्नपश्यतिचेति। यद्यपिसुषुप्तेनदुक्तंमुक्तस्यापिसर्वकल्याणसमानोदि
तयोस्तावः। केनकंपश्येदितिबोक्तमेवअशरीरस्वरूपोपहृतपाप्रादिफैल्लक्षणः सकथमेषदुःखो
हिनिदृश्यतइत्युक्तः प्रजापतिना। तत्रयथासावहीणिसाक्षादृश्यतेतद्वक्तव्यंइतीदमारत्यते। त
त्रकोहेतुरच्छिन्निदृशोनइत्याह। सदृष्टंतिः यथाप्रयोग्यः प्रयोग्यपरोवासशब्दः। प्रयुज्यतइतिप्र
योग्योवावृत्तिर्वायथालोकेआचर्यनेनेति। आचरणोरथोऽनोवातस्मिन्नावरणोयुक्त
दाकर्षणायैवमस्ति। स्मिन्नरीरेरथस्थानीयेप्राणः पञ्चबुद्धिरिन्द्रियमनोबुद्धिसंयुक्तः प्रह
राविद्योज्ञानक्रियाशक्तिद्वयसंलक्षिततात्मायुक्तः स्वकर्मफलोपसोगनिमित्तयुक्तः कस्मि

नुअहमुक्तांतउक्तांतोलविध्यामिकस्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामीति ईश्वरेण राहु इव सर्वाधिकारी
 शीनश्रवणवेष्टा व्यापारेष्विह तस्तस्यैव तु मात्रैकदेनाश्च चुरिंद्रियं रूपोपलब्धिद्वारं स्रतं। अथ यत्र
 कृष्णसारोपलब्धितमाकाशं देहं चिद्रं अनुविषमं अनुषक्तमनुग। तं। तत्र सप्रकृतो शरीर आत्मा
 लुपश्चक्षुषितव इति वाक्षुषस्तस्य दर्शनाय रूपोपलब्ध्ये वक्षुः करणं यस्य तद्देहादितिः संहतत्वात्परस्य
 इष्टुरर्थः। सोऽत्र चक्षुषि दर्शनेन लिङ्गे न दृश्यते परोऽसंहतोऽशरीरोऽहिनि दृश्यत इति प्रजापतिनोक्तं सर्व
 द्रियद्वारोपलब्धिः। तं पार्थ सर्वविषयोपलब्धा हि सद्यवेति। स्फुटोपलब्धिदेवत्वात् त्वहिणीति विशेषवचनं सर्व
 श्रुतिष्वहमदर्शमिति तत्सु च लवतीति च श्रुतिरथापि योस्मिन् देहे वेदकथमिदं सुगंधिदुर्गंधिवाजिघ्राण
 त्यस्य गंधं विजानीयामिति। स आत्मा तस्य गंधाय गंधविज्ञानाय घ्राणमथ यो वेदेदं वचनमसि व्याहाराणीति
 बहिष्यामीति स आत्मा ति व्याहरणक्रिया सिद्धये करणं वा गिंद्रियमथ यो वेदेदं शृण्वानीति। स आत्मा
 श्रवणाय श्रोत्रमथ यो वेदेदं मनवानिति मनमन व्यापारमिंद्रियासंप्रयुक्तं केवलं मनवानिति वेद। स आ
 त्मा स्मिन् गंधाय गंधविज्ञानाय घ्राणमथ यो वेदेदं वचनमसि व्याहाराणीति बहिष्यामीति स आत्मा सिद्धि
 ण क्रिया सिद्धये यो वेद स आत्मा ये वं सर्वत्र प्रयोगाद्देदनमस्य स्वरूपमिच्छा वगम्यते यथायः पुरस्तात्प्रकाशाय ७३।
 तिस आदित्यो यो दहिणतोयः पूजाय उत्तरतोयः कंधं प्रकाशयति स आदि न्य इत्युक्ते प्रकाशः स्वरूप इति गे
 सगम्यते दर्शनादि क्रिया निर्वृत्तौ नित्यं चक्षुरादिकरणानि। इवास्यात्मनः सामर्थ्यादवगम्यते। आत्मनः सत्तामा
 र्थं नि

मदितदोमं चरुं कृत्यं च दद्यात् तादिसं चोपलब्धिं चरणेषु ३

ह्य२ पतिनो नृणां मातस्मात्तत्क्षुद्रात्मा

[illegible]

प्रपद्ये गच्छेयं। किंच। यथा। शो हं यशो नामात्मा हंसवामि ब्राह्मणानां ब्राह्मणा एव हि विरोधतस्तमुपासते
 ततस्तेषां यशो लक्ष्मीवामि तथाराज्ञां विशांच ते यथिकृता एवेति तेषामप्यामासवामि यशो हं मनु प्रापामि प्राप्तिं
 सह हं यशो सामात्मनां देहं हं यमनो बुद्धि लक्षणानां मायायशः किमर्थमहमेवं प्रपद्ये इत्यर्थे तेनैव
 नैवर्णनः पक्षवद्वरसमांशो हितं। तथा दत्तं दंतं रहितं मध्यदं स ह्ययि दते जो बळ वीर्य विज्ञान वर्माणां म
 हंतु विनाशायि त्रित्ये ततस्ते विनां स्त्री व्यंजनं। यदेवं लक्षणं भवेत् लिङ्गुपि लिङ्गं मांति गं मांति गच्छेयं
 नैव च न मृत्युतां नर्थं हेतु लप्रदर्शनार्थं। तदेतदा मज्ञानं सोपकरणमोमि येन वद्वरमित्याद्यैः सहोपाय
 नैने स्तदा वकेन ग्रंथेन एष्टा ध्याय लक्षणैः सह ब्रह्मा हिरण्यगर्भः परमेष्ठ्योरो वा तद्वारेण प्रजापतये कश्यप
 पायो वा वासावपि मनवे स्वहृत्त्राय मनु प्रजापत्य इत्येवं श्रुत्यर्थं संप्रदाय परंपर्यागः तमुपनिषदिज्ञानम
 ध्यापि विदुस्त्वगम्यते। यथेह षष्ठाद्यध्यायत्रये प्रकाशिता म विद्या सफळा वगम्यते। तथा कर्मणान कश्च
 नार्थ इति। प्राप्तेन दानार्थक्यं प्राप्तिपरिजिहोषयेदं कर्मण विद्वद्भिरनुष्ठीयमानस्य विशिष्ट फलवत्येना
 यवत्त्वमुच्यते। आचार्यकुलोद्देदमधीत्य सहाय्यतो ध्ययनं कृत्वा यथा विधानं। यथा स्मृत्युक्तैः नियमैर्
 कः सन्ति। यर्थः। सर्वस्यापि विधेः स्मृत्युक्तस्योपकुर्वाण कं प्रतिकर्तव्यत्वे गुरुशुश्रूषायाः प्राधान्या
 दं शोमाह। गुरोः कर्मयत्कर्तव्यं तच्छ्रुत्वा कर्मशून्यो योतिशिष्टः काळस्तेन काळेन वेदमधीत्यर्थ
 एवं हि नियमवताधीतो वेदः कर्मज्ञान फलप्राप्तये सवति नान्यथेत्यसि प्रायोसि समावृत्यैव म

ॐ

3/20 ✓

+

इति छांदोग्योपनिषद् अं समाप्तं
Itichhandoggyop nishdashya sumapt am

7/21

+

884